

2016' 1 (8)
січень-червень

КАРПАТСЬКИЙ КРАЙ

НАУКОВІ СТУДІЇ З ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ, ТУРИЗМУ

Заснований у 2011 році
ЗАСНОВНИК – Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Редакція

Володимир ВЕЛИКОЧИЙ
шеф-редактор

Володимир КЛАПЧУК
головний редактор

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ
редактор
з історичних наук

Олег ШАБЛІЙ
редактор
з історії науки та техніки

Михайло СТАНКЕВИЧ
редактор
з мистецтвознавства та
культурології

Роман ЛОЗИНСЬКИЙ
редактор
з географічних наук

Василь ШИКЕРИНЕЦЬ
відповідальний секретар

Олександр ПОЗДНЯКОВ
літературний редактор

Андрій ЗАРІЧНЯК
технічний редактор

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир ВЕЛИКОЧИЙ, д.і.н. (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Олег ЖЕРНОКЛЕЄВ, д.і.н. (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Ольга ЗАСТАВЕЦЬКА, д.г.н. (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль)

Іван КАЛУЦЬКИЙ, д.с.-г.н. (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Володимир КЛАПЧУК, д.і.н. (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Олександр КОЗАРЕНКО, д. мист. (Львівська національна музична академія імені Миколи Лисенка, м. Львів)

Петро КРУЛЬ, д. мист. (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Микола ЛИТВИН, д.і.н. (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів)

Роман ЛОЗИНСЬКИЙ, д.г.н. (Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів)

Ольга ЛЮБИЦЬЕВА, д.г.н. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ)

Тетяна МАРТИНЮК, д. мист. (Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького, м. Мелітополь)

Олександр РЕЄНТ, д.і.н. (Інститут історії України НАН України, м. Київ)

Борис САВЧУК, д.і.н. (м. Івано-Франківськ)

Ельжбета СКОРУПСЬКА-РАЧИНСЬКА, д. мовознавства (Державна вища професійна школа, м. Гожув Великопольський)

Михайло СТАНКЕВИЧ, д. мист. (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Петро СУХИЙ, д.г.н. (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці)

Ігор ЦЕПЕНДА, д. політ. н. (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Мирон ЧЕРЕПАНИН, д. мистецтвозн. (ДВНЗ Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)

Олег ШАБЛІЙ, д.г.н. (Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів)

У журналі «Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму»
можуть публікуватися результати наукових досліджень
з історії, історії науки та техніки, мистецтвознавства, культурології, географії туризму

Статті затвердженні до друку Вченою радою
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Журнал входить до переліку фахових видань України
з історичних наук (протокол від 04.07.2014 р., № 793)

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ І КРАЄЗНАВСТВО

КЛАПЧУК В.М. Земельна власність та землекористування у Галичині XIX – першої третини XX ст.....	5
ВЕЛИКОЧИЙ В.С. «Ватиканський» архів ЗУНР.....	30
БОРЧУК С.М. Передумови та підвалини створення Української Загальної Енциклопедії.....	37
РІЖНЯК Р.Я. Розвиток наукових досліджень з інформатики у «Львівській політехніці» в другій половині XX – на початку XXI століття.....	47
МАЛАНЮК Т.З. Пам'ятки виробничої діяльності та техніки другої половини XVIII – першої половини XX ст. в Івано-Франківській області.....	61
ПАСІЧНИК Н.О. Розвиток фінансово-правових ідей у працях С.І. Іловайського.....	73
ЛИСЕНКО О.В., КОВАЛЬЧУК Т.В. Культурно-просвітницька діяльність української інтелігенції на початку XX ст. у контексті адаптації селян до міського середовища.....	80
ПАСІЦЬКА О.І. «Український Манчестер»: невідома сторінка соціально-економічної історії Львова.....	92
РЕСНТ О.О. Огляд історії Лук'янівської в'язниці.....	99

ТУРИЗМОЗНАВСТВО

ПОЛЬОВА Л.В. Проблеми дистанційної освіти.....	105
МЕНДЕЛА І.Я. Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку Івано-Франківської області.....	110
БОЖУК Т.І. Тур вихідного дня «Золота підкова»: реалії та потреби вдосконалення.....	116
ДУТЧАК О.І. Використання історико-культурної спадщини для потреб розвитку етнотуризму в країнах Центрально-Східної Європи (на прикладі України, Польщі та Словаччини).....	120
ГАВРИШ Т. Ю., КАЛУЦЬКИЙ І. Ф. Кліматичні рекреаційні ресурси, їх формування та використання (на прикладі Мізунського курортно-рекреаційного району).....	128
ЛИСЮК Т.В. Інноваційні технології у ресторанному, готельному господарстві та туризмі.....	141
ЗАГНИБИДА Р.П., ЛОЯК Л.М. Характеристика регіональних аспектів розвитку ресторанного господарства як складової туристичної індустрії.....	150
ВИЧІВСЬКИЙ П.П., КОВАЛЬСЬКА Л.В. Культурно-пізнавальний туризм в Івано-Франківській області: сучасний стан та перспективи розвитку.....	159
ТЕРЕЩУК О.С. Основні проблеми українського туроперейтингу.....	168

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО І КУЛЬТУРОЛОГІЯ

КАРАСЬ Г.В. Особливості менеджменту української музичної культури в діаспорі.....	177
---	-----

ГОШОВСЬКИЙ Р.М., ІВАНЧО Т.Р. Духовно-образне вираження сакральності храму.....	185
КЛАПЧУК М.В. Ікони Богородиці та їх використання в туризмі Львова.....	192
КЛАПЧУК В.М., ТИМОФІЙ О.П. Географія церков Гуцульщини.....	200
SKORUPSKA-RACZYŃSKA E., SKROCKA D. Żal, żalność i żaloba w polszczyźnie i kulturze dawnej i współczesnej.....	204
ORŁOWSKA B.A. Wielokulturowość a obecność uchodźców i imigrantów w Polsce.....	214
LESZCZYŃSKI P.A. Rejestracja kościołów i innych związków wyznaniowych na przykładzie Republiki Czeskiej oraz Królestwa Szwecji.....	220

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

ВЕЛИКОЧИЙ В. Нове слово в українській юдаїці (Рецензія на книгу Івана Монолатія «Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн»).....	227
НОВОСЬОЛОВ О. «Сільське господарство Галичини» професора Володимира Клапчука – невід’ємна частина багатотомного наукового циклу «Економічна історія Галичини».....	230
Відомості про авторів.....	234
Вимоги до оформлення текстів, які подаються до друку у журналі «Карпатський край».....	236

ІСТОРИЯ І КРАЄЗНАВСТВО

УДК 94:631.1 (477.83/.86) «XVIII–XXI»

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ
У ГАЛИЧИНІ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

В.М. Кляпчук

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті аналізується структура земельних ресурсів Галичини у ХІХ – першій третині ХХ ст. Зокрема, розглядаються система землекористування та динаміка власності на землю.

З середини ХІХ ст. площа земель табулярної власності зменшилася з 42,4 % загальної площі краю до 34,3 % – напередодні Першої світової війни. У 1852–1889 рр. падіння становило 7 %, у 1889–1902 рр. – 4,6 %, 1900–1912 рр. – 8,6 %. Площі щорічно зменшувалися на 0,4 %, досягнувши максимуму на початку ХХ ст. (0,9 %). Якщо у 1852–1889 рр. причиною зменшення площ земель табулярної власності була регуляція сервітутів, то пізніше – парцеляція земель. Впродовж другої половини ХІХ – першого десятиліття ХХ ст. площа земель табулярної власності зменшилася на 628 тис. га, з яких понад 409 тис. га – з причин парцеляції та 218,7 тис. – через регуляцію сервітутів.

У 1902–1912 рр. парцеляції підлягала третина земельних маєтків Галичини (1882 з 5951), з яких 1070 площею менше половини, 301 – площею понад 50 % та 511 – повністю.

У 1919–1920 рр. парцельовано 81,2 тис. га при запланованих 148 тис. га. За земельним кадастром 1921 р. нараховувалося понад 1173,5 тис. землевласників. Переважали земельні господарства до 5 га (87,2 %); менше 1 % селян володіли землями площею понад 20 га.

Ключові слова: земельна власність, землекористування, табулярна і рустикальна власність, парцеляція.

Огляд літератури та джерел. Історіографію сільськогосподарського виробництва населення краю можна умовно

поділити на кілька дослідницьких періодів: публікації кінця ХІХ – початку ХХ ст.; міжвоєнного періоду ХХ ст.; радянської доби; праці дослідників незалежної України; сучасні зарубіжні студії.

Загальні особливості та окремі питання сільського господарства вивчали В. Кляпчук [1; 2], М. Кляпчук [3], Г. Ковальчак [4], Н. Крюков [5], Я. Олеськів [6], В. Прянишников [7]. Загальна характеристика сільського господарства у розрізі окремих напрямів рослинництва і тваринництва наведена у монографіях істориків, географів та економістів австрійського та польського періодів: Ф. Бужака [9], Г. Діаманта [10], Н. Крюкова [5], Є. Храпливого [8], а також сучасних польських вчених [11].

Джерельну базу дослідження складають статистичні матеріали, звіти фінансових та фіскальних служб; шематизми; публікації у пресі; енциклопедії та довідники; архівні матеріали. Загальні відомості про аграрний сектор економіки краю розміщені у енциклопедичних виданнях («Українська загальна енциклопедія» та «Українська радянська енциклопедія») та атласах («Atlas statystyczne Polski»). Інформацію щодо окремих галузей сільського господарства дають статистичні монографії та статистичні періодичні видання «Mały rocznik statystyczny», «Podręcznik Statystyki Galicyi», «Rocznik statystyczny», «Rocznik statystyki Galicyi», «Rocznik Statystyki Przemysłu i Handlu Krajowego», «Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej», «Statystyka Galicyi», «Skorowidz gminny Galicyi», «Skorowidz przemysłowo-handlowy królestwa Galicyi», «Statystyka przemysłowa», «Statystyka rolnicza», «Wiadomości statystyczny o stosunkach krajowych».

Виклад основного матеріалу. У 1819 р. у Галичині (без Великого Князівства Краківського) нараховувалося 519300 землевласників, що володіли 3143 тис. га. До 1847–1859 рр. їх кількість зросла до 794 тис. за рахунок Великого Князівства Краківського. Ріст склав 55 %, однак ріст рустикальної власності становив лише 20 %. 1819 р. нараховувалося 101 тис. маєтків, площею до 2 мрг, 82 тис. – площею 2–5 мрг, 132 тис. – площею 5–10 мрг, 140 тис. – площею 10–20 мрг. Більше 20 мрг землі володіли 12,5 % землевласників [9, с. 251–252].

Протягом другої половини ХІХ ст. у земельному стані Галичини відбувалися постійні зміни у напрямку скорочення площ табулярних земель та, відповідно, зростання нетабулярної власності [23, с. 8] (табл. 1).

Загалом за 1852–1902 рр. площі земель табулярної власності у цілій Галичині скоротилися на 405529 га або на 5,2 % [23, с. 9]. Основною причиною скорочення табулярної власності була парцеляція земель, яка не була пропорційною у сільського господарських стрехах Галичини (табл. 2).

За абсолютними показниками найбільше скорочення земель цієї форми власності було у повітах на відтинку Ліско – Долина та Бохня – Ропчиці (понад 20 тис. га). За відносними показниками найбільше скорочення відбулося у повітах південно-східної частини Західної Галичини (понад 10 %). Найслабше парцеляція проходила у північно-західній частині Східної Галичини (менше 3 %).

Загалом у Галичині скорочення табулярної власності за 1889–1902 рр. скла-

Таблиця 1

Розподіл власності на землю у Галичині в 1852–1902 рр.

Роки	Площа Галичини, га	В т.ч. (га):		Питома вага табулярної власності, %
		Табулярна	Нетабулярна	
Західна Галичина				
1852–1866	2303009	860896	1442113	37,4
1889	2316160	762687	1553473	32,9
1902	2315646	687161	1628485	29,7
Східна Галичина				
1852–1866	5539991	2461263	3078728	44,4
1889	5533540	2328287	3205253	42,1
1902	5533537	2229469	3304068	40,3
Галичина				
1852–1866	7843000	3322159	4520841	42,4
1889	7849700	3090974	4758726	39,4
1902	7849183	2916630	4932553	37,2

Отже, впродовж 1852–1889 рр. у Західній Галичині площі земель табулярної власності скоротилися на 11,4 %, у Східній Галичині – на 5,4 %; за період з 1889 до 1902 рр., відповідно, на 9,9 та 4,2 %.

дало майже 175 тис. га або майже 6 %. Найбільші площі табулярної власності були у повітах: Долина (60,5 %), Надвірна (59,1 %), Рожнятів (58,8 %). Понад 50 % табулярної власності було у 9 судових

Таблиця 2

Табулярна власність на землі у с/г стрехах Галичини, га

Регіон (стреха)			1889 р.	1902 р.	Різниця, +-	
					га	%
<i>Західна Галичина</i>						
I. Хранів і Краків			52224	47995	-4229	-8,10
II. Повісля			187503	176039	-11464	-6,11
III.	Західне Підгір'я	від Білої до Подгуже	93512	85544	-7968	-8,52
IV.		від Бохні до Ропчиць	139393	117483	-21910	-15,72
V.		від Ясла до Пшеворська	108754	101096	-7658	-7,04
VI. Живець, Ліманова, Новий Тарг, Новий Сонч			126720	112491	-14229	-11,23
VII. Грибів, Горлице, Кросно			54581	46513	-8068	-14,78
Разом:			762687	687161	-75526	-9,90
<i>Східна Галичина</i>						
I.	Східне Підгір'я	від Ліско до Долини	374029	350602	-23427	-6,26
II.		від Надвірної до Косова	261220	246408	-14812	-5,67
III. Санок, Бжозів, Доброміль, Самбір, Перемишль, Ярослав, Мостиська, Старий Самбір, Городок, Рудки			349168	339305	-9863	-2,82
IV. Дрогобич, Жидачів, Станиславів, Калуш, Тлумач			209757	200224	-9533	-4,54
V. Цішанів, Яворів, Рава, Жовква, Львів			233220	222987	-10233	-4,39
VI. Бібрка, Рогатин, Перемишляни, Бережани, Підгайці			226247	215848	-10399	-4,60
VII. Золочів, Броди, Сокаль, Кам'янка Струмилова			288262	280835	-7427	-2,58
VIII. Північне Поділля			132453	127810	-4643	-3,51
IX. Південне Поділля, Бучач, Городенка, Снятин			253931	245450	-8481	-3,34
Разом:			2328287	2229469	-98818	-4,24
Галичина			3090974	2916630	-174344	-5,98

повітах Галичини (1889 р. – 10); 40–50 % – у 56 повітах (1889 р. – 67); 30–40 % – у 70 повітах (1889 р. – 71); 20–30 % – у 40 повітах (1889 р. – 22); менше 20 % – у 9 судових повітах (1889 р. – 7). Найменші площі земель табулярної власності зафіксовані у судових повітах Мисленіце (13,4

%), Грибів (13,3 %) та Чорний Дунаєць (11,8 %) [23, с. 19–21].

Внаслідок переділу табулярної та не-табулярної власності на землі відбулися й зміни у структурі земельних ресурсів відповідних форм власності (табл. 3).

Таблиця 3

Структура земельних ресурсів у 1852–1902 рр. [23, с. 25]

Сільськогосподарські угіддя	Площа, га	В т.ч. (га):		Питома вага табулярної власності, %
		Табулярна	Нетабулярна	
1852 /1866 рр.				
Рілля	3590373	912024	2678349	25,4
Луки та городи	922802	215463	707339	23,3
Пасовища	768944	172322	596622	22,4
Ліси	2113766	1893311	220455	89,6
Інші землі	447115	129039	318076	28,9
Разом:	7843000	3322159	4520841	42,4
1889 р.				
Рілля	3803444	991552	2811892	26,1
Луки	876207	197475	678732	22,5
Городи	109875	15923	93952	14,5
Пасовища	743480	123024	620456	16,5
Ліси	2023724	1695561	328163	83,8
Стави і мочари	31506	28963	2543	91,9
Будівельні ділянки	46311	7841	38470	16,9
Інші неоподатковані землі	215153	30635	184518	14,2
Разом:	7849700	3090974	4758726	39,4
1902 р.				
Рілля	3799575	929529	2870046	24,5
Луки	874956	183567	691389	21,0
Городи	109249	14560	94689	13,3
Пасовища	716918	107912	609006	15,1
Полонини	33419	8846	24573	26,5
Ліси	2020212	1621717	398495	80,2
Озера, стави, мочари	20924	16737	4187	80,0
Будівельні ділянки	48876	7548	41328	15,4
Невжитки	46119	12797	33322	27,7
Інші неоподатковані землі	178935	13417	165518	7,5
Разом:	7849183	2916630	4932553	37,2

У зведеному вигляді зміни структури земельних угідь протягом 1852–1902 рр. подано у табл. 4.

Впродовж 1852–1889 рр. загальна площа земель табулярної власності скоротилася на понад 231 тис. га, в основному за рахунок зменшення площ лісів та

Таблиця 4

Структура земельних угідь Галичини [23, с. 25]

Сільськогосподарські угіддя	Зміни у площі табулярної власності, +–				Питома вага, %		
	1852–1889 рр.		1889–1902 рр.		1852	1889	1902
	га	%	га	%			
Рілля	+79528	+8,7	-62023	-6,3	27,4	32,1	31,9
Луки	?	?	-13908	-7,0	?	6,3	6,2
Городи	?	?	-1363	-8,6	?	0,5	0,5
Луки і городи	-2065	-1,0	-15271	-7,2	6,5	6,8	6,7
Пасовища	-49298	-28,6	-6266	-5,1	5,2	4,0	4,0
Ліси	-197750	-10,4	-73844	-4,4	57,0	54,9	55,6
Інші землі, в т.ч.:	-61600	-47,7	-16940	-25,1	3,9	2,2	1,8
Стави і мочари	?	?	-12226	-42,2	?	0,9	0,6
Будівельні ділянки	?	?	-293	-3,7	?	0,3	0,3
Інші неоподатковані землі	?	?	-4421	-14,4	?	1,0	0,9
Разом:	-231185	-6,9	-174344	-5,6	100	100	100

пасовищ. Однак, при цьому за їх рахунок на 8,7 % зросла площа орних земель. У період з 1889 до 1902 рр. зменшення площ земель табулярної власності відбувалося у всіх категоріях земельного фонду, насамперед, за рахунок скорочення площ лісів та ріллі. Загалом структура земельних угідь впродовж 1852–1902 рр. залишалася стабільною з відхиленнями за основними категоріями земельних ресурсів у 2–3 %. Найбільший відсоток ріллі у 1902 р. (понад 40 %) мали 8 судових повітів Галичини; 30–40 % – 46 повітів; 20–30 % – 61 повіт; 10–20 % – 37 повітів; менше 10 % – 32 повіти. Слід також зазначити, що з усіх повітів, що мали понад 40 % ріллі, 7 знаходилися у Східній Галичині. Там також було 38 повітів з відсотком ріллі від 30 до 40 % та 27 повітів – від 25 до 30 %.

З 1889 до 1902 р. значно зменшилася кількість повітів, що мали значний відсоток ріллі у структурі земельних ресурсів: більше 40 % – зменшилося на 2 повіти; 30–40 % – на 5 повітів; 20–30 % – залишилося без змін; 10–20 % – збільшилося

на 4 повіти; менше 10 % – збільшилося на 10 повітів.

Незначними були площі пасовищ. Лише у 7 повітах вони займали понад 10 % табулярної власності; ще у 35 – 5–10 %; 98 повітів мали у структурі від 2,5 до 5 %; 44 повіти мали менше 2,5 % [23, с. 33, 40].

У 1889 р. табулярна власність на земельні угіддя розподілялася наступним чином (%): громадська – 13,81; християнська – 72,04; єврейська – 11,02; інша приватна – 3,13. До 1902 р. ця статистика дещо змінилася: громадська власність зросла на 18,38 %, тоді, як решта зменшилися: християнська – на 6,42 %; єврейська – на 11,42; інша приватна – на 73,36 % [23, с. 42]. Структура земельних угідь табулярної власності за користувачами подана у табл. 5.

Таким чином, понад 37 % земельних угідь Галичини були у табулярній власності. Християнська власність становила понад чверть угідь Галичини та 71,5 % табулярної власності. За сільськогосподарськими угіддями до християнської

Таблиця 5

Структура земельних угідь Галичини за користувачами (у %), 1889 р. [23, с. 45]

Земельні угіддя	Нетабулярна власність	Табулярна власність				
		Громадська	Християнська	Єврейська	Спілчанська	Разом
Рілля	75,5	1,5	19,9	2,9	0,2	24,5
Луки	79,0	1,8	16,8	2,3	0,1	21,0
Городи	86,7	0,9	10,9	1,4	0,1	13,3
Пасовища	84,9	1,6	11,6	1,8	0,1	15,1
Полонини	73,5	19,7	5,3	0,9	0,6	26,5
Ліси	19,8	20,2	51,8	7,4	0,8	80,2
Озера, стави	20,0	4,3	70,6	5,0	0,1	80,0
Під будівництвом	84,6	1,1	12,6	1,6	0,1	15,4
Невжитки	72,3	8,8	16,3	2,0	0,6	27,7
Інші землі	92,5	1,3	5,6	0,6	0	7,5
Разом:	62,8	6,5	26,6	3,8	0,3	37,2

власності відносилися понад половина лісів (51,8 %) та майже 3/4 водних об'єктів Галичини.

Окрему цікавість викликають розміри площ табулярної власності окремих землевласників. 1143082 га чи близько 40 % всієї площі табулярної власності належали 68 власникам, що володіли понад 5 тис. га. 27 власникам ділянок площею 4001–5000 га належало 118502 га (4 %); 53 власники, що мали від 3001 до 4000 га, загалом володіли 182838 га земель табулярної власності (6,2 %). Тобто, 148 власникам, що мали понад 3 тис. га належало майже половина земель табулярної власності. 86 власників земель площею 2001–3000 га утримували 207639 га (7,2 %); 305 власників, що мали 1001–2000 га, володіли 412574 га або 14,1 %; 598 власників мали ділянки площею 501–1000 га та загалом 422014 га (14,5 %); 1531 власник володів ділянками 101–500 га, загалом 403972 га або 13,9 % земель табулярної власності. 448 власників, які володіли площами, меншими 100 га, утримували 26409 га, що становило лише 0,9 % всіх земель табулярної власності [23, с. 49–51].

З найбільшої власності (понад 5 тис. га) 82 % належало публічній власності, 32 % – християнській та 17,9 % – єврейській. Найбільші площі землі у категорії «понад 5000 га» (площа відповідної категорії прийнята за 100 %) мала християнська власність (58,4 %). Власністю площею до 500 га найбільше володіли євреї (28,7 %) [23, с. 50].

Найбільші площі земель табулярної власності були у державній власності (305512 га; 10,5 %). Окремі приватні власники володіли землями (у т.ч. лісами) у кількох повітах, що загалом значно перевищували 10 тис. га (25 осіб) [23, с. 58–62]:

1. Барон Ян Лібіг (пов. Турка, Дрогобич) – 61507 га;
2. Архикнязь Кароль Стефан (пов. Живець, Бяла, Мисленіце) – 44080 га;
3. Вільгельм Адам Шмідт (пов. Стрий) – 38516 га;
4. Граф Роман Потоцький (пов. Ланьцут, Бібрка, Золочів) – 35179 га;
5. Барон Бертольд де Подград Поппер (пов. Долина) – 33419 га;
6. Брати Шмідти (пов. Броди) –

19722 га;

7. Граф Владислав Бадені (пов. Кам'янка Струмилова) – 18035 га;

8. Граф Андрій Потоцький (пов. Хранів, Краків, Кам'янка Струмилова) – 17618 га;

9. Граф Рессегі (пов. Ніско) – 15452 га;

10. Князь Хіронім Любомирський (пов. Тарнобжег, Доброміль) – 13179 га.

Велика власність (2–5 тис. га) у Західній Галичині найбільше була присутня на Повіслі, особливо у повітах: Ніско, де займала 17 % площі повіту; Тарнобжег (10,3 %) та Донброва (8,3 %). У Східній Галичині на цю категорію припадало 7,5 % всієї площі. У повіті Ліско вона займала 15,3 % повіту, у Стрийському – 8,2 %, у Коломийському – 7,8 %. Найбільші ж площі повітів ця категорія займала у Львівських повітах: Цішанів (14,2 %), Рава (13,5 %), Сокаль (13,1 %), Жовква (10,9 %), Львів (10 %) та ін.

Середня табулярна власність (500–2000 га) займала у середньому 10–15 % площ повітів Східної Галичини та 8–13 % – Західної. Серед повітів найбільші

площі ця категорія земель займала у повітах: Заліщики і Бучач (по 22,6 %), Чортків (22,3 %) та Скалат (21,5 %). Мала табулярна власність найбільший відсоток становила у повітах: Подгуже (25,8 %), Велічка (20 %) та Краків (15,8 %) [23, с. 63]. Латифундисти у Галичині володіли близько 40 % всіх земель табулярної власності. Загалом власниками земель табулярної власності було 3117 осіб, установ та організацій, які разом володіли майже 3 млн га, що складало 935,8 га на 1 власника. Нижче наводимо обрахунок середніх площ, що приходилися на власників різних категорій (табл. 6).

У табл. 7 вказано власників табулярної власності за якісними показниками. Разом власниками громадських земель табулярної власності було 681 установ і організацій. З них майже половину становили релігійні установи, насамперед, монастирі. Однак, майже 60 % всієї власності цієї категорії належало державній казні та державним громадським організаціям, де лише 6,2 % приходилося на сільськогосподарські та інші угіддя, решта – на ліси. Зі всіх своїх земель ре-

Таблиця 6

Середні розміри табулярної власності за категоріями земель

Категорія земель, га	Площа, га	Чисельність власників					Середній розмір ділянки одного власника, га
		Якість власників					
		Публічна	Християнська	Єврейська	Інша приватна	Разом	
Понад 5000	1143082	10	54	4	1	69	16566
4001–5000	118502	1	22	3	1	27	4389
3001–4000	182838	3	47	3	0	53	3450
2001–3000	207639	4	70	11	1	86	2414
1001–2000	412574	15	241	44	5	305	1353
501–1000	422014	33	478	83	4	598	706
101–500	403972	86	1135	303	7	1531	264
Менше 100	26409	38	325	82	3	448	59
Разом	2917030	190	2372	533	22	3117	935,8

лігійні громади мали 42,6 % сільсько-господарських та інших угідь. Фундації та гміни зі всіх своїх земель мали приблизно 2/3 лісів. У порівнянні з 1889 р., у 1902 р. площі державних земель табулярної власності зросла на 20 %, монастирів – на 25 %; решта категорій власників мали приблизно паритетні показники у бік зростання в межах 5–10 %. Правда, зменшилися площі, що належали єпархіям і парафіям.

1206599 власників 7156 тис. га зе-

р. № 130 погашення сервітуту протягом 1852–1889 рр. дозволила збільшити нетабулярну власність на 84116 га (2,5 % табулярних земель). У 1889–1902 рр. під парцеляцію потрапило 117 тис. га земель (3,8 % табулярних земель). У 1868–1889 рр. це складало щорічно 4 тис. га, а у 1889–1902 рр. – 9 тис. га. Законодавчі акти від 21 березня 1888 р. № 41, від 2 січня 1894 р. № 16 та ін. врегулювали ведення кадастрових книг та земельний податок. Внаслідок закону від 1894 р. великим землев-

Таблиця 7

Власники громадських земель табулярної власності [23, с. 74–77]

Власники	Кількість ділянок	Площа, га		
		Разом	В т.ч.:	
			Ліси	Інші землі
1. Державні установи та фундації	213	305512	286522	18990
2. Релігійні установи, в т.ч.:	325	129028	74009	55019
2.1. Єпархії	69	54762	38066	16696
2.2. Єпархіальні ради	35	11267	4545	6722
2.3. Парафіяльні управи	73	14225	5705	8520
2.4. Монастирі	148	48774	25693	23081
3. Фундації	83	51135	32816	18319
4. Гміни	60	19699	14271	5428
Галичина	681	505374	407618	97756

мель Галичини, що володіли наділами до 100 га, в свою чергу, поділялися на шість категорій [23, с. 92]: менше 2 га – 597959 господарств – 660 тис. га (9,2 %); 2–5 га – 404203 господарства – 1415 тис. га (19,8 %); 5–10 га – 149948 господарств – 1125 тис. га (15,7 %); 10–20 га – 38582 господарства – 579 тис. га (8,1 %); 20–50 га – 8126 господарств – 284 тис. га (4 %); 50–100 га – 2567 господарств – 193 тис. га (2,7 %); понад 100 га – 5214 господарств – 2900 тис. га (40,5 %);

Урядова постанова від 5 липня 1853

ласникам зараховувалися як нетабулярна 12500 га, решта ж підлягали парцеляції і сплаті відповідного податку [24, с. 4–5].

У 1902 р. у Галичині нараховувалося 6534 ділянок табулярної власності, з яких впродовж 1902–1910 рр. парцельовано 1805 ділянок, в т.ч. 180 – повністю. Рустикальна власність на землю згідно Селянської реформи 1848 р. перетворилася у приватну власність. Як і табулярна, вона поділялася не окремі категорії за площею (табл. 8).

Отже, за півстоліття площа русти

Таблиця 8

Динаміка рустикальної власності Галичини
у 1847/1859–1902 рр. [24, с. 14, 20–21]

Рік	Категорії (га; %)											
	<2		2–5		5–10		10–20		>20		Разом	
1847/1859	215997	27,2	133035	16,7	193071	24,3	185455	23,4	66422	8,4	793970	100
1902, в т.ч.:	426501	42,2	376574	37,3	150471	14,9	54995	5,6	0	0	1008541	100
Західна		38,2		37,6		15,6		8,6				100
Східна		44,6		37,2		14,5		3,7				100

кальних земель зросла на 27 %. Внаслідок постійної парцеляції та зростання чисельності родин, як і слід було очікувати, зросла кількість наділів, площею до 2 га, 2–5 га та різко зменшилася кількість середніх наділів, площею понад 5 га. у Західній Галичині залишилося значно більше наділів. Площею понад 10 га, ніж у Східній Галичині. Протягом 1852–1902 рр. різко зросли площі окремих категорій земель нетабулярної власності: рілля – з 2678349 до 2870046 га; луки і городи – з 707339 до 786078 га; пасовища – з 596622 до 633579 га, що в середньому складало 6–11 % [24, с. 16]. Загалом 1902 р. у Галичині було понад 1 млн землевласників, які займалися різними видами сільськогосподарського виробництва, незалежно від розмірів своїх наділів [9, с. 244] (табл. 9). Отже, за півстоліття площа рустикальних земель

зросла на 27 %. Внаслідок постійної парцеляції та зростання чисельності родин, як і слід було очікувати, зросла кількість наділів, площею до 2 га, 2–5 га та різко зменшилася кількість середніх наділів, площею понад 5 га. у Західній Галичині залишилося значно більше наділів площею понад 10 га, ніж у Східній Галичині. Протягом 1852–1902 рр. різко зросли площі окремих категорій земель нетабулярної власності: рілля – з 2678349 до 2870046 га; луки і городи – з 707339 до 786078 га; пасовища – з 596622 до 633579 га, що в середньому складало 6–11 % [24, с. 16]. Загалом 1902 р. у Галичині було понад 1 млн землевласників, які займалися різними видами сільськогосподарського виробництва, незалежно від розмірів своїх наділів [9, с. 244] (табл. 9).

У відсотковому вигляді зведена інформація

Таблиця 9

Кількість та розміри сільськогосподарських господарств, 1902 р.

Розмір ділянки, га	Угіддя				Господарства	
	Загалом	Рілля	Ліси	Рілля, луки	Земельні і лісові	Лісові
<0,5	68890	75889	51763	93276	280	52
0,5–1	124348	130079	25556	140416	1789	89
1–2	233263	243488	16226	249508	9457	77
2–5	376574	369060	7629	360823	41815	91
5–10	150471	141163	1942	123982	32958	81
10–20	38667	34042	1090	25895	12951	87
20–50	8258	7223	1113	5032	3298	141
50–100	2603	2349	608	1590	1120	84
>100	5467	4257	1897	3423	3165	289

продовження таблиці 9

100–200	1798	1752	644	1341	866	69
200–500	2325	1970	696	1659	1260	119
500–1000	870	465	287	376	627	59
>1000	474	70	270	47	412	42
Разом	1008541	1007550	107824	1003945	106833	991

ція щодо кількості сільськогосподарських господарств у Галичині виглядала наступним чином [9, с. 245] (табл. 10):

Виходячи з наведеної вище інформації, господарства можна згрупувати:

З 1902 до 1910 рр. у Західній Галичині парцельовано 297 ділянок (в т.ч. 84 повністю, площею 10079 га, з яких 5891 га ріллі) та у Східній Галичині 372 ділянки (в т.ч. 96 повністю, площею 19455 га, з

Таблиця 10

Кількість сільськогосподарських господарств (у %), 1902 р.

Розмір ділянки, га	Галичина	Західна Галичина	Східна Галичина
<0,5	6,9	7,4	6,5
0,5–1	12,4	11,7	12,6
1–2	23,3	22,5	23,5
2–5	37,5	37,5	37,2
5–10	15,0	15,5	14,4
10–20	3,85	4,0	3,7
20–50	0,8	0,85	0,7
50–100	0,25	0,28	0,2
>100	0,52	0,59	0,34

1. велике панське господарство (понад 100 га) – власник майна залучає до керівництва господарством сторонніх осіб;

2. велике селянське господарство (20–100 га) – власник сам керує майном, до роботи залучає найману робочу силу;

3. середнє селянське господарство (5–20 га) – майно обробляє родина власника;

4. мале (парцельове) господарство (менше 5 га) – до обробітку залучається лише частина родини.

Приблизне співвідношення цих груп господарств до цілої площі краю мало наступний вигляд (табл. 11) [9, с. 246, 250]:

Таким чином, найбільшу частку займала велика панська власність (37 %); середнє селянське господарство мало 22 % території краю; на велике та мале селянські господарства приходилося приблизно порівну (6–6,3 %).

яких 7654 га ріллі) [24, с. 18–19].

З 84 ділянок Західної Галичини (площею 10079 га), що парцельовалися повністю, 17 (571 га) були площею до 50 га, 26 (1947 га) – площею 50–100 га, 20 (2430 га) – площею 100–150 га, 12 (2238 га) – площею 150–200 га, 9 (2893 га) – площею понад 250 га. У Східній Галичині парцельовано повністю 96 ділянок, в т.ч.: 13 (455 га) – площею до 50 га, 16 (1119 га) – площею 50–100 га, 16 (1842 га) – площею 100–150 га, 25 (4595 га) – площею 150–200 га, 26 (11444 га) – площею понад 250 га [24, с. 26].

У 1905–1910 рр. у Галичині проведено й часткову парцеляцію земельних наділів, внаслідок чого їх кількість зростала на 695 ділянок загальною площею 448844 га (табл. 12). Є для прикладу: маєток площею понад 1000 га парцельо-

Таблиця 11

Співвідношення розмірів ділянок до площі Галичини, 1902 р.

Розмір ділянки, га	Питома вага господарства до площі Галичини	Кількість господарств
на 100 км ²		
<0,5	0,25	88
0,5–1	1,22	158
1–2	4,5	297
2–5	17,0	478
5–10	14,5	191
10–20	7,5	49
20–50	3,8	10
50–100	2,5	3
>100	37,0	7
Разом		1281

вано на 58 ділянок, площа кожної з яких була меншою 50 га, та 47 ділянок, кожна з яких мала понад 50 га.

З 417 парцельованих ділянок, площею до 50 га кожна, на ріллю припадало 111713 га (43,5 %), луки та городи –

га – на 50–75 %; площею 100–250 га на 25–75 %; площею 250–500 га – на 10–75 %; площею 500–750 га – на 10–50 %; площею 750–1000 га – до 50 %; площею понад 1000 га – до 25 % [24, с. 32].

1910 р. у Галичині нараховувалося

Таблиця 12

Часткова парцеляція маєтків [24, с. 26]

Площа парцельованої ділянки	Маєтки, що підлягали парцеляції, га						Разом
	<100	100–250	250–500	500–750	750–1000	> 1000	
	Кількість, шт.						
До 50 га	36	100	133	55	35	58	417
Понад 50 га	6	57	99	49	20	47	278
Разом	42	157	232	104	55	105	695

22483 га (8,8 %), пасовища – 9296 га (3,6 %), ліси – 113264 га (44,1 %). З 278 ділянок, площа кожної з яких більша 50 га, ситуація була наступною: рілля – 74607 га (38,3 %), луки та городи – 17570 га (8,6 %), пасовища – 6807 га (3,5 %), ліси – 93104 га (49,6 %) [24, с. 28].

Ділянки, що підлягали частковій парцеляції, мали, зазвичай площі від 100 до 750 га понад 1000 га (табл. 13). Маєтки в основному парцельовали: площею до 100

1008541 господарств, з яких 900499 селянських, 991 лісових, 106833 змішаних і 218 садових, що поділялися на 12 груп [5, с. 50] (табл. 14).

Отже, у Галичині було 426501 (42,2 %) господарств площею до 2 га; 576573 або 57,2 % площею 2–100 га та 5467 або 0,6 % площею понад 100 га.

У Галичині селянські господарства класифікувалися на 4 категорії наступним чином [5, с. 126]:

Таблиця 13

Часткова парцеляція маєтків на ділянки понад 50 га

Відсоток парцеляції маєтку	Маєтки, що підлягали парцеляції, га						Разом
	<100	100–250	250–500	500–750	750–1000	> 1000	
	Кількість, шт.						
До 10	0	0	0	4	5	25	34
10–25	0	3	39	21	7	15	82
25–50	0	29	33	13	8	4	87
50–75	6	21	21	7	0	3	58
Понад 75	0	4	6	4	0	0	14
Разом	6	57	99	49	20	47	275

Таблиця 14

Розподіл землегосподарств Галичини у 1910 р.

Розмір господарства, га	Кількість, шт.	Питома вага, %
Менше 0,5	68890	6,8
0,5–1,0	124348	12,3
1,1–2,0	233263	23,1
2,1–5,0	376574	37,3
5,1–10,0	150471	15,0
10,1–20,0	38667	3,8
20,1–50,0	8258	0,82
50,1–100,0	2603	0,3
100,1–200,0	1798	0,2
200,1–500,0	2325	0,23
500,1–1000,0	870	0,1
Понад 1000	474	0,05
Разом:	1008541	100

1. дрібні господарства – менше 2 га;
2. малі господарства – 2–5 га;
3. середні господарства – 5–20 га;
4. великі господарства – 20–100 га.

Перша категорія господарств (до 2 га) представляла такі незначні ділянки, що на них не були задіяні всі члени сім'ї, частина з яких була зобов'язана шукати собі роботу та інші джерела доходів. Якщо врахувати, що таких господарств було 426501, то, відповідно не менше 400 тис. осіб перетворювалися у дешеву робочу силу.

Друга категорія господарств (276574 шт.) дозволяла задіяти більшість робочих рук сім'ї, тому такі родини могли функціонувати автономно і не перейматися заробітками. Хоча, враховуючи великі галицькі сім'ї, це не було догмою – частина власників цих господарств все ж перетворювалася у заробітчан.

Обидві категорії разом склали 803075 або 79,5 % всіх господарств Галичини, а це приблизно 5 млн мешканців краю.

Третю категорію склали госпо-

дарства площею 5–20 га, що були найперспективнішими в автономному хазяйнуванні на них однієї родини. Часто такі господарства використовували вже й найманих робітників. Таких господарств у краї було 189138 шт. або 18,8 % [5, с. 126].

До четвертої категорії належало 10861 або 1,7 % господарств. Землевласники цих господарств, як правило, не працювали самостійно, наймаючи для цього робітників. Самі ж виконували роль менеджерів [5, с. 127].

Середня величина селянських господарств Галичини, що враховували, насамперед, перші три категорії, становила 2,5 га. Якщо ж враховувати всі чотири категорії, то середнє господарство Галичини становило 4,25 га.

Такий стан справ був закономірним, адже розвиток суспільства приводив до народження нових родин, тому землеволодіння поступово зменшувалися за площами, відбувалася парцеляція земель (табл. 15).

Звідси випливає, що за рахунок великих господарств з 1895 р. за 15 років утворилося майже удвічі більше малих

84,7 % лісових земель та 27,2 % ріллі [5, с. 128–129].

Вже в останній чверті ХІХ та у першому десятилітті ХХ ст. держава розпочала землевпорядні заходи, що мали на меті раціональне землекористування:

- заходи щодо дроблення земель;
- заходи щодо збільшення площ володінь дрібних власників;
- заходи щодо раціонального використання земель дрібних власників.

Заходи, що стосувалися перших двох груп, були землевпорядними і відносилися до юриспруденції, а третя група була чисто організаційно-культурною.

Одними з серйозних заходів щодо збільшення дрібних володінь був розподіл великих маєтків на дрібні ділянки або, так звана, парцеляція. Однак, у цій справі необхідно було з самого початку ліквідувати спекуляцію. В 1899 р. розпочав свою діяльність Парцеляційний банк, але його статутний капітал був незначним та й проводилася пропольська ідея. До 1906 р. банком парцельовано 44 маєтків площею 11 тис. га вартістю 16 млн корон. У 1906 р. цей банк парцельовав 3060 га на суму 4 млн корон або 67 корон/га.

Таблиця 15

Розміри господарств Галичини у 1895 та 1910 рр. [5, с. 127–128]

Розмір господарства, га	1895 р.	1910 р.	Ріст, спад
До 2	58,2	42,3	–15,9
2–5	18,3	37,4	+19,1
5–20	18,0	18,8	+0,8
20–100	5,1	1,0	–4,1
Понад 100	0,45	0,5	+0,05

господарств площею 2–5 га.

Велика власність на землі у Галичині поділялася на дві групи: табулярна (спадкова, церковна, державна – авт.) або домінальна; нетабулярна. Табулярна власність у 1902 р. розподілялася наступним чином: державні землі – 17,3 %; шляхта – 71,5 %; євреї – 10,3% юридичні особи – 0,9 %. У табулярних володіннях було

Земельний банк у Кракові у 1902–1907 рр. парцельовав 1660 га земель між 642 власниками на суму 1205 тис. корон. Слід також зазначити, що парцеляція проводилася в абсолютній більшості земель польських власників. А українці здійснювали цей процес за допомогою ксьондзів чи адвокатів.

Для обслуговування українських се-

лян в 1907 р. виникло парцеляційне товариство «Земля», яким до 1912 р. парцельовано близько 2,5 тис. га земель. Крім того, в тому процесі приймала участь й інша українська установа. До 1913 р. ними парцельовано вже 12,5 тис. га земель.

Для запобігання зайвої парцеляції землі 1906 р. прийнято Закон «Про рентні господарства». При воєводських управах створено спеціальні комісії, які надавали кредити селянам, що володіли земельними ділянками від 5 до 60 га, але при умові, що їхні ділянки не поділятимуться без дозволу комісії. 1904 р. видано ще один закон «Про комасацію», що передбачав об'єднання малих земельних ділянок в один масив, тобто ліквідацію черезсмузжя [5, с. 130, 133].

Незважаючи на ці заходи, станом на 1906 р. у Галичині нараховувалося 19620 тис. окремих землеволодінь, що складало третину всіх земельних ділянок Австро-Угорщини. Слід нагадати, що Галичина складала лише 25 % площі країни [5, с. 131].

1912 р. у Галичині третина земельних угідь були табулярної, решта – нетабулярної власності (табл. 16). Така ж пропорція була у Львівському воєводстві. У Краківському воєводстві нетабулярна власність на землі становила понад 75 %, у Станіславівському та Тернопільському – понад 65 %.

Зі всієї табулярної власності краю п'ята частина була публічної власності (в т.ч. 11,2 % у руках держави), решта пере-

Таблиця 16

Структура земельної власності (складено автором за [21, с. 9–11])

Воєводства	Загальна площа	Нетабулярна власність	Табулярна власність						
			Загалом	Публічна		Приватна			
				Разом	В т.ч. державна	Разом	В т.ч.:		
							Християнська	Єврейська	Уповноважених осіб
Краківське, га	1686434	1276610	409824	47055	20628	362769	320711	26258	15800
%	100,0	75,7	24,3	2,8	0,8	21,5	19,0	1,6	0,9
%			100,0	11,5	5,0	88,5	78,2	6,4	3,9
Львівське, га	2702267	1764666	937601	101076	28439	836525	723375	102294	10856
%	100,0	65,3	34,7	3,8	1,1	30,9	26,7	3,8	0,4
%			100,0	10,8	3,0	89,2	77,1	11,0	1,1
Станіславівське, га	1836475	1127645	708830	329871	251501	378959	251186	123327	4446
%	100,0	61,4	38,6	18,0	13,7	20,6	13,7	6,7	0,2
%			100,0	46,5	35,5	53,5	35,5	17,4	0,6
Тернопільське, га	1624085	986216	637869	47988	–	589881	494050	90269	5562
%	100,0	60,7	39,3	3,0	–	36,3	30,4	5,5	0,4
%			100,0	7,5	–	92,5	77,5	14,1	0,9
Галичина, га	7849261	5155137	2694124	525990	300568	2168134	1789322	342148	36664
%	100,0	65,7	34,3	6,7	3,8	27,6	22,8	4,3	0,5
%			100,0	19,5	11,2	80,5	66,4	12,7	1,4

бувала у приватних руках. Найбільший відсоток публічної табулярної власності був у Станиславівському воєводстві (46,5 %), найменший (7,5 %) – у Тернопільському. Приватні табулярні землі найбільший відсоток мали у Тернопільському (92,5 % всієї табулярної власності), Львівському (89,2 %) та Краківському (88,5 %) воєводствах; у Станиславівсько-

ща земель табулярної власності зменшилися на 7 %, то у 1889–1902 рр. – лише на 4,6 %. А у перше десятиліття ХХ ст. відсоток вже склав 8,6 % (табл. 18). За 60 років площі щорічно зменшувалися на 0,4 %, досягнувши максимуму у 1902–1912 рр. – 0,9 %. Якщо у 1852–1889 рр. причиною такого зменшення площ земель табулярної власності була регуляція сер-

Таблиця 17

Динаміка площ табулярної власності у 1852–1912 рр.
(складено автором за [21, с. 11])

Показники	Од. вим.	1852/1866	1889	1902	1912
Площа Галичини	га	7843000	7849700	7849261	7849261
В т.ч. табулярна власність	га	3322159	3090974	2939266	2694124
	%	42,4	39,4	37,4	34,3

му їх було дещо більше половини.

З 80 % приватної табулярної власності 2/3 земель мали у своєму розпорядженні християни, понад 12 % – євреї та близько 1,5 % – уповноважені особи.

З середини ХІХ ст. до початку Першої світової війни площа земель табулярної власності поступово зменшувалася з 42,4 % загальної площі Галичини у 1852/1866 рр. до 34,3 % – у 1912 р. (табл. 17).

Якщо у період з 1852 до 1889 рр. пло-

вітутів, то пізніше – парцеляція земель. Загалом, впродовж другої половини ХІХ – першого десятиліття ХХ ст. площа земель табулярної власності зменшилася на 18,9 % або понад 628 тис. га, з яких понад 409 тис. га – з причин парцеляції та понад 218,7 тис. – через регуляцію сервітутів та інші причини.

У 1902–1912 рр. парцеляції підлягала третина земельних маєтків Галичини (1882 з 5951), з яких 1070 площею менше

Таблиця 18

Зменшення площ табулярної власності у 1852/1866–1912 рр. [21, с. 12]

Показники	Од. вим.	1852/1866–1889	1889–1902	1902–1912	1852/1866–1912
Зменшення площі табулярної власності	га	231185	143543	253307	628035
	%	7,0	4,6	8,6	18,9
Середньорічне зменшення	га	7707	11042	25331	11850
	%	0,2	0,4	0,9	0,4
З причин:					
парцеляції	га	71616	94708	242967	409291
регуляції сервітутів	га	159569	5000	10340	218744
інших	га	–	43835		

половини, 301 – площею понад 50 % та 511 – повністю (табл. 19). З 1070 парцельованих до половини земельних маєтків 57 були площею до 100 га, 268 – 100–250 га, 372 – 250–500 га, 255 – 500–1000 га та 118 – площею понад 1000 га.

301 ділянка, що була парцельована понад 50 % мала такий розподіл: 100 га – 37 ділянок, 100–250 га – 100, 250–500 га – 101, 500–1000 га – 46 та понад 1000 га – 17 ділянок.

З 511 парцельованих повністю земельних маєтків 204 були площею до 100

га, 219 – 100–250 га, 66 – 250–500 га, 14 – 500–750 га, 5 – 750–1000 га, 3 – площею понад 1000 га.

За земельним кадастром 1921 р. у Галичині нараховувалося понад 1173500 землевласників (табл. 20).

Отже, у Галичині переважали земельні господарства площею до 5 га (87,2 %); менше 1 % відсотка селян володіли землями площею понад 20 га. По відношенню до Польщі, у Галичині було значно менше від загальнодержавного показника ділянок площею від 5 до 20 га та

Таблиця 19

Парцеляція табулярної власності Галичини у 1902–1912 рр. [21, с. 12]

Розмір господарства	Показники*	Загалом	Маєтки, які не підлягали парцеляції	Парцельовані маєтки		
				< 50 %	> 50 %	Повністю
Загалом	А	5951	4069	1070	301	511
	Б	2916501	2139359	583243	108454	85445
	В	242983	–	83317	74279	85387
< 100 га	А	909	611	57	37	204
	Б	54564	35980	4303	2910	11371
	В	14469	–	1231	1867	11371
100–250 га	А	1693	1106	268	100	219
	Б	289115	188894	48805	17201	34215
	В	57692	–	11789	11688	34215
250–500 га	А	1629	1090	372	101	66
	Б	587776	393547	136727	35283	22219
	В	72099	–	25406	24532	22161
500–750 га	А	751	537	169	31	14
	Б	458218	328002	102712	19008	8496
	В	38040	–	16496	13048	8496
750–1000 га	А	399	293	86	15	5
	Б	341889	251564	73109	12849	4367
	В	23047	–	9712	8967	4367
> 1000 га	А	570	432	118	17	3
	Б	1184939	941372	217587	21203	4777
	В	37636	–	18863	14176	4777

* А – кількість маєтків; Б – площа (у га) в 1902 р.; В – парцельовані у 1902–1912 рр.

Таблиця 20

Структура землегосподарств Галичини, 1921 р. [21, с. 23]

Воєводство	Господарств всього, тис. шт.	Розмір господарств, га				
		<2	2–5	5–20	20–100	>100
		Щільність господарств на кожні 100 га, %				
Краківське	291,2	44,4	37,9	17,0	0,5	0,2
Львівське	393,9	52,5	35,7	11,1	0,4	0,3
Станиславівське	236,9	67,5	24,2	7,5	0,6	0,2
Тернопільське	251,5	55,2	31,2	12,6	0,6	0,4
Галичина	1173,5	54,9	32,3	12,0	0,5	0,3
Польща	3298,6	33,7	30,7	32,4	2,7	0,5

Таблиця 21

Приватні табулярні мастки Галичини
у розрізі воєводств та площ, 1921 р. (складено автором за [21, с. 24–28])

Край, воєводство	Показники	Од. вим.	Загалом	В т.ч. припадає на господарство площею (у га):					
				< 100	100–200	201–300	301–500	501–1000	> 1000
Галичина	Кількість господарств	шт.	4933	880	988	735	1001	903	446
		%	100,0	17,9	19,6	14,9	20,3	18,3	9,0
	Площа	га	2128134	50895	144073	181847	388408	628352	774549
		%	100,0	2,4	6,6	8,4	17,9	29,0	35,7
Краківське	Кількість господарств	шт.	1313	376	359	225	201	103	49
		%	100,0	28,6	27,3	17,1	15,4	7,9	3,7
	Площа	га	362769	22009	52158	55573	77629	29287	36113
		%	100,0	6,1	14,4	15,3	21,4	19,1	23,7
Львівське	Кількість господарств	шт.	1810	264	321	285	412	355	173
		%	100,0	14,6	17,7	15,7	22,8	19,6	9,6
	Площа	га	836525	14272	47935	71384	158722	248624	294840
		%	100,0	1,8	5,8	8,6	19,0	29,7	35,1
Станиславівське	Кількість господарств	шт.	675	97	111	93	150	150	74
		%	100,0	14,4	16,4	13,8	22,2	22,2	11,0
	Площа	га	378959	5428	16656	22566	58762	102918	172803
		%	100,0	1,4	4,0	6,0	13,5	27,1	45,5
Тернопільське	Кількість господарств	шт.	1135	143	177	132	238	295	150
		%	100,0	12,6	15,6	11,6	21,0	26,0	13,2
	Площа	га	589881	8486	27324	32324	93269	207533	220945
		%	100,0	1,5	4,6	5,5	15,8	35,2	37,4

20–100 га натомість. Переважали ділянки площею до 5 га.

Порівнюючи цю статистику зі структурою земельних господарств окремих

країн Європи, стає зрозумілим, що у Галичині відсоток малих наділів (до 5 га) приблизно рівнявся Бельгії (88 %) та Чехословаччині (80,9 %), середніх наділів

(5–20 га) – Бельгії (9 %), великих (понад 20 га) – Чехословаччині (0,5 %) [21, с. 23].

До зазначеного 1921 р. у Польщі проведено активні заходи з парцеляції земель та їх обліку. У 1919–1920 рр. у Галичині парцельовано 81202 га, в т.ч.: Краківське воєводство – 10604 га, Львівське – 18235, Станіславівське – 6440, Тернопільське – 45923 [22, с. 24].

У Галичині на початку 1920-х рр. чітко простежувалася діаметральна протилежність між кількістю земельних маєтків та їх площами (табл. 21).

Так, земельні ділянки площею до 100 га становили 17,9 % всіх земельних ділянок, однак їх площа мала лише 2,4 % від

всіх парцельованих земель. Навпаки, 9 % земельних ділянок площею понад 1000 га загалом мали 35,7 % всіх парцельованих земель (рис. 1).

Станом на 1921 р. орні землі у Галичині вже займали майже половину всіх земельних угідь (табл. 22). Чверть всіх земель були під лісами, п'яту частину займали луки та пасовища. Найбільші площі орних земель були у Львівському воєводстві (1,3 млн га), найменші – у Станіславівському (майже 558 тис. га). У Львівському воєводстві було й найбільше лук і пасовищ – 572 тис. га.

У структурі земельних угідь воєводств найбільше ріллі було у Тернопільському воєводстві – 63,3 %, найменше – у

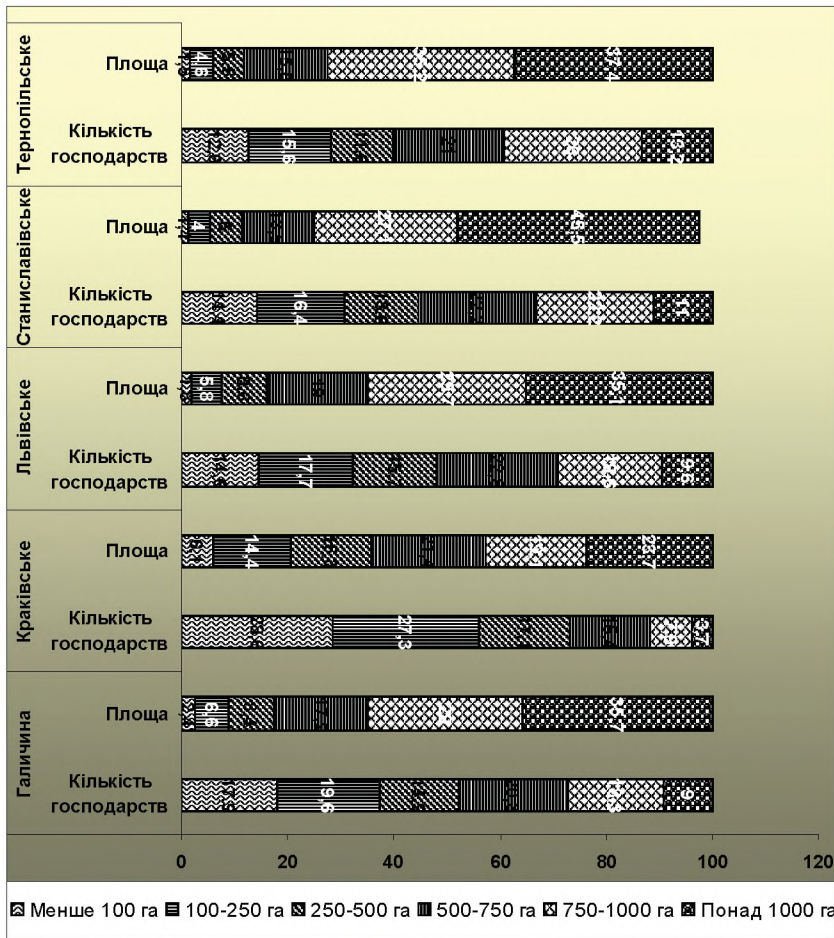

Рис. 1. Розподіл приватних табулярних земель (%) за регіонами

Станиславівському – 31,5 %, хоча там переважали луки і пасовища (28,7 %).

Рілля, луки та пасовища відігравали основну роль у розвитку сільського господарства, тому практичними є їх сукупні площі по воєводствах та Галичині – загалом. У краї ці три категорії земель становили 69,2 %. По воєводствах статистика була дещо іншою. У Тернопільському воєводстві вони становили 76,3 %, у Краківському – 71,2 %, у Львівському – 69,5 %, у Станиславівському – лише 60,2 %.

Питання земельної реформи після Першої світової війни порушили влітку 1919 р. Проект аграрних перетворень під

землю; формуванню ринку землі; модернізації сільського господарства тощо.

На 1919–1921 рр. у Галичині було заплановано парцеляцію на 863 ділянках загальною площею 148 тис. га (табл. 23). Однак її здійснення гальмувалося рядом причин, тому вона була здійснена на площі лише 71848 га, що становило дещо більше половини запланованих заходів (табл. 24). Політична стабільність у Краківському воєводстві дозволила здійснити парцеляцію на 95 % за кількістю ділянок та 90 % – за площею. Найгірша ситуація спостерігалася у Східній Галичині (невизначеність краю після Польсько-української війни та захоплення

Таблиця 22

Структура земельних ресурсів Галичини (1921 р.) [21, с. 56–57, 63]

Воєводство	Загальна площа, га/%	В т.ч. (га):				
		Рілля	Луки	Пасовища	Ліси	Інші землі
Краківське	1686434	884878	121755	194129	402822	82850
	100,0	52,5	7,2	11,5	23,9	4,9
Львівське	2702267	1307173	315677	256359	694518	128540
	100,0	48,4	11,6	9,5	25,7	4,8
Станиславівське	1836475	577996	303381	224698	640111	90289
	100,0	31,5	16,5	12,2	34,9	4,9
Тернопільське	1624085	1028829	134133	75393	283183	102547
	100,0	63,3	8,3	4,7	17,4	6,3
Галичина	7849261	3798876	874946	750579	2020634	404226
	100,0	48,4	11,2	9,6	25,7	5,1

назвою «Основи земельної реформи» польський сейм з перевагою в один голос ухвалив 10 липня 1919 р. Для запровадження цього закону уряд Другої Речі Посполитої ухвалив низку законопроектів, що на законодавчому рівні закріплювали аграрні перетворення в різних напрямках, – парцеляції, комасації, ліквідації сервітутів, осадництва тощо. Так, закон «Про виконання аграрної реформи» обмежував велике землеволодіння, сприяв: створенню різних селянських господарств, що визначалися б приватною власністю на

його у липні 1919 р. польськими військами під командуванням генерала Юзефа Галлера), особливо, у Станиславівському воєводстві, де парцельовано лише 24 % ділянок на 30 % площ.

Новими власниками парцельованих земельних ділянок стали 3454 осіб, серед яких понад 2,1 тис. малоземельних (61,1 %) та 636 (18,4 %) безземельних селян (табл. 25). Багатоземельні землевласники становили лише 8,5 %. Найбільше нових власників парцельованих ділянок знаходилися у Львівському воєводстві. Розпо-

Таблиця 23

Парцеляція земель у 1919–1921 рр. [21, с. 108–109, 113]

Воєводство	Показники	Загалом		Земельні уряди		Уповноважені заклади		Уповноважені приватні особи	
		Кількість	Площа, га	Кількість	Площа, га	Кількість	Площа, га	Кількість	Площа, га
Краківське	Призначено	219	8559	9	1168	14	968	196	6423
	Парцельовано	210	7764	3	400	14	968	193	6396
	Залишок	9	795	6	768	0	0	3	27
Львівське	Призначено	215	30021	1	56	107	21558	107	8407
	Парцельовано	103	13427	0	0	49	9345	54	4082
	Залишок	112	16594	1	56	58	12213	53	4325
Станиславівське	Призначено	89	18165	0	0	79	16917	10	1248
	Парцельовано	22	5465	0	0	20	5357	2	108
	Залишок	67	12700	0	0	59	11560	8	1140
Тернопільське	Призначено	340	91297	0	0	310	86349	30	4948
	Парцельовано	184	45192	0	0	184	45192	0	0
	Залишок	156	46105	0	0	126	41157	30	4948
Галичина	Призначено	863	148042	10	1224	510	125792	343	21026
	Парцельовано	519	71848	3	400	267	60862	249	10586
	Залишок	344	76194	7	824	243	64930	94	10440

Таблиця 24

Виконання парцеляції земель згідно
Земельної реформи у 1919–1921 рр., % [21, с. 114]

Воєводство	Загалом		Земельні уряди		Уповноважені заклади		Уповноважені приватні особи	
	К-сть	Площа	К-сть	Площа	К-сть	Площа	К-сть	Площа
Краківське	95,9	90,7	33,3	34,2	100,0	100,0	98,5	99,6
Львівське	47,9	44,7	0	0	45,8	43,4	45,8	48,6
Станиславівське	24,7	30,1	0	0	25,3	31,7	20,0	8,7
Тернопільське	54,1	49,5	0	0	59,4	52,3	0	0
Галичина	55,6	53,7	33,3	34,2	57,6	56,8	41,1	39,2

діл площ воєводств Галичини 1929 р. за угіддями наведено у табл. 26.

У господарствах, що мали менше 50 га землі, ситуація була іншою: 23,5 % ріллі, 6,8 % сіножатей, 22,9 % пасовиськ та 15,3 % садів і городів від загальної площі по Східній Галичині (решта – лісові зем-

лі) (табл. 28). У невеликих селянських господарствах було менше сіножатей, ніж у дідичьких маєтках, зате переважали сади і городи. Найбільше ріллі було на Тернопіллі (82,6 % усіх с/г земель воєводства) – 56,2 % від всієї ріллі Східної Галичини у цій категорії землевласників.

Таблиця 25

Категорії нових власників парцельованих земель, 1921 р. [21, с. 118]

Воєводство	Разом	Власники парцельованих земель						
		Інваліди та заслужені військовослужбовці	Місцева фільварочна служба	Тимчасові власники	Безземельні	Малоземельні	Багатоземельні	Не сільськогосподарські
Краківське	37	10	0	0	0	27	0	0
Львівське	1761	125	57	94	272	1127	85	1
Станиславівське	86	4	2	0	23	54	2	1
Тернопільське	1570	53	56	7	341	904	207	2
Галичина	3454	192	115	101	636	2112	294	4

Таблиця 26

Земельні угіддя Галичини (1929 р., без Краківського воєводства) [8, с. 37]

Воєводство	Площа													
	Засадьна		Рілля		Сіножаті		Пасовиська		Сади й городи		Лісові землі		Інші землі та невисітки	
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Львівське	2634	100	1318	50,0	251	9,5	218	8,3	41	1,6	635	24,1	171	6,5
Станиславівське	1826	100	619	33,9	223	12,2	220	12,0	27	1,5	614	33,6	123	6,8
Тернопільське	1602	100	1055	65,9	93	5,8	61	3,8	40	2,5	276	17,2	77	4,8
Галичина	6062	100	2992	50,0	567	9,1	499	8,0	108	1,9	1525	25,0	371	6,0

Сіножаті та пасовиська були практично однаковими на Львівщині та Станиславівщині, а садів і городів – на Львівщині та Тернопіллі.

Загалом, дідичі мали 27,8 % земель на Львівщині, 27,5 % – на Станиславівщині та 33,9 % – на Тернопіллі; селянські господарства, відповідно, 57,4, 47,9 та 60,6 %. У цілій Польщі відповідні показники становили: дідичькі господарства – 28,9 %, селянські – 58,2 %. Решта земель належали союзам публічного права [8, с. 51–53].

Детальніший аналіз розподілу сільськогосподарських угідь дозволив встановити, що 60,5 % господарств мали площу до 2 га (13,5 % площі сільсько-

господарських угідь), 29,8 % мали 2–5 га (20,5 % земель), 8,8 % – від 5 до 20 га (15,8 % земель), 0,5 % – від 20 до 100 га (8,7 % земель). Лише 0,3 % землевласників мали понад 100 га сільськогосподарських угідь, проте володіли 39,3 % усіх земель. 0,1 % власників (2,2 % земель) не мали у своєму розпорядженні ріллі. Отже, 90 % господарств, що мали наділи до 5 га, відали меншою площею земель, ніж 0,3 % великих землевласників.

Наприкінці 1920-х – 1930-х рр. у Галичині спостерігалася тенденція до збільшення площі ріллі за рахунок скорочення площ лук, пасовищ та лісових масивів. Особливо ці зміни відбулися на межі 1929–1930 рр., коли площа ріллі

Таблиця 27

Площі земель господарств Галичини, площею понад 50 га

Восводство	Площа, га						Разом
	Рілля	Сіножаті	Пасовиська	Лісові землі	Сади та городи	Інші землі та нежитки	
Львівське	175090	58499	29460	441992	4829	23302	733172
Станиславівське	78425	27684	75751	303715	2016	16353	503944
Тернопільське	228020	28686	29947	227514	5201	24049	543417
Східна Галичина	481535	114869	135158	973221	12046	63704	1780533

Таблиця 28

Площі земель господарств Галичини, площею менше 50 га

Восводство	Площа, га						Разом
	Рілля	Сіножаті	Пасовиська	Лісові землі	Сади та городи	Інші землі та нежитки	
Львівське	106543	172737	63256	58741	34884	73917	1510078
Станиславівське	518911	180342	64462	46675	24361	37898	873649
Тернопільське	801759	60701	11488	30367	33796	32165	970276
Східна Галичина	1427213	413780	139206	135783	93041	143980	3354003

збільшилася майже на 1 %, а площа лук і пасовищ загалом зменшилася на 3,5 % (табл. 29).

Висновки. 1819 р. у Галичині (без Великого Князівства Краківського) нараховувалося 519,3 тис. землевласників, що володіли 3143 тис. га. До 1847–1859 рр. їх кількість зросла за рахунок Великого Князівства Краківського до 794 тис.

(55 %). Нараховувалося 101 тис. маєтків, площею до 2 мрг, більше 20 мрг землі мали 12,5 % землевласників. Ріст рустикальної власності становив лише 20 %.

Протягом другої половини XIX ст. відбувалися постійне скорочення площ табулярних земель – впродовж 1852–1902 рр. на 5,2 %. 1889 р. табулярна власність розподілялася наступним чином (%):

Таблиця 29

Структура земельних ресурсів Галичини
[12, с. 19; 13, с. 19; 14, с. 19; 19, с. 67; 20, с. 78]

Рік	Разом	Рілля	Луки	Пасовища	Сади і городи	Ліси	Інші землі
1929	100	48,4	11,1	9,6	0	25,7	5,2
1930	100	50,3	8,8	8,4	1,8	24,9	5,8
1931	100	50,6	8,7	8,3	1,8	24,8	5,8
1937	100	50,8	8,5	8,3	1,8	24,8	5,8

громадська – 13,8; християнська – 72,0; єврейська – 11,0; інша приватна – 3,1. До 1902 р. громадська власність зросла, тоді, як решта зменшилися. Понад 37 % земельних угідь (3 млн га) були табулярної власності; ними володіли 3117 власників.

Урядова постанова від 5 липня 1853 р. № 130 дозволяла збільшити нетабулярну власність протягом 1853–1889 рр. на 84116 га (2,5 % табулярних земель). У 1889–1902 рр. під парцеляцію потрапило 117 тис. га земель (3,8 % табулярних земель).

Рустикальна власність на землю згідно Селянської реформи 1848 р. перетворилася у приватну власність й у другій половині ХІХ ст. зросла на третину. Зросла кількість наділів площею до 2 га; водночас, різко зменшилася кількість наділів площею понад 5 га. Протягом 1852–1902 рр. площі окремих категорій земель нетабулярної власності зросли на 6–11 %.

1902 р. у Галичині було понад 1 млн землевласників. Найбільшу частку займала велика власність (37 %); середнє селянське господарство мало 22 % території краю; на велике та мале селянські господарства приходилося по 6–6,3 %. Нараховувалося 6534 ділянок табулярної власності, з яких до 1910 р. парцельовано 1805, в т.ч. 180 – повністю.

Незважаючи на державні землевпорядні заходи, станом на 1906 р. у Галичині (25 % площі країни) нараховувалося 19,6 млн землеволодінь, що складало третину наділів Австро-Угорщини. 1910 р. у Галичині нараховувалося 1008,5 тис. господарств, з яких 90 % сільськогосподарських. 42,2 % господарств були площею до 2 га та 0,6 % – площею понад 100 га. Третина земельних угідь були табулярної власності.

З середини ХІХ ст. площа земель табулярної власності зменшилася з 42,4 % загальної площі краю до 34,3 % – напередодні Першої світової війни. У 1852–1889 рр. падіння становило 7 %, у 1889–1902 рр. – 4,6 %, 1900–1912 рр. – 8,6 %. Площі щорічно зменшувалися на 0,4 %, до-

сягнувши максимуму на початку ХХ ст. – 0,9 %. Якщо у 1852–1889 рр. причиною зменшення площ земель табулярної власності була регуляція сервітутів, то пізніше – парцеляція земель. Впродовж другої половини ХІХ – першого десятиліття ХХ ст. площа земель табулярної власності зменшилася на 628 тис. га, з яких понад 409 тис. га – з причин парцеляції та 218,7 тис. – із-за регуляції сервітутів.

У 1902–1912 рр. парцеляції підлягала третина земельних маєтків Галичини (1882 з 5951), з яких 1070 площею менше половини, 301 – площею понад 50 % та 511 – повністю.

У 1919–1920 рр. парцельовано 81,2 тис. га при запланованих 148 тис. га. За земельним кадастром 1921 р. нараховувалося понад 1173,5 тис. землевласників. Переважали земельні господарства до 5 га (87,2 %); менше 1 % селян володіли землями площею понад 20 га.

Література

1. Клапчук В.М. Гуцульщина та гущули: економіка і народні промисли (друга половина ХІХ – перша третина ХХ ст.): монографія / В.М. Клапчук / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Львів; Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. – 506 с.
2. Клапчук В.М. Сільське господарство Галичини : монографія / В.М. Клапчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. – 336 с.
3. Клапчук М.М. Границя між землеробським та скотарським типом господарства на Делятинщині в ХVІІ–ХІХ ст. / М.М. Клапчук // Культура та побут населення Українських Карпат : респ. конф., присв. 50-річчю утв. СРСР : тези доп. та повід. – Ужгород, 1972. – С. 18–19.
4. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г.І.Ковальчак. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 143–144.
5. Крюковъ Н.А. Славянскія земли / Н.А. Крюковъ. – Петроград : Типографія В.О. Киршбаума, 1915. – Томъ II. – Часть I. Галиція : Сельское хазйство въ Галиціи въ святы сь общимъ развитіемъ страны. – 215 с.
6. Олеськів Я. Розвій селянських господарств у Східній Галичині (1848–1898) / Я.Олеськів // Економіст. – 1904. – № 1–5. – С. 5.

7. Прянишников В. Частное земледелие / В. Прянишников. – Берлин. 1922. – С. 220.

8. Храпливий Є. Сільське господарство Галицько-Волинських земель / Є. Храпливий. – Львів : Друкарня НТШ, 1936. – 351 с.

9. Bujak F. Galicya / F. Bujak. – Lwów : Księgarnia H. Altenberga, 1908. – Tom I. Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. – 562 s.

10. Diamant H. Położenie gospodarcze Galicyi przed wojną / H. Diamant. – Lipsk, 1915. – 108 s.

11. Historia Polski w liczbach / [Przewodniczący prof. dr Franciszek Kubiczek; Redaktor Główny prof., dr hab., Andrzej Jezierski, prof., dr hab., Andrzej Wyczański]. – Warszawa : Zakład Wydawnictw Statystycznych, 2006. – Tom II. Gospodarka. – 695 s.

12. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa, 1930. – 172 s.

13. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa, 1931. – 168 s.

14. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa, 1933. – 184 s.

15. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa : Zakład Graficzny «Biblioteka Polska» w Bydgoszczy, 1934. – 232 s.

16. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa : Zakład Graficzny L. Mejlachowicza w Grodnie, 1935. – 278 s.

17. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa : Zakład Graficzny L. Mejlachowicza w Grodnie, 1936. – 310 s.

18. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa : Zakład Graficzny L. Mejlachowicza w Grodnie, 1937. – 401 s.

19. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa : Zakład Graficzny L. Mejlachowicza w Grodnie, 1938. – 406 s.

20. Mały rocznik statystyczny / Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego. – Warszawa : Drukarnia Techniczna, Sp. Akc. w Warszawie, 1939. – 424 s.

21. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. 1920/22. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1923. – Rok wydania I. – Część II. – 375 s.

22. Weinfeld I. Atlas statystyczne Polski / I. Weinfeld, E. Szturm de Sztrem, J. Piekalkiewicz. – Warszawa-Bydgoszcz : Instytut Wydawniczy

«Biblioteka Polska», 1925. – Zeszyt II. – 40 s.

23. Wiadomości statystyczny o stosunkach krajowych / [pod red. prof. Dr Tadeusza Pilata]. – Lwów : Druk. Związkowa, 1905. – Tom XX. – Z. III. – 190 s.

24. Wiadomości statystyczny o stosunkach krajowych / [pod red. prof. Dr Tadeusza Pilata]. – Lwów : Druk. «Mieszczkańska», 1912. – Tom XXIII. – Z. II. – 42 s.

Klapchuk V.M. LAND PROPERTY AND LAND USE IN GALICIA (XIXth – THE FIRST THIRD OF XXth CENTURY). *The article analyzes the structure of land resources of Galicia in the XIXth – the first third of the XXth century. In particular, the system of land use and the dynamics of land property are considered.*

It has been found out that in 1819 in Galicia (excluding the Grand Duchy of Cracow) there were 519, 3 thousand of landowners who owned 314, 3 thousand hectares. During 1847 – 1859, their number increased at the expense of the Grand Duchy of Krakow to 794 thousand hectares.

In 1902 in Galicia there were more than 1 million landowners. The largest share was occupied by the large property (37%); the average farms made 22% of the region area; the large and small farms made 6 – 6, 3 %. In 1906 in Galicia there were 19, 6 million land properties. One third of the land was of state property.

From the middle of the XIXth century, the area of the state land property decreased from 42, 4 % of the total area of the region to 34, and 3 % – on the eve of the First World War. During 1852 – 1889 the fall made 7 %, in 1889 – 1902 – 4, 6 %, and in 1900 – 1912 – 8, 6 %. The areas annually decreased by 0.4 % reaching a maximum at the beginning of the XXth century – 0. 9 %. If in 1852 – 1 889 the reason for reducing the area of state land property was the regulation of servitudes, later it was for the reason of land parcelling. During the second half of the XIXth century – the first decade of the XXth century the area of the state land property decreased by 628 thousand hectares, and over 409 thousand

hectares of which decreased for the reasons of parcelling and the rest 218,7 thousand hectares – because of the regulation of servitudes.

In 1902 – 1912 the third part of land estates in Galicia was subject to parcelling (1882 of 5951), with 1070 estates of which made the area less than a half, 301 – more than 50 % and 511 – in full.

In 1919 – 1920, 81, 2 thousand hectares were parcelled (while planned – 148 thousand hectares). According to the Land Registry in 1921, there were more than 1173, 5 thousand of landowners. Land estates with the area up to 5 hectares (87, 2 %) dominated; less than 1 % of farmers owned land area of over 20 hectares.

Key words: land property, land use, state land property, rustic property, parcelling.

Клапчук В.М. ЗЕМЕЛЬНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ И ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЕ В ГАЛИЧИНЕ ХІХ – ПЕРВОЙ ТРЕТИ ХХ В. В статье анализируется структура земельных ресурсов Галичины в ХІХ – первой трети ХХ в. В частности, рассматриваются система землепользования и динамика собственности на землю.

С середины ХІХ в. площадь земель табулярной собственности уменьшилась с 42,4 % общей площади края до 34,3% – накануне Первой мировой войны. В 1852–1889 гг. падение составило 7 %, в 1889–1902 гг. – 4,6 %, 1900–1912 гг. – 8,6 %. Площади ежегодно уменьшались на 0,4 %, достигнув максимума в начале ХХ в. (0,9 %). Если в 1852–1889 гг. причиной уменьшения площадей земель табулярной собственности была регулярная собственность, то позже – парцелляция земель. В течение второй половины ХІХ – первого десятилетия ХХ вв. площадь земель табулярной собственности уменьшилась на 628 тыс. га, из которых более 409 тыс. га – по причинам парцелляции и 218,7 тыс. – из-за регуляции сервитутов.

В 1902–1912 гг. парцелляция подлежала треть земельных имений Галичины (1882 с 5951), из которых 1070 площадью менее половины, 301 – площадью более 50 % и 511 – полностью.

В 1919–1920 гг. парцеллировано 81,2 тыс. га при запланированных 148 тыс. га. По земельному кадастру 1921 г. насчитывалось свыше 1173,5 тыс. землевладельцев. Преобладали земельные хозяйства до 5 га (87,2 %); менее 1 % крестьян владели землями площадью более 20 га.

Ключевые слова: земельная собственность, землепользование, табулярная и рустикальная собственность, парцелляция.

УДК 94(477.8) «1914-1923»

«ВАТИКАНСЬКИЙ» АРХІВ ЗУНР

В.С. Великочий

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті висвітлюється історія документів і матеріалів, відкладених в результаті діяльності владних інституцій Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в період її так званого «безтериторіального» існування, що одержали неофіційну назву «ватиканського» архіву. Подано коротку характеристику видів писемних джерел цього архіву, його історичної долі, ролі українських громадських, політичних, церковних, культурних діячів у їх збереженні та використанні в науковому обігу. Порушується проблема повернення «ватиканського» архіву ЗУНР в Україну.

Ключові слова: види писемних документів, Колекція документів ЗУНР, історіографія ЗУНР, Українська Греко-Католицька Церква, Український Католицький Університет ім. Св. Климента Папи.

Вступ. Двадцять століття в історії українського народу було одним з найбільш значимих, неоднозначних, суперечливих і визначальних. Це стосується насамперед визначення стратегічного вектору національно-державного поступу українства, яке на початку століття минулого вперше за майже 350 років свого бездержавного існування задекларувало прагнення бути господарем на власній землі, прагнення об'єднатися в єдиній соборній сім'ї.

Українська революція 1917–1920 рр. в цьому контексті стала першим реальним кроком на шляху реалізації мрії. Вона поставила на порядок денний насамперед проблему виокремлення української нації, української держави серед сонму тих, які теж ставали на шлях власного державного будівництва, виходили з під влади двох великих європейських монархій: Австро-Угорської та Росій-

ської. Перебуваючи в складі різних не лише територіально, але й за суттю свого політичного режиму імперій, так звані підросійська й півдавстрійська частини України розвивалися головню в руслі тих соціально-економічних та суспільно-політичних обставин та процесів, що мали місце в цих державних утвореннях.

На теренах Галичини, Буковини та Закарпаття у жовтні 1918 р. виникла, у листопаді цього ж року була конституована Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). Вона проіснувала територіально до 16 липня 1919 р., а дипломатичну боротьбу за визнання права на державне існування продовжувала до 14 березня 1923 р. – до рішення Ради послів Антанти про передачу території Галичини в підмандатне управління Другій Речі Посполитій.

У січні 1919 р. відбулася за обоюсторонньої ініціативи українських державних діячів ЗУНР та Директорії Української Народної Республіки (УНР) подія епохального характеру в історії українства – було проголошено злуку двох національно-державних утворень та об'єднання суспільств в єдине. Правда, на сьогодні ані історики, ані політологи, ані суспільствознавці не прийшли до єдиної думки з приводу визначення комплексу причин не реалізації цих ідей і підходів. При цьому чи не всі вони однозначно як на один з головних чинників, вказують на зовнішньополітичний. Не вдаватимемось до детального розгляду цієї проблеми, оскільки вона, з одного боку, не є предметом нашого пошукування в даній статті. З іншого – з цього приводу вже неодноразово було висловлено окремі думки і міркування [21], в тому числі і нами [7; 8; 9].

Зосередимо свою увагу на долі документів і матеріалів з історії ЗУНР, які складають вагомий частину її історично-

го й історіографічного спадку й доволі значимий сегмент джерельної бази до її вивчення. Йдеться насамперед про документи й матеріали, які зберігаються сьогодні в архіві Українського католицького університету ім. Св. Климента Папи (УКУ – авт.) під умовною назвою «Колекція документів ЗУНР».

Огляд джерел. Загалом, найбільшою проблемою документальної спадщини ЗУНР, на нашу думку, є відсутність її територіальної та інституціональної концентрації. Має місце розосередження джерельної бази ЗУНР не лише в різних архівах та архівних установах, а й у різних країнах. Це зумовлено «як особливостями долі самої ЗУНР, її діячів та активістів, так і розчленуванням українських земель у наступний період та еміграційними процесами, що поряд з суспільно-політичними факторами зумовило специфіку формування центрів українознавства, архівного і бібліографічного фондів ЗУНР» [10].

Проведений нами з допомогою методів джерелознавчої евристики пошук відповідних джерел засвідчує, що ні в одній з установ системи Національного архівного фонду України на сьогоднішній день ще не існує окремого фонду, не створено окремої колекції документів, які характеризувалися б цілісністю, глибоко і всебічно висвітлювали різноманітні аспекти виникнення, становлення та діяльності ЗУНР. Фонду чи колекції такого типу і рівня репрезентативності, наскільки нам вдалось встановити, фактично немає і за межами України. Це закономірний результат як зазначених вище факторів, так і специфіки функціонування архівних установ, вироблених архівознавством принципів та практики формування архівних фондів, колекцій документів.

Проблема «ватиканського» архіву ЗУНР, вважаємо, ще не стала предметом спеціальних наукових пошукувань. Їй присвячено лише кілька наукових статей [18; 19], вступних статей до збірників до-

кументів і матеріалів з історії ЗУНР [11], окремі сторінки дисертаційних досліджень [6; 20]. Загалом архівна спадщина ЗУНР, опис документів і матеріалів, які дають можливість прослідкувати історію цієї української держави більшою чи меншою мірою висвітлювалися у спеціальних узагальнюючих монографічних працях [4; 12; 13; 14; 16,], виданнях енциклопедичного характеру [15]. Самі ж документи і матеріали «ватиканського» архіву ЗУНР вже частково були введені в науковий обіг найперше директором Архіву УКУ доктором Теофілем Горнікевичем під час підготовки ним збірника документів і матеріалів про події в Україні в 1914–1922 рр. [22]. Найбільш повно і системно, на нашу думку, матеріали Колекції документів ЗУНР з так званого «ватиканського» архіву оприлюднено видавцями збірника документів і матеріалів з історії цієї держави, колективом авторів, вчених з Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника під керівництвом доктора історичних наук, професора Олександра Карпенка [11].

Виклад основного матеріалу. Вважаємо за необхідне стверджувати, що однією з найбільш репрезентативних колекцією документів з історії ЗУНР, на нашу думку, є та, яка зберігається в архіві Українського католицького університету імені Св. Климента Папи у Ватикані. Документи і матеріали, що складають колекцію, відклалися в результаті діяльності органів державної влади ЗУНР впродовж, як правило, другого, «безтериторіального» періоду її існування впродовж 1919–1923 рр. Нам особисто довелося вперше зіткнутися з документальними матеріалами з цієї колекції в ході роботи над підготовкою вже згаданого збірника документів і матеріалів у 5-ти томах 8-ми книгах «ЗУНР: 1918–1923 рр.».

Досить цікавою є й історія того, як проф. О.Карпенкові вдалося дізнатися про існування архіву ЗУНР у Ватикані. Всі перипетії тих подій нами були опи-

сані в одній з наукових розвідок, присвячених вшануванню вченого як одного з корифеїв вітчизняної історичної науки [5] - його 80-річного ювілею.

Так звана «ватиканська» Колекція документів ЗУНР має свою історію формування, а її доля, переміщення з Австрії до Ватикану, роль в цьому процесі служителів української католицької церкви: від патріархів, архієреїв – до священників, описані в кількох наукових розвідках сучасних українських вчених [18; 19]. Дозволимо собі навести лише короткий опис історії самої колекції.

Наприкінці 1919 р. влада ЗУНР, не зуїмвши спільно з силами Директорії УНР відстояти територіально соборну українську державу, змушена була залишити українські терени і перебраться до Відня – столиці Австрії. Тут знаходився осідок ЗУНР аж до 14 березня 1923 р. Цього дня Рада Послів Антанти прийняла остаточне рішення про передачу території Східної Галичини (яка складала головню територію ЗУНР) Другій Речі Посполитій. В ньому йшлося про встановлення і визнання офіційного кордону між Радянською Росією та Польщею: « Конференція Амбасадорів (послів – авт.) – зазначається в рішенні – ухвалила визнати за кордон Польщі з Росією граничну лінію, визначену і окреслену за згодою цих держав і на їх відповідальність 22 листопада 1922 року» [17, С. 300]. Мова йшла про кордон по р. Збруч, що фактично і означало включення території Східної Галичини до Другої Речі Посполитої. З цього часу австрійський уряд на вимогу польської дипломатії заборонив діяльність урядових структур ЗУНР на території своєї держави. Це змусило Євгена Петрушевича, як керівника держави, приймати відповідні рішення.

В українській історіографії утвердилися думка і навіть твердження про те, що Є. Петрушевичем 30 квітня 1923 р. було прийнято рішення про ліквідацію Уряду Уповноважених Диктатора ЗУНР, що фактично означало припинення діяль-

ності урядових структур держави. Однак, ані у багатотомному виданні документів ЗУНР [11], ані в наукових працях монографічного характеру [12; 13; 14] не наводиться тексту цього документу. В ході джерелознавчого пошуку і нами його не виявлено. На сьогодні маємо у нашому розпорядженні лише ті документи, які опосередковано вказують на означений факт, зокрема, витяг із листа Є. Петрушевича Осипу Назаруку про припинення діяльності і ліквідацію віденського уряду ЗУНР з 30 квітня 1923 р. [11, Т. 2, С. 671]. Після процесу ліквідації урядових інституцій ЗУНР Є. Петрушевич залишає м. Відень і переїжджає до столиці Німеччини Берліна [18].

Фактично з цього часу і аж до середини 1960-х рр. архів ЗУНР знаходився у Відні під негласною опікою австрійської влади. Діяльну участь у його збереженні відіграли чимало відомих і невідомих, знаних і не дуже українських громадських і політичних діячів, звичайних пересічних патріотів, серед яких – митрополит Андрей Шептицький, о. Мирон Горнікевич, його брат Теофіл Горнікевич, Андрій Жук, митрополит Йосип Сліпий, ректор Українського католицького університету (УКУ) імені Св. Климента Папи о. Іван Хома. Можна сміливо стверджувати, що завдяки подвижницькій діяльності митрополита Й.Сліпого «ватиканський» архів ЗУНР був перевезений власне до Риму в новостворений УКУ, а після смерті Блаженнішого опіку над ним перейняв о. І.Хома.

Якісна репрезентативність джерельної бази Колекції характеризується наявністю в ній чисельних за кількістю і різноманітних за видами і змістом документів та матеріалів: розпорядків, обіжників, постанов Диктатора, інформаційних повідомлень і розпоряджень Президіальної Канцелярії Диктатора та інших владних інституцій держави протягом 1919–1923 рр.; ноти протесту Президента УНР-ди до урядів Польщі та країн Антанти, Паризької мирної конференції та ін. з

вимогою припинення окупації західноукраїнських земель інтервентами; матеріали української преси, що видавалась за розпорядженням Відділу преси і пропаганди Уряду Уповноважених Диктатора, виходила в таборах інтернованих вояків УГА в Чехословаччині тощо [1].

За свідченням проф. Карпенка О.Ю., який особисто у 1997 р. мав змогу працювати з матеріалами цієї колекції, вони і сьогодні знаходяться в такому ж стані зберігання, в якому вони були сформовані і поступили в архів. Тобто, при їх комплектуванні ще владними структурами ЗУНР була використана колишня австрійська система діловодства. Основною її відмінністю від існуючої тепер в Україні є те, що «документи в установах в міру їх надходження, незалежно від змісту, реєстрували в журналі і відкладали згідно з присвоєною їм таким чином валовою нумерацією у великі зв'язки невідшуканих документів», так званих фасцикулів [3]. Така система реєстрації, фондоутворення та зберігання документів є не лише методологічно застарілою з точки зору сучасного архівного будівництва, а й доволі непрактичною з точки зору використання. Тому нагальною потребою, вважаємо необхідність професійного опису та систематизації документальних матеріалів зазначеної колекції у відповідності до існуючих сьогодні в Україні принципів і вимог архівознавства.

Проблема реалізації цього завдання нами уявляється можливою лише в тому випадку, якщо документи і матеріали, що складають Колекцію документів ЗУНР у Ватикані, будуть передані Україні. Відповідно до чинних міжнародних угод, національного українського законодавства вона складає частку архівної україніки, культурної спадщини народу, яка повинна бути зосереджена на території його автохтонного проживання.

При цьому, враховуючи світовий досвід, малоімовірним є повернення до України оригіналів документів і матеріалів. Тож слід передбачити один з інших

варіантів повернення на батьківщину її культурного спадку. На нашу думку, такий шлях було запропоновано й частково реалізовано професором Олександром Карпенком.

Маємо на увазі те, що слід створити страхові копії документів і матеріалів цієї Колекції: кожен з них, що входить до конкретного фасцикулу, слід було б скопіювати, засвідчити відбитком печатки УКУ імені Св. Климента Папа, здійснити початковий опис. А вже формування окремих справ за принципами архівного діловодства, що прийняті і застосовуються в Україні, більш ґрунтовний опис кожного документа можна було б здійснити в тому архіві, де буде зосереджено саму Колекцію.

Слід зазначити, що владні структури Ватикану ще наприкінці минулого століття зробили перші кроки в напрямку повернення вказаних культурних цінностей. Першим з них був власне гостинний прийом і створення умов для професійної роботи українського професора в Архіві УКУ, де він працював по 16-18 годин на добу. В результаті виснажливої праці вченому вдалося перекопіювати і засвідчити відбитками лише невелику децицію документів і матеріалів. Більшість з тих, що складають Колекцію, і до сьогодні залишаються якщо не невідомими, то малодоступними для загалу вчених і широкого кола зацікавлених осіб.

Того ж року професором О.Карпенком у Ватикані було підписано угоду про співпрацю між Українським католицьким університетом імені Святого Климента Папи та Прикарпатським університетом імені Василя Стефаника (тоді ще він не мав статусу національного) для налагодження більш тісних міжнародних наукових контактів. У посольстві України в Італії Олександр Юхимович вперше і підняв питання про повернення на батьківщину Колекції документів ЗУНР [5, С.41].

Не викликає сумніву, наш погляд, той факт, що як Святий Престол, так і греко-

католицьке духовенство чимало зусиль доклали для утвердження української національної ідеї, національної державності, збереження національної пам'яті впродовж століть. Незабаром, 2018 р., відзначатимемо 100-річчя проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Цілком логічним і закономірним кроком у відзначенні цього ювілею стало б повернення в Україну архіву ЗУНР з Ватикану. Цей крок, вважаємо, став би ще одним підтвердженням турботи Церкви Христової, спрямованої на підтримку української державності, національної історії і культури.

Добрим і реальним прикладом того, що повернення історичних цінностей, документів в Україну через діяльність УГКЦ є цілком можливим, на нашу думку, має стати передача до фондів бібліотеки Українського католицького університету у Львові частини архіву ЗУНР, який знаходився у Мюнхені (ФРН) і США [2].

На цьому шляху важливою є подальша співпраця органів державної влади і управління України та Ватикану, які вже неодноразово демонстрували вміння домовлятися, працювати спільно. Вирішення цієї проблеми сприяло б і зміцненню їх авторитету, розширенню співпраці між народами, а найголовніше – збагаченню національної культурної спадщини України.

Висновок. В результаті діяльності владних інституцій Західноукраїнської Народної Республіки відклалося чимало документів і матеріалів, які знаходяться в різноманітних архівних установах як в Україні, так і поза її межами. Однією з найбільш репрезентативних за якісними і кількісними показниками є Колекція документів ЗУНР Українського Католицького Університету ім. Св. Климента Папи у Ватикані, що отримала неофіційну назву «ватиканського» архіву ЗУНР. Саме під такою назвою (Колекція документів ЗУНР – авт.) вона була введена в науковий обіг українським вченим, доктором історичних наук, професором, одним із засновників зунрознавства Олександром

Карпенком.

«Ватиканський» архів ЗУНР є вагомою складовою частиною архівної зарубіжної україніки. Головно в ньому представлені документи і матеріали, що висвітлюють закордонний період діяльності владних інституцій держави в час, коли вони змушені були залишити власну територію (1919–1923 рр.). Скрупульозно зібрані і старанно збережені завдяки місіонерській і патріотичній діяльності представників Української Греко-Католицької Церкви, вони на сьогодні, вимагають на нашу думку, серйозної систематизації і опрацювання відповідно до принципів сучасного українського архівознавства. Не дивлячись на те, що чимало з документів і матеріалів цієї колекції вже введені в науковий обіг, ще більш вагома їх частина залишається, як правило, невідомою для дослідників. Тому необхідним, об'єктивно обумовленим кроком на шляху повернення цієї частини української національної спадщини вважаємо, передачу в Україну так званого «ватиканського» архіву ЗУНР. Приклади сприяння цьому процесу з боку Української Греко-Католицької Церкви, під опікою якої сьогодні і знаходяться архівні документи і матеріали описаної Колекції документів, доводять можливість такого кроку. Він, на нашу думку, був би гідним і благородним в переддень відзначення 100-річчя ЗУНР (1918–1923 рр.) як складової Української революції (1914–1923 рр.).

Література

1. Архів Українського Католицького університету ім. св. Климента Папи, ф. «Колекція документів ЗУНР», оп. 1, од. зб. 10; 13; 21; 31; 44; 46; 54; 70; 77; 784 85; 88; 109; 303; 304; 306; 309.
2. В бібліотеку УКУ передано документи столітньої давності, які раніше знаходилися в архіві ЗУНР в Мюнхені та США : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kolona.net/istorichni-dokumenty-arkhivu-zunr-stanut-dostupni-v-biblioteci-uku/>.
3. Вайнбаум О.Т. Архівне будівництво в західних областях Української РСР / О. Вайнбаум, П. Замновий // 3 історії архівного

будівництва на Україні. – Харків : Харківське обласне вид-во, 1958. – С. 94.

4. Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР / В. Великочий. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – 278 с.

5. Великочий В. Олександр Юхимович Карпенко : Івано-Франківський період життя і творчості / В. Великочий, О. Жерноклеєв, Л. Волосянко // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 2001. – № 5–6. – С. 35–43.

6. Великочий В.С. Історія ЗУНР : джерела до вивчення державного будівництва : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / В.С. Великочий; Львів. держ. ун-т ім. І.Франка. – Л., 1999. – 20 с.

7. Великочий В. Національне і соціальне в державотворчій діяльності В.Винниченка періоду Української революції 1917–1920 рр. / В. Великочий // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія». – К. : Київський університет, 2003. – Вип. 48. – С. 26–29.

8. Великочий В. Проблема консолідації українських політичних сил Галичини за доби Першої світової війни в українській історіографії / В. Великочий // Галичина : краєзнавчий та культурно-просвітний часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 558–566.

9. Великочий В. Українська історіографія про значення і наслідки злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 року / В. Великочий, Б. Савчук // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2008. – № 1. – С. 43–48.

10. Дерев'янюк С.М. ЗУНР в українській історіографії / С.М. Дерев'янюк, А. Панчук // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 2. – С. 29.

11. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 рр. : док. і м-ли. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ: 2001. – Т. 1 : Листопадава 1918 р. національно-демократична революція. Проголошення ЗУНР / [уклад. О. Карпенко, К. Мицан]. – 584 с.;

Т. 2. – 2002. – 712 с.;

Т. 3. – Кн. 1. – 2005. – 644 с.;

Т. 3. – Кн. 2. – 2005. – 800 с.;

Т. 4. – 2008. – 886 с.;

Т. 5. – Кн. 1. – 2009. – 944 с.;

Т. 5. – Кн. 2. – 2011. – 948 с.

12. Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 626 с.

13. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Ілюстрована історія. – Львів, Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2008. – 524 с.

14. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; вид. фірма «Олір», 1995. – 368 с.

15. Литвин М.Р. Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) : [Електронний ресурс] / М.Р. Литвин, О.С. Рубльов // Енциклопедія історії України : Т. 3: Е-Й / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.] / НАН України. Інститут історії України. – К. : Вид-во «Наукова думка», 2005. – 672 с. – Режим доступу : <http://www.history.org.ua/?termin=ZUNR>.

16. Макарчук С.А. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С.А. Макарчук. – Львів : Світ, 1997. – 192 с.

17. Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940) : Ілюстрований біографічний нарис / О. Павлишин. – Львів : Манускрипт, 2013. – 398 с.

18. Павлюк О.В. Архів уряду ЗУНР : [Електронний ресурс] / О. Павлюк. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/ZUNR.php>.

19. Палієнко М.Г. Архівна спадщина української еміграції: основні етапи формування : [Електронний ресурс] / М. Палієнко. – Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU>.

20. Пилипів В.І. Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / В.І. Пилипів; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2003. – 15 с.

21. Україна соборна : зб. наук. статей:

К., 2004. – Вип. 1. – 379 с.;

К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні. – 415 с.;

К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 2. Соціокультурні, етноконфесійні та демографічні проблеми формування української нації. – 483 с.;

К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 3. Історична регіоналістика в контексті української соборності. – 468 с.

22. Ereignisse in der Ukraine deren Bedeutung und historisches hintergrunde / Von T. Hornykiewicz:

Bd. 1. – Philadelphia : W. Lypynsky Ost-Europasches Forschungs-Instituts, 1966. – 450 p.;

Bd. 2. – 1967. – 484 p.;

Bd. 3. – 1968. – 704 p.;

Bd. 4. – 1969. – 421 p.

Velykochyy V.S. «VATICAN» ARCHIVE OF THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC. *The article shows and describes the history of documents and materials that were postponed from the result of the government agencies institutions in the West Ukrainian People's Republic (WUPR) during its so-called «non territorial» existence and received the informal name «Vatican» archive. The attention is focused on the role of government institutions of the WUPR and the Ukrainian Greek Catholic Church in the process of preserving the documentary heritage of the Ukrainian state.*

It should be noted that at the present time there is no separate fund or created collection of documents characterized by their integrity, deeply and comprehensively, covering various aspects of the origin, formation and activities of the WUPR. There are no fund or collection of this type and level of virtual representativeness outside the Ukraine. This is a natural result of historical events and specific archival institutions operating in Ukraine and abroad as well.

The article describes briefly the types of written sources of these archive, its historical destiny, the role of Ukrainian civil, political, religious and cultural leaders in their preservation and use in the scientific process.

The author emphasizes the necessity of a professional description and systematization of documentary materials of this collection in accordance with present Ukrainian archival principles and requirements.

The article raises the issue of returning the «Vatican» archive on the eve of the 100th anniversary of the WUPR as a part of Ukraine's national cultural heritage.

Key words: *types of written documents, WUPR's documents collection, WUPR's historiography, Ukrainian Greek Catholic Church, St. Pope Clement Ukrainian Catholic University.*

Великочий В.С. «ВАТИКАНСКИЙ» АРХИВ ЗУНР. *В статье освещается история документов и материалов, отложенных в результате деятельности государственных институтов Западно-Украинской Народной Республики (ЗУНР) в период ее так называемого «безтерриториального» существования и получивших неофициальное название «ватиканского» архива. Дается короткая характеристика видов письменных источников этого архива, его исторической судьбы, роли украинских общественных, политических, церковных, культурных деятелей в их сохранении и использовании в научном обороте. Поднимается проблема возвращения «ватиканского» архива ЗУНР в Украину.*

Ключевые слова: *виды письменных документов, Коллекция документов ЗУНР, историография ЗУНР, Украинская Греко-Католическая Церковь, Украинский Католический Университет им. Св. Климента Папы.*

УДК 930.25 (477) (031)

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПІДВАЛИНИ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАЛЬНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

С.М. Борчук

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті розглянуто передумови появи «Української Загальної Енциклопедії». Охарактеризовано роль національно-культурних інституцій в організації видання, проаналізовано обговорення змістового наповнення проекту енциклопедії в тогочасній українській пресі та листуванні відомих діячів Галичини, показано внесок творців фундаментальної праці в опублікуванні УЗЕ. Автор стверджує, що «Українська Загальна Енциклопедія» стала першим завершеним українським енциклопедичним виданням модерної епохи й тривалий час залишалася єдиною в цьому роді. Вона стала справжнім культурним досягненням українців, що поставило їх в один ряд з іншими високорозвиненими народами світу, а також була основою для інших енциклопедій, котрі готувалися спочатку українською діаспорою, а після здобуття Україною незалежності – і для сучасних вчених, які працюють над новими українськими енциклопедіями.

Ключові слова: «Українська Загальна Енциклопедія», енциклопедистика, Наукове товариство імені Т. Шевченка, редактор, редакційна колегія, видавництво, словникове гасло.

Рішення Ради послів країн Антанти від 14 березня 1923 р. зафіксувало тимчасовий статус західноукраїнських земель у складі Польщі. Втім денационалізаційна й асиміляційна політика II Речі Посполитої щодо її українського населення не була спроможна цілком знищити українське національне життя. Серед поважних національних наукових інституцій, які продовжували своє функціонування під польською окупацією, було й Наукове товариство імені Шевченка у Львові (НТШ). Під його грифом друкувалися на-

укові праці, видавалися «Записки НТШ», інші наукові збірники. Тривала видавнича справа й у інших осередках. Так, у міжвоєнний час на теренах Галичини діяло близько 50 українських видавництв. Зокрема, другим за потужністю після Львова українським видавничим центром стала Коломия [15, с. 103]. Саме це місто надалі й стало «батьківщиною» першої української енциклопедії на західноукраїнських землях.

Прагнення створити поважний енциклопедичний проект було притаманне галицькій українській еліті ще з XIX ст. Потреба у такій праці була зумовлена не лише прогресом науки, а й прагненням допомогти зростанню національної самосвідомості українців, що добре усвідомлювалося українськими вченими й політиками по обидва боки Збруча. І якщо в Російській імперії спроби створити українську енциклопедію відбувалися неодноразово (найуспішнішим був проект «Украинский народ в его прошлом и настоящем») [1, с. 83], то західноукраїнські вчені змушені були обмежуватися виданням лише вузькоспеціалізованих українознавчих збірників та писати статті до іноземних енциклопедичних видань, зокрема російських або польських. Однак і такі поодинокі приклади участі українців в енциклопедичних проектах (навіть іноземних) мали позитивне значення – українська інтелігенція здобувала досвід роботи над енциклопедією, створювала певну інформаційну базу, яку згодом можна було б використати й для власної енциклопедії. У поєднанні з передвоєнними здобутками Наукового товариства імені Шевченка, більшість із яких, незважаючи на українсько-польську війну 1918–1919 рр., на щастя, збереглися, ці напрацювання стали основою для нової спроби ство-

рення української енциклопедії.

Після Першої світової війни видання енциклопедії українознавства стало кінцевою потребою й привертало пильну увагу українських учених, наукових установ і видавців. Перші спроби в цьому напрямку зазнали фіаско переважно з фінансових причин. Зокрема, на другому аркуші зупинилася «Українська енциклопедія», що її за допомогою З. Кузели почав складати й друкувати у Вецлярі Б. Лепкий під час свого перебування в Німеччині [8, с. 10].

До ідеї видання власної української енциклопедії галицькі вчені повернулися після відновлення роботи Наукового товариства імені Шевченка на початку 1920-х рр. Причин такого інтересу саме в цей час було декілька. Передусім – відсутність будь-якого іншого українського енциклопедичного видання, адже всі попередні проекти, здійснювані в Наддніпрянщині, зазнали невдачі, а двотомник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» у міжвоєнній Галичині був бібліографічною рідкістю [17, с. 499]. По-друге, незважаючи на наявність офіційної цензури, польське наукове середовище було значно толерантнішим до українців, а наявність місцевих видавничих потужностей робила енциклопедичний проект реальним. Необхідно також зауважити й ту обставину, що більшість галицьких вчених-українців упродовж визвольних змагань 1918–1919 рр. дистанціювалися від політики, а ті, хто все-таки брав у них участь, як проф. Іван Раковський, встигли відбутися покарання й повернутися до активної творчої праці.

Окрім нечисленних учених, потребу в україномовній енциклопедії, що мала б популяризувати загальнолюдські наукові знання, а головне – містила б інформацію про Україну, її народ, суспільство та історію, розуміли й представники інших освічених суспільних верств: вчителі, міські службовці, студентство. Така праця мала б бути зорієнтованою на широкий загал – від інтелігенції та студентів до селян і

школярів. Саме потреба української суспільності Галичини спонукала наукову еліту, зосереджену передусім у лавах НТШ, до активної роботи над енциклопедією, котра через свою широку зорієнтованість дістала підназву «Книга знання».

Однак ініціативу підготовки «Української Загальної Енциклопедії – Книги знання» взяли на себе не українські наукові (НТШ) або освітні («Просвіта») установи і не найпотужніша фінансово українська інституція Галичини – Ревізійний Союз Українських Кооператив (РСУК), а кілька провінційних діячів: Василь Микитчук, Микола Слюзар та інші, які 1929 р. заснували видавництво «Українська Загальна Енциклопедія» й фінансували його [6, с. 248].

Щоб уможливити придбання «УЗЕ» «найширшим кругам нашої суспільності», енциклопедія мала б друкуватися щомісячними зшитками (по 4 друк. арк.), яких загалом мало бути 25. Коштував один зшиток 80 американських центів або 7,20 злотих польських. Передплата на енциклопедію приймалася кооперативом «Рідна школа» у Львові й кредитною спілкою «Покутський Союз» у Коломії [6, с. 248].

Оголошення про підготовку видання «УЗЕ» викликало жвавий суспільний інтерес. Так, 6 грудня 1929 р. на нього відгукнувся інженер-лісівник [Богдан] Лучаковський (1900–1971), увагу якого привернув склад редакційного комітету видання й непропорційність, на його думку, представлення в ньому окремих ділянок знань: «Найчисленніше є заступлена література, відтак філософія, право, медицина, кооперація (економія), а натомість нема в комітеті репрезентативів технічного знання [...]. Таким чином, грозить небезпека, що українська енциклопедія буде односторонньо опрацьована, бо не буде в ній відповідно заступлена найширша ділянка людського знання – техніка. Без фахово і всесторонньо опрацьованої технічної частини енциклопедія не може мати вартости справжньої ен-

циклопедії. З другої сторони, українська суспільність саме найбільше потребує такого наукового видавництва, де можна б знайти популярні, а рівночасно фахові відомости з ділянки технічного знання, бо саме з тої ділянки донині є найменше української літератури, доступної для всіх кругів суспільности» [9, с. 3].

Дописувач закликав видавців енциклопедії публічно висловитися з цього питання й, у разі слушності зауважень, «доповнити редакцію найвизначнішими представниками технічних наук» [9, с. 3].

На критику видавців енциклопедії відгукнувся головний редактор «УЗЕ», лист якого, датований 6 грудня, через день оприлюднило «Діло». У ньому професор Іван Раковський запевнив читачів видання – ймовірних передплатників й покупців енциклопедії: «Прохаю ласкаво прийняти до відома, що в нашій енциклопедії технічні науки знайдуть якнайбільше місця, а опрацювання тієї частини енциклопедії зволили ласкаво узяти на себе [...] професори Української Технічно-Господарської Академії в Подєбрадах. Провід у цій збірній праці зволив ласкаво перебрати Достойний Ректор тієї Академії Борис Іваницький.

Вважаю своїм обов'язком подати це до відома всіх тих, що бажають так само, як і редакція енциклопедії, – щоби цей перший у нас цього роду культурний твір станув на висоті свого завдання» [10, с. 5].

Дискусію щодо «УЗЕ» на шпальтах «Діла» продовжив член Редакційної колегії видання доктор Михайло Рудницький (1889–1975), який у двох подачах 10–11 грудня 1929 р. надрукував статтю «Якої нам треба енциклопедії?». У властивій йому дещо провокативній манері він поставив низку запитань щодо напрямку й структури енциклопедії, констатувавши насамперед, що визначений її обсяг унеможливує «всякі загальні статті чи огляди». На його думку, «УЗЕ» мусить відповідати «первісним потребам якнайширшого загалу», а представників розумової праці – інформувати про «основні

факти й поняття з інших ділянок знання». Водночас М. Рудницький хотів бачити у енциклопедії й термінологічний словник, і словник синонімів, і словник іншомовних слів: «Наш вік залитий чужими словами і абстрактами. Енциклопедія, що матиме портрети ста відомих нам письменників, королів і гетьманів, а не матиме тисячі чужих слів, якими щодня користуємося без розбору, може називатись як хоче, але не сповнює одного із своїх перших, пекучих завдань» [14, с.3].

Один із керівників проекту бачив потенційну загрозу для енциклопедії у ймовірному неконтрольованому розростанні гуманітарної частини «УЗЕ»: «Історично-літературна частина, яка охоплює українознавство, може дуже легко в нашій Енциклопедії стати тим грибом, що розростеться до таких розмірів, що з'їсться весь її фундамент. Придбавши сам виключно історично-літературну освіту, стверджую щораз частіше із жахом, що серед нашої інтелігенції вважають її найціннішою частиною знання й світогляду. Не диво, що це знання й світогляд складені у нас з найбільше поверхових елементів випадкової лектури».

Резюмуючи свої роздуми щодо структури й змісту майбутнього видання, М. Рудницький підсумовував: «Підручна енциклопедія має дати нам якнайбільшу кількість фактів і якнайточніше пояснення якнайбільшої кількості понять. Це книжка, що дає нам змогу оминати помилок у ділянках знання, в яких ми є спеціалістами, і в тих, де ми зовсім незорієнтовані. Її найвищою прикметою [...] – є тільки те, щоби вона сама не мала помилок.

Підручна енциклопедія не може бути книгою, якою ми хотіли б почванитись перед чужинцями, бо це виключене в нинішніх наших умовах: це діло для цілої Академії на роки, при вивінуванні її великими фондами. Вона не повинна бути також для прикраси бібліотеки або столику в салоні. Це має бути, перш за все, перший підручник, необхідний на

столі до праці кожного інтелігента, поруч інших його книжок, каламаря і паперу, а тим самим необхідний для кожного, хто хоче стати інтелігентом» [11, с. 3].

Зауваживши насамкінець, що методика підготовки «УЗЕ» повинна поєднати у собі «працю над словником мови, словником синонімів і словником, зовсім у нас невідомим, на який бракує нам навіть терміну – «*idées suggérées*», М. Рудницький закликав до прилюдної участі у дискусії з приводу «Української Загальної Енциклопедії» її головного редактора д-ра І. Раковського, який «знає прегарно» засади побудови цього видання й мусить з'ясувати це усім тим, які «хотіли би йому допомогти в його невдячній праці» [11, с. 3].

В ювілейному числі «Діла» 14 січня 1930 р. (з нагоди 50-ліття часопису) з'явилася стаття І. Крип'якевича, тоді ще співробітника для спеціальних доручень Постійної комісії ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. Львівський історик, тоді викладач гімназії у Жовкві, вже з осені 1929 р. брав участь в опрацюванні проєкту «УЗЕ» й цією статтею не лише засвідчував свій соборницький менталітет, а й закликав земляків долучитися до написання життєписів західноукраїнських діячів, щоб гідно репрезентувати їх у всеукраїнському Біографічному словнику: «У Всеукраїнській Академії наук в Києві [...] працює Комісія Біографічного словника України, – мета її зібрати життєписи всіх діячів української землі від найвизначніших до найменше відомих, а все-таки заслужених для української культури [...]. Комісія Біографічного словника у своїй праці звертає пильну увагу на західноукраїнські землі, і в цьому наше громадянство повинно б прийти їй з допомогою. Річ це нелегка. Навіть в Галичині, де щоденна преса все подає ювілейні згадки та некрольоги визначніших осіб, де в різних календарях [...] знаходять місце життєписи культурних діячів, – все-таки багато історичних імен залишається без біографій [...]. Не

маємо досі словника ні галицьких письменників, ні публіцистів, ні політиків, ні педагогів, ні лікарів [...], – хоч у кожній ділянці знайшлись би імена, достойні пам'яті [...]».

Завершувалася стаття І. Крип'якевича закликком: «В ювілейний рік «Діла», котрого півсотні річників є величезною скарбницею історичних матеріалів, треба б подумати про повну колекцію життєписів західноукраїнських діячів, щоби наші ближчі землі знайшли належне місце у всеукраїнському Біографічному словнику» [5, с. 8].

4 лютого 1930 р. у тому ж львівському щоденнику з'явилася перша з трьох частин настановчої статті головного редактора «УЗЕ» І. Раковського «Яка буде наша перша енциклопедія?», в якій з'ясовувалася концепція видання, підбивалися підсумки громадського обговорення проєкту й висловлювалася подяка його учасникам за пропозиції співробітництва, а також поради й побажання.

Відповідаючи на питання, винесене у заголовок, автор наголосив, що, перш за все, енциклопедія буде «невеличка»: «Інші культурні народи мають такі твори кількадесятьтомові, ми на перший раз мусимо вдоволитися трьома томами [...]. Інші культурні народи мають побіч великих многотомових, такі «малі» енциклопедії, призначені власне до масового поширення. Своїм об'ємом наша перша книга значно перевищатиме недавно видані «малі» енциклопедії Брокгауза, Гердера і Маєра та дорівнювати буде «Малому Лярусови». Коли для широких мас таких культурних народів як німці й французи вистарчають вповні згадані малі енциклопедії, то і для нашого народу вповні вистарчить поки що наша трьохтомова книга знання» [11, с. 3].

Характеризуючи напрям видання, його головний редактор окреслив, чим «УЗЕ» не може бути й не буде – «ані словником української мови, ані термінологічним словником з усіх ділянок знання, а тим менше словником абстрактних по-

нять та вмовлених ідей». Такі побажання можна було б висувати лише до багатомовного повного словника української мови, над підготовкою якого працювала ВУАН. Тому І. Раковський наголосив «загальний» характер енциклопедії: «Відповідно до свого об'єму наша книга знання обніматиме найважливіші дані з усіх ділянок людського знання, з особливим місцем для українознавства та потреб нашого освіченого загалу» [11, с. 3] (виділення у тексті І. Раковського. – авт.).

У продовженні статті головний редактор спростовував заперечення деякими критиками намічених в «УЗЕ» стислих оглядів географії, історії й літератури «найважливіших культурних народів, які дехто вважає навіть неможливими або й безвартісними». На конкретних прикладах провідних європейських енциклопедій він довів, що «такі коротенькі огляди не лиш можливі, але й конечні», а тим більше потрібні вони «для нашого народу, і для того в нашій книзі знання вони мусять бути навіть дещо поширені». Особливо наголошував І. Раковський потребу об'єктивного висвітлення й суворої понадпартійності викладу матеріалів «УЗЕ»: «Наша перша книга знання призначена для цілого нашого народу, а не для прихильників якогось одного стороництва чи погляду. Вона мусить бути строго безпартійна, чи радше понадпартійна, бо тільки така може числити на достаточну кількість покупців. Така безумовна безсторонність мусить бути також вислідком складу її редакційного гуртка [...]. Між співробітниками нашої першої енциклопедії є люди ріжних партій і ріжних поглядів, з'єднаних в один згідний гурток спільним гарячим бажанням дати нашій українській суспільності при даних обставинах можливо найліпшу книгу знання. Ясно, що кожний співробітник мусить шанувати погляди і переконання інших своїх товаришів і через те в повірній собі ділянці мусить придержуватися безумовної предметовості й безсторонності та в кожному поясненні обмежити-

ся тільки до ствердження дійсного стану, нагої правди, без своєї оцінки та без своїх особистих поглядів. Якби припадком котрий із співробітників при найліпшій волі й прогрішився під тим оглядом, тоді при остаточній редакції це мусить бути справлене. Коли наша книга знання має бути для усіх українців, тоді розуміється, що в ній усі події й особи, навіть сучасні, мусять бути описані чи пояснені цілком безпристрасно і безсторонньо так, начебто вони належали вже до давньої минувшини [...]

В останній частині своєї статті І. Раковський відповідав скептикам, які закидали ініціаторам проекту брак досвіду й фахових сил, що наявних сил цілком достатньо для підготовки «Української Загальної Енциклопедії»: «Мусимо зважитись видати свою власну енциклопедію, і то не переклад чужої, невідповідної для нас [...]. І коли довкола видання тієї першої нашої енциклопедії згуртувалися люди, що належать до найліпших наших знавців і дослідників поодиноких ділянок людського знання, коли між тими співробітниками є письменники, які довголітньою своєю працею дали вже наглядний доказ, що вміють писати приступно й загальнозрозуміло навіть про найтяжчі наукові питання, коли між ними є також і суспільні діячі, які добре знають сучасний стан нашого народу й його потреби, коли вкінці між ними є й такі, які були співробітниками енциклопедій чужих культурних народів, – то ми можемо сміло приступати до видавання нашої першої книги знання і можемо бути певні, що вона буде культурним ділом, гідним нашого Народу» [11, с. 3].

У квітні 1930 р. з'явився перший зшиток «УЗЕ». Мета створення «Української Загальної Енциклопедії» виразно декларувалася у зверненні до читачів, яке відкривало перший том. У ньому редакційна колегія «УЗЕ» наголошувала: «Невпинний розвиток людської культури постійно збільшує людське знання, яке вже давно поширилося до таких розмірів, що його

не в силі охопити ніяка людина, не тільки в цілості, але навіть в окремій ділянці.

Та чим людина культурніша, тим більше цікавиться різноманітними проявами життя, тим сильніше відчуває потребу їх розуміти. Заспокоїти цю потребу було віддавна завданням підручних книг знання, де кожний міг знайти необхідні факти та пояснення різних явищ [...]. Такі книги знання – енциклопедії – поширені від віків серед великих культурних народів [...].

Отся перша Українська Загальна Енциклопедія має на меті в 3-х томах дати якомога більшу кількість назв (гасел), що містили б найконечніші відомості про видатних діячів – історичних і сучасних, про важливіші дати, події й місцевості й таке інше, та пояснювали би досягнення в усіх ділянках людського знання. Вона складена на зразок кращих чужих енциклопедій і використала їх методи та джерела» [13, с. 1].

Одночасно редакційна колегія «УЗЕ» наголошувала, що видання не є переробкою чи компіляцією, а самостійною працею, у якій наголос зроблено на житті українського народу – «вона в першій мірі українська й призначена для українського читача».

У «Вступному слові» згадувалися великі труднощі, які долали ініціатори проекту. Насамперед йшлося про відсутність повного енциклопедичного словника української мови, фахових енциклопедій окремих наукових дисциплін, неусталеність загальноприйнятих термінів. Невеликий обсяг енциклопедії не дозволив вмістити «стільки назв і оглядів, як цього, може, бажали би знавці поодиноких ділянок знання»; нелегко було дотримуватися пропорцій при визначенні «поодиноких ділянок, а навіть гасел». «УЗЕ» мала поєднувати два різних завдання – популярність й науковість.

Принцип понадпартійності, задекларований головним редактором енциклопедії І. Раковським у згаданій статті, також наголошувався у передмові: «Ен-

циклопедія призначена для всіх, а не для одної суспільної класи, партії або гуртка, повинна подавати всі відомості по змозі безсторонньо, без ніякої оцінки та особистого освітлення. Таку об'єктивність, сподіваємося, знайде в цьому творі кожний безсторонній читач» [13, с. 1].

Редколегія зауважувала, що видання енциклопедії – недешева справа: «В інших культурних народів таке діло беруть на себе державні установи або великі заібні накладні. У нас таке видання взяв на себе невеличкий гурток людей, що жертвували все своє майно для здійснення культурної ідеї». Зазначалося, що перша спроба української енциклопедії «не може бути без помилок та пропусків». Наголошувалося, що «нинішні виїмкові зовнішні політичні обставини» завадили подати «повний список наших діячів», як й не було можливості «піддержувати постійних зв'язків із наддніпрянськими земляками, а тим менше рахувати на їх необхідне співробітництво».

Насамкінець редколегія підсумовувала: «Ми вповні свідомі різних недостач цього твору. При добрій волі прихильних справі читачів, що схотять подати до відомої редакції УЗЕ доглянені ними пропуски й неточності, можна буде ці помилки доповнити ще в додатковій випуску» [13, с. 1].

Обов'язки головного редактора проекту взяв на себе Іван Раковський (1874–1949) – антрополог і зоолог, педагог, учень Ф. Вовка, дійсний член НТШ (з 1903 р.; 1935–1940, 1947–1949 рр. – голова НТШ), 1921–1925 рр. – один із організаторів Львівського таємного університету й професор зоології й антропології у ньому [2]. І. Кедрин-Рудницький, один з авторів «УЗЕ», з пієтетом згадував про нього: «Проф. Іван Раковський, справжній великий учений-природник, але й людина з енциклопедичним знанням, тому ідеальний головний редактор Української Загальної Енциклопедії (так званої Коломийської, у Видавництві Микитюка у Коломії)» [2].

Проф. І. Раковський володів широким колом наукових знань і був обізнаним із багатьма науками. Такі особисті й наукові якості могли допомогти йому в найкоротший термін не лише налагодити робочий процес, а навіть особисто контролювати якість матеріалу і його відповідність духу нової енциклопедії. Взагалі рівень творчої активності і працездатності головного редактора «УЗЕ» вражає. Він не лише встигав вирішити значну частину організаційних питань, виконувати свої обов'язки як редактор проекту, а й особисто був автором низки статей та гасел, при чому у різних наукових сферах.

Робота над виданням енциклопедії, що склала три томи, тривала п'ять років. За цей час було не лише підготовлено матеріал, а й усі передплатники отримали свої примірники «УЗЕ». Останнє було важливим чинником, адже нестача зовнішнього фінансування (Наукове товариство імені Шевченка не могло повністю профінансувати проект, оскільки само перебувало у скруті) вимагала швидкого надходження коштів від читачів. Саме через таку потребу перший том, надрукований у 1930 р., був розісланий передплатникам у вигляді зошитів, без зовнішньої палітурки. Лише пізніше їм було розіслано також обкладинку різних типів із пропозицією самостійно переплести книгу. Потрібно сказати, що такі радикальні заходи щодо залучення коштів, розраховані на свідомість та розуміння читачів, мали певний ефект. Усі примірники були викуплені, й фінансування наступних томів було більш стабільним. Дещо уповільнювала підготовку енциклопедії розпорощеність її структурних частин. Зокрема, редакція містилася у Львові, адміністрація – у Коломиї, друкарня – у Станіславові, картотека назв майбутніх статей та значна кількість авторських матеріалів – вдома у головного редактора І. Раковського.

Як свідчив В. Кубійович, загальні умови праці над «Українською Загальною Енциклопедією» у Західній Україні «були непогані»: «Українська суспільність радо

прийняла звістку про появу енциклопедії українською мовою і купувала її з приємністю; не бракувало знавців з різних ділянок науки, зокрема українознавства, які радо співпрацювали з «УЗЕ» [...]. Працю над «УЗЕ» полегшував факт, що автори й редактори мали до диспозиції багаті фонди в бібліотеках Львова (зокрема НТШ), а також у Празі» [6, с. 248].

Але якщо авторів для енциклопедії не бракувало, хоча гонорари були невисокими, то натомість гостріше відчувався дефіцит постійних працівників у редакційному бюро, знову ж таки через скромні фінансові можливості. Навіть члени Редакційної колегії працювали на півставки. Більше часу роботі над статтями для «УЗЕ» приділяли автори, які жили в еміграції у Чехословаччині – у Празі й Подєбрадах, оскільки вони «мали менше заробітчанської праці, а цим самим і більше часу для «УЗЕ» [6, с. 248].

Матеріальні проблеми вплинули на активність працівників редакційної колегії. Так, коли на початку проекту її члени Іван Раковський, Володимир Дорошенко, Михайло Рудницький, Василь Сімович та постійний секретар Іван Бедріло працювали досить злагоджено, то надалі між ними розпочалися суперечки. Фінансові проблеми (як уже згадувалося, навіть члени редколегії працювали на півставки) неодноразово загрожували проекту, однак завдяки ініціативності головного редактора І. Раковського видання «Української Загальної Енциклопедії» вдалося завершити.

Новостворена енциклопедія структурно наслідувала найвідоміші тогочасні європейські енциклопедії. Незважаючи на невеликий загальний обсяг, до неї увійшло майже 34 тис. статей, над якими працювало 136 авторів, частина з яких представляли тогочасну українську політичну еміграцію у Європі – Німеччині, Польщі, Чехословаччині. Було визначено працівниками редакційної колегії основні вимоги до майбутніх статей. Так, стаття мала бути одночасно науковою

й доступною широкому загалу читачів. Розуміючи основні критерії майбутнього контингенту читачів, було свідомо вирішено відійти від сухого, академічного викладання матеріалу. За задумом авторів проекту, енциклопедія мала стати не тільки узагальненням тогочасних наукових знань про світ, інформації про українців та Україну, а також і культурно-просвітницьким інструментом, зорієнтованим на піднесення освітнього й наукового рівня знань жителів Західної України.

Для кращого виконання своєї функції – донесення до широкого загалу читачів якнайбільшої кількості інформації, структурно «УЗЕ» була поділена на тематичні розділи, над якими працювали різні вчені: Антропологія; Археологія; Астрономія; Біологічні науки; Ветеринарія; Військові справи [6, с. 248], Географія; Геологія; Економіка; Етнологія; Історія (всесвітня; історія культури; історія України; історія українських визвольних змагань; історія Української Католицької Церкви; історія Української Православної Церкви); Кооперація; Література; Математика; Медицина; Мистецтво; Мінералогія; Мовознавство; Музика; Педагогіка; Право; Психологія; Релігія; Фізкультура і спорт («Руханка та змаг»); Сільське господарство; Суспільні науки; Сходознавство; Театр; Технічні науки; Фізика і хімія; Філософія.

Метою енциклопедії було також подати якнайбільше інформації про Україну й український народ. Цю інформацію «УЗЕ» подавала як у формі алфавітних статей (із майже 34 тис. статей проекту близько 8 тис. (23,5 % – майже четверта частина) припадали на українознавчі), так і в окремому розділі «Україна», вміщеному у третьому томі й насиченому ґрунтовними оглядами-монографіями відомих вітчизняних учених [16]. Його редактором був Василь Сімович.

Лише у підготовці першого тому «Української Загальної Енциклопедії» взяли участь 76 авторів статей. На жаль, авторство під словниковими гаслами не зазначалося, тому, за нечисленними ви-

нятками, можемо лише робити припущення, враховуючи наукову спеціалізацію авторів. Наведемо лише деякі прізвища з зазначенням спеціалізації: археологія – др. Ярослав Пастернак; астрономія – доц., др. Федір Гула; біологічні науки – др. І. Раковський; Буковинські культурні справи – проф. В. Сімович; ветеринарія – др. Маріан Стахурський; військові справи – полк. Володимир Колоссовський; географія – доценти Мирон Дольницький, Володимир Кубійович, др. Юрій Полянський; геологія – Ю. Полянський; економіка – доц. Іван Кабачків, др. Карло Коберський; етнологія – проф. Зенон Кузеля; Закарпаття – др. Іван Панькевич; історія всесвітня – др. Іван Крип'якевич; історія культури – проф. Юрій Рудницький; історія України – др. І. Крип'якевич, др. Симон Наріжний, доц. Панас Феденко; історія українських визвольних змагань – сотник Осип Думін, сот. Корній Купченко, редактори Лев Лепкий та Дмитро Паліїв, доц. П. Феденко; історія Української Католицької Церкви – о. др. Гавриїл Костельник, о. др. Ярослав Левицький; історія УПЦ – проф. Василь Біднов; класична старовина – проф. Осип Роздольський; кооперація – др. Карло Коберський; література всесвітня та українська – проф. Леонід Білецький, директор Володимир Дорошенко, проф. Богдан Лепкий, др. М. Рудницький; математика – проф. Микола Чайковський; мистецтво – редактор Микола Голубець та ін. За ілюстрації та картографію відповідав др. Ігор Федів [12].

Отже, розглянувши наведений список, ми можемо побачити не лише загальну кількість співробітників, а й визнати: обсяг роботи, проведений кожним із авторів і передусім редакційною колегією, – є титанічним, і можливим він став лише завдяки їх свідомій та активній громадській позиції. «Українська Загальна Енциклопедія» стала першим завершеним українським енциклопедичним виданням модерної епохи й тривалий час залишалася єдиною в цьому роді. Вона стала справжнім культурним досягненням українців,

що поставило їх в один ряд з іншими високорозвиненими народами світу. «УЗЕ» стала основою для інших енциклопедій, що готувалися спочатку українською діаспорою, а після здобуття Україною незалежності – і для сучасних вчених, які працюють над новими українськими енциклопедіями.

Література

1. Борчук С. М. «Український народ в его прошлом и настоящем» – перший вітчизняний енциклопедичний проект ХХ ст. / С. М. Борчук // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 514–515. – С. 83–86.

2. Головацький І. Іван Раковський. 1874–1949: життєписно-бібліографічний нарис / І. Д. Головацький. – Львів : [б. в.], 2004. – 234 с. – (Визначні діячі НТШ / Наукове ім. Шевченка; число 9).

3. Енциклопедія, за словами В. Кубійовича, «присвячувала багато місця недавній добі Визвольних змагань й українським арміям: без «УЗЕ» багато біографічних нотаток з цієї доби пропало б» (див.: Кубійович В. Мені 85. – С. 250).

4. Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі / І. Кедрин-Рудницький. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1976. – С. 316.

5. Крип'якевич І. Всеукраїнський Біографічний словник ВУАН / І. Крип'якевич // Діло. – 1930. – 14 січня. – Ч. 9. – С. 8.

6. Кубійович В. Мені 85 / В. Кубійович / [Наукове товариство ім. Шевченка]. – Мюнхен : Молоде життя, 1985. – С. 248.

7. Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії / З. Кузеля // Енциклопедія українознавства : В 2 т. / [Під голов. ред. проф., д-ра В. Кубійовича і проф., д-ра З. Кузеля]. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 10.

8. Кузеля З. Дотеперішні українські енциклопедії / З. Кузеля // Енциклопедія українознавства : В 2 т. – Т. 1. – С. 10.

9. Лучаковський, інж. Замітки на марґінесі видавництва української енциклопедії / [Богдан] Лучаковський // Діло. – 1929. – 6 грудня. – Ч. 270. – С. 3.

10. Раковський І. В справі «Української Загальної Енциклопедії» : [Лист до редакції «Діла»] / І. Раковський // Діло. – 1929. – 8 грудня. – Ч. 272. – С. 5.

11. Раковський І. Яка буде наша перша енциклопедія?: 1. Потреба і засоби «Книги знання» / І. Раковський // Діло. – 1930. – 4 лютого. – Ч. 26. – С. 3.

12. Підраховано за: Співробітники загальної частини УЗЕ та гасла «Україна» // УЗЕ. – Львів; Станиславів; Коломия : Рідна школа. [1935]. – Т. 3. С – Я. – С. 1423–1426.

13. Редакційна колегія УЗЕ. Вступне слово // Українська Загальна Енциклопедія: Книга знання : В 3 т. / [Під головною ред. І. Раковського]. – Львів – Станиславів – Коломия, 1930. – Т. 1. А – Ж. – С. І.

14. Рудницький М. Якої нам треба енциклопедії? / М. Рудницький // Діло. – 1929. – 10 грудня. – Ч. 273. – С. 3; 11 грудня. – Ч. 274. – С. 3.

15. Савчук М. Видавництво / М. Савчук // Енциклопедія Коломийщини. – Коломия, 2000. – Зшиток 3. – С. 103–104.

16. Україна // УЗЕ. – Т. 3. – С. 361–1000.

17. Шаблій О. Володимир Кубійович : енциклопедія життя і творення / О. Шаблій / [НТШ в Європі]. – Париж; Львів : Фенікс; Українська академія друкарства, 1996. – С. 499.

Borchuk S.M. BACKGROUND AND FOUNDATION OF THE UKRAINIAN UNIVERSAL ENCYCLOPEDIA. *In the article prerequisites of appearing «Ukrainian Universal Encyclopedia» are discussed. The role of national cultural institutions in the organization edition are characterized, the semantic discussion content encyclopedia project at that time of Ukrainian press and correspondence eminent Galicia is analyzed, the creators' contribution of fundamental work in publishing UUE is shown. The author argues that «Ukrainian Universal Encyclopedia» was the first completed Ukrainian encyclopedia of modern time and has been remained the only one in this type for a long time. It was a real cultural achievement of Ukrainians, which put them in one rank with other highly developed nations of the world, and was the basis for other encyclopedias that were prepared at first by Ukrainian diaspora, and after Ukraine gained independence also for today's scientists who are working on new Ukrainian encyclopedias.*

Key words: «Ukrainian Universal Encyclopedia», encyclopedistics, Taras Shevchenko Scientific Society, editor, editorial board, publishing, dictionary motto.

Борчук С.М. ПРЕДПОСЫЛКИ И ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ УКРАИНСКОЙ ВСЕОБЩЕЙ ЭНЦИКЛОПЕДИИ. *В статье рассмотрено предпосылки издания «Украинской Всеобщей Энциклопедии». Охарактеризовано роль национально-культурных институций в организации издания, проанализировано обсуждение содержимого наполнения проекта энциклопедии в тогдашней украинской прессе и переписке известных деятелей Галиции, показано вклад творцов фундаментальной работы в публикации УВЭ. Автор утверждает, что «Украинская Всеобщая Энциклопедия» стала первым завершённым украинским энциклопедическим изданием современной эпохи, и длительное время оставалась единственной в своем роде. Она стала настоящим культурным достижением украинцев, что поставило их в один ряд с другими высокоразвитыми народами мира, а также была основой для других энциклопедий, которые готовились сначала украинской диаспорой, а после получения Украиной независимости – и для современных учёных, которые работают над новыми украинскими энциклопедиями.*

Ключевые слова: *«Украинская Всеобщая Энциклопедия», энциклопедистика, Научное общество имени Т. Шевченка, редактор, редакционная коллегия, издательство, словарный знак.*

УДК 93/94:378.1/004.3

РОЗВИТОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІНФОРМАТИКИ У «ЛЬВІВСЬКІЙ ПОЛІТЕХНІЦІ» В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Р.Я. Різняк

Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка

У статті досліджується історія становлення і розвитку наукових досліджень з інформатики у Національному університеті «Львівська політехніка» протягом другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. Представлені результати формування нових напрямків досліджень з інформатики та комп'ютерної техніки, початки яких пов'язані із заснуванням у 30-х рр. ХХ ст. у Львівській політехніці професором В. Круковським наукової школи з приладобудування, розвинутої у подальшому академіком А.А. Харкевичем, членом-кореспондентом К.Б. Карандєєвим, професорами Б.Й. Швецьким, І.М. Вишенчуком. Визначені основні чинники впливу на результативність наукових досліджень з інформатики у виші: наявність підготовлених та ерудованих наукових кадрів; роль керівників кафедри вишу у розгортанні напрямів розвитку інформатики, що відповідали профілю базового структурного підрозділу; ступінь зв'язку науковців вишу з представниками академічної науки.

Ключові слова: наукові дослідження, інформатика, Львівська політехніка, наукова школа, чинники впливу на результативність наукових досліджень.

Постановка проблеми. Інформатика в широкому розумінні цього поняття являє собою єдність різноманітних галузей науки, техніки і виробництва, пов'язаних з переробкою інформації головним чином за допомогою комп'ютерів та телекомунікаційних засобів зв'язку у всіх сферах людської діяльності. Інформатику у вузькому розумінні поняття можна представити як науку, що складається з трьох взаємопов'язаних частин – тех-

нічних засобів (hardware), програмних засобів (software), засобів алгоритмізації (brainware). Як фундаментальна наука інформатика займається розробкою методології створення інформаційного забезпечення процесів управління будь-якими об'єктами на базі комп'ютерних інформаційних систем. А як прикладна дисципліна вона займається вивченням закономірностей в інформаційних процесах (накопичення, переробка, поширення), створенням інформаційних моделей комунікацій в різних областях людської діяльності, розробкою інформаційних систем і технологій в конкретних галузях і виробленням рекомендацій щодо їх життєвого циклу. Отже, інформатика є комплексною науково-технічною галуззю, що створює нові інформаційні техніки і технології для розв'язання проблем в інших областях шляхом надання методів і засобів дослідження, причому навіть у таких випадках, коли вважається неможливим застосування кількісних методів через труднощі з формалізацією процесів та явищ.

Вищі навчальні заклади України протягом другої половини ХХ – поч. ХХІ ст. виконали значний обсяг дослідницьких робіт щодо розвитку вітчизняної інформатики. Вивчення історії наукової думки про розвиток інформатики у вишах України має непересічне значення для розуміння перебігу подій, які супроводжували розвиток цієї важливої галузі знань в нашій державі, і належить до складних методологічних проблем з історії науки і техніки. Становлення досліджень з інформатики у вищих навчальних закладах України сягають кінця 50-х рр., коли у Київському університеті імені Тараса

Шевченка на механіко-математичному факультеті було створено кафедру обчислювальної математики та алгебри. У подальшому наукові центри розвитку інформатики були створені у вищих технічних навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Львова та інших міст України.

Мета роботи – дослідити історію становлення і розвитку наукових досліджень з інформатики у Національному університеті «Львівська політехніка» протягом другої половини ХХ на початку ХХІ ст. Досягнення мети дослідження буде проводитися шляхом розв'язання таких завдань: а) визначення переліку та змісту основних історичних напрацювань щодо предмету дослідження; б) з'ясування основних фактів розвитку наукової думки про історію становлення та розвитку інформатики у «Львівській політехніці» протягом зазначеного періоду; в) визначення основних факторів та умов, що впливали на тематику та результативність наукових досліджень з інформатики у вищі.

Аналіз публікацій і досліджень. Серед досить великої кількості робіт, у яких був проведений аналіз основних етапів раннього та сучасного розвитку інформатики, ми виділили публікації Л.М. Геймана [4] та В.М. Казієва [11], у яких автори по-різному називають основні періоди розвитку інформатики (допаперовий, паперовий, електронно-механічних, електронний за версією Л.М. Геймана; за версією В.М. Казієва – період допаперового розвитку інформатики, період паперового її розвитку, період розвинутої безпаперової інформатики та глобальних систем зв'язку (Інтернет), період інформаційного суспільства). Але обидва автори сходяться на думці, що результатом еволюції науки інформатики стало її утвердження як єдиної інтеграційної системи всіх областей знань, етапи розвитку якої в основному співпадають з періодами становлення природознавства і з більш ранніми періодами накопичення знань в суспільстві. Оригінальне бачення історії

інформатики та інформаційних технологій представлене В.В. Зубенко – автор вибудував періодизацію історії інформатики виходячи з дескриптологічних коренів цієї науки (дескрипція – алгоритм чи програма) [7].

Заслуговує на увагу в контексті вивчення історіографії розвитку інформатики солідний науково-історичний доробок українського вченого Б.М. Малиновського [13]. У своєму дослідженні ми також будемо враховувати основні результати щодо системного дослідження історії розвитку інформатики та кібернетики на Україні протягом другої половини ХХ століття, які висвітлені у монографічному дослідженні Л.Г. Хоменка [4]. Крім того, ми не залишаємо поза увагою результати історичних досліджень І.В. Сергієнка, О.Я. Горохватої, Л.В. Іваницької, М.В. Онопрієнка та С.О. Жабіна, зміст яких як історіографічних джерел був нами проаналізований в [26].

Результати досліджень. Дослідження в галузі інформатики та кібернетики у Національному університеті «Львівська політехніка» (з 1939 р. – Львівський політехнічний інститут, з 1993 р. – Державний університет «Львівська політехніка», з 2000 р. навчальний заклад має сучасну назву; у подальшому тексті ми будемо використовувати історичну назву вишу, яку він носив з 1920 до 1939 рр. – Львівська політехніка) розпочалися у першій половині 70-х рр. ХХ ст. Так, кафедра автоматизованих систем управління Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій Львівської політехніки заснована 1974 р. З часу заснування кафедри коло наукових інтересів викладачів та співробітників кафедри складала проблеми математичного, інформаційного, програмного та технічного забезпечення автоматизованих систем управління. Пізніше наукові пошуки були сформовані в окремий напрямок – методи та засоби обчислювальної техніки та систем управління. Протягом 80-х рр. ХХ ст. сфера наукових пошуків розширювалася – одним

з напрямів наукових досліджень стали розробки та автоматизації проектування банків і баз даних, аналізу, перетворенню та синтезу мовних сигналів. Починаючи з 90-х рр. кафедра автоматизованих систем управління активно проводить наукові розробки в галузі цифрової обробки сигналів та розпізнавання образів, а також в галузі штучних нейронних мереж. Сформувався новий науковий напрям кафедри – розробка математичних методів та моделей, інформаційних, програмних та технічних засобів автоматизованих систем обробки інформації та управління. Протягом цього періоду на кафедрі сформовані три основні наукові школи. Наукова діяльність на кафедрі АСУ в області цифрової обробки сигналів розпочалася в першій половині 80-х років групою молодих асистентів під керівництвом Я.М.Гнатива і стосувалася проблеми розроблення цифрових регуляторів темпу мови. В 1986 р. Ю.М. Рашкевичем в Інституті кібернетики АН УРСР була успішно захищена кандидатська дисертація за даною тематикою. Подальші дослідження привели до заснування нового напрямку наукових досліджень – адаптивні методи та інформаційні технології перетворення часового масштабу мовних сигналів. Цей період можна вважати початком формування наукової школи «Інформаційні технології оброблення сигналів» (науковий керівник – проф. Ю.М. Рашкевич). Спектр досліджень за даним напрямком включав методи та інформаційні технології сегментації, класифікації та маркування звукових одиниць потоку мовлення, питання аналізу, перетворення тривалості та синтезу мовних сигналів [25]. У результаті досліджень створена темпоральна модель мовного сигналу, розроблена технологія перетворення тривалості звукових одиниць на основі функцій темпоральних перетворень, опрацьовані нові методи та алгоритми модифікації часового масштабу мовних сигналів в часовій області та на основі моделей аналізу-синтезу мовних

сигналів (гомоморфна модель, модель на основі короткочасового перетворення Фур'є). Паралельно проводилися дослідження в області цифрової обробки та розпізнавання образів. В рамках цих робіт розвинуто теорію побудови високопродуктивних спеціалізованих комп'ютерних систем обробки сигналів і зображень в реальному часі з глибоким рівнем розпаралелювання обчислювального алгоритму та орієнтацією на обробку інтенсивних потоків даних за складними алгоритмами. Останнім часом науковою школою розвинуто енергетичну теорію стохастичних сигналів для аналізу та обробки цифрових зображень. Наукова школа «Нейроподібні структури Машини Геометричних Перетворень для задач прогнозування, класифікації, ущільнення даних та опрацювання сигналів» (науковий керівник – проф. Р.О. Ткаченко) займалася вивченням моделі Машини Геометричних Перетворень як універсального апроксиматора, у якому реалізуються принципи навчання та самонавчання і які будуються на підставі алгоритмічних, або апаратних варіантів виконання з використанням принципів просторового та часового розпаралелювання [28]. МГП створювалися науковцями з метою усунути або зменшити негативні властивості існуючих засобів інформаційного моделювання – регресійних моделей, штучних нейромереж, індуктивних моделей, контролерів нечіткої логіки, статистичних процедур. Наукова школа «Інтелектуалізація систем керування» (науковий керівник – професор Л.С. Сікора) працює над подальшим розвитком нової парадигми у теорії автоматичного керування, а саме – інтелектуалізації систем керування [27]. Зусилля колективу зосереджені на дослідженні проблем синтезу робастно-оптимальних систем управління нестационарними об'єктами при обмежених збуреннях та в умовах надзвичайних ситуацій. Проводилися дослідження в галузі автоматизованого управління складними людино-

машинними системами з використанням логіко-когнітивних моделей прийняття рішень [21].

Кафедра «Інформаційні системи та мережі» Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій Львівської політехніки утворена 1995 р. шляхом виокремлення зі складу кафедри АСУ викладачів та співробітників, які були об'єднані спільною науковою проблематикою з інформаційного моделювання, систем баз даних і знань. Ініціатором утворення та першим завідувачем кафедри ІСМ, лідером відповідної наукової школи став професор В.В.Пасічник. Утворення кафедри стало визнанням народження у «Львівській політехніці» нової молоді наукової школи, основна заслуга у формуванні якої належала академіку В.М. Глушкову, чл.-кор. НАН України А.О. Стогнію, старшому науковому співробітнику ІК НАН України Й.І. Брону. Науковий напрям, який був сформований з моменту заснування кафедри – дослідження, розробка та впровадження інтелектуальних розподілених інформаційних технологій та систем на основі ресурсів баз даних, сховищ даних, просторів даних та знань з метою прискорення процесів формування сучасного інформаційного суспільства [31]. Основні результати викладачами, науковцями та студентами кафедри були отримані за такими чотирма основними профілями дослідження: інформаційне моделювання, системний та інформаційний аналіз; системи баз даних та знань; системи штучного інтелекту та інженерія знань; розподілені інформаційні системи та мережі [16].

Кафедра «Інформаційні технології видавничої справи» Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій Львівської політехніки виокремлена 2011 р. зі складу кафедри АСУ у зв'язку з необхідністю організації підготовки фахівців за напрямком «Видавничо-поліграфічна справа». Основні творчі доробки науковців кафедри скон-

центровані навколо двох напрямів: «Інформаційні технології аналізу, перетворення та синтезу аудіо- та відео сигналів» (наукова група викладачів кафедри під керівництвом професора Ю.М. Рашкевича працює над проблемами цифрової обробки одно- та двовимірних сигналів, з подальшим формуванням та вдосконаленням теорії та практики інтерактивних систем керування) та «Розробка методів та засобів видобутку даних на основі моделей геометричних перетворень» (наукова група викладачів кафедри під керівництвом професора Р.О. Ткаченка проводить роботи із розробки базових компонентів інформаційних технологій для введення зображень з високою роздільною здатністю та чутливістю, швидкого адаптивного аналізу, розпізнавання, компресії, архівації та пошуку аудіо-відеоінформації для образного комп'ютера) [17].

У серпні 1990 р. у Львівській політехніці з метою забезпечення потреб регіону у підготовці висококваліфікованих розробників програмного забезпечення була створена кафедра програмного забезпечення (засновник і перший завідувач-професор Р.П. Базилевич). Науково-дослідна робота кафедри з початку діяльності проводилась за напрямком «Математичне та програмне забезпечення автоматизованих систем»: математичне та програмне забезпечення для розв'язування комбінаторних задач великої та надвеликої розмірності; системний аналіз в біосоціальних системах; алгоритми нечіткої кластеризації для оптимізаційних задач моделювання та проектування; людино-машинні інтерфейси опрацювання зображень, математичне та програмне забезпечення для моделювання теплових задач при проектуванні інформаційних систем [2]. За короткий період на кафедрі сформовані наукові школи, які організували фундаментальні та прикладні дослідження. Наукова школа «Дослідження та реалізація алгоритмів теплового проектування у системах

з розподіленими обчисленнями» (науковий керівник – професор Д.В. Федасюк) знайшла своє продовження з напрямку «Автоматизація теплового проектування мікроелектронних систем», який був започаткований на кафедрі конструювання і технології виробництва радіоапаратури радіотехнічного факультету 1980 р. [29]. На основі розробленого і впровадженого математичного та програмного забезпечення були розроблені галузеві стандарти для наукових установ та підприємств. Новим витком досліджень за напрямком автоматизації теплового проектування мікроелектронних систем став вихід на міжнародний європейський рівень – у 1995–1998 рр. виконувався Європейський проект THERMINIC (Thermal investigation Integrated Circuits). У 2000 р. Д.В. Федасюком була захищена докторська дисертація на тему «Автоматизація теплового проектування мікроелектронних систем». Надалі науковцями кафедри розроблені нові математичні моделі, методи, алгоритми для теплового проектування, які реалізовано у вигляді програмних систем: MONSTR, WEB-TAFC, ITSIM. Наукова школа «Важковіршувані комбінаторні задачі штучного інтелекту» (науковий керівник – проф. Р.П. Базилевич) розпочала своє існування ще у 70-х рр. ХХ ст., коли проф. Р.П. Базилевич створив першу у Львівській політехніці наукову групу з автоматизованого проектування, де було сформовано багато висококваліфікованих спеціалістів, що спряли інтенсивному розвитку досліджень в галузі комп'ютерних наук та їх використання у різних проблемних областях, зокрема в автоматизованому проектуванні, в галузі комп'ютерного проектування та математичного моделювання. Результати наукових досліджень і отримані власні доробки проф. Р.П. Базилевича та його наукової школи, зокрема математичні моделі та алгоритми для розв'язування складних задач штучного інтелекту, втілені в програмні системи ряду фірм США, Росії та України,

широко використовуються в наукових, виробничих цілях та впроваджені у навчальний процес для підготовки фахівців нової формації в галузі інформаційних технологій (див. [1]). Наукова школа «Алгоритми та програмні засоби декомпозиції, апроксимації візуальних образів для їх збереження та розпізнавання на основі кластерного аналізу» (науковий керівник – проф. Р.А. Мельник) працює над розробкою методів, призначених для вирішення комбінаторних задач неpolіноміальної складності, а також моделей, алгоритмів декомпозиції, кодування, апроксимації зображень та їх практичною реалізацією в програмній системі [15]. Зокрема, науковцями запропонована модель нечіткого розбиття графів та візуальних фрагментів, введено поняття накладання макромоделей для методів пошуку глобального екстремуму в задачах розміщення на площині та у просторі, запропоновані оцінки складності та структурних властивостей зображень для систем їх пошуку, введено термін каскадної кластеризації даних великих обсягів. На основі теоретичних моделей під науковим керівництвом професора Р.А. Мельника аспірантами розроблено ряд програмних систем та інформаційних технологій для дослідження спектрів хімічних елементів, медичних образів та біометричних зображень. Наукова школа «Системний аналіз в соціальних і виробничих системах» (науковий керівник – професор Я.П. Драган) займалася створенням енергетичної теорії стохастичних сигналів з виокремленням енергетичних класів їх процесів скінченної енергії та процесів скінченної середньої потужності і розробленням адекватних розв'язанню її задач засобів сучасного функціонального аналізу [5]. Такий підхід відкрив можливість створення стохастичної теорії ритміки на підставі суттєвих результатів стосовно періодично корельованих і майже корельованих та новозапроваджених поліперіодно корельованих випадкових процесів як мо-

делей простої і, відповідно, кратної ритміки, які в описі стохастичних коливань поєднують повторність і випадковість значень їхніх характеристик. Спираючись на отримані наукові здобутки була створена відома наукова школа ймовірного аналізу сигналів і систем [18].

Кафедра систем автоматизованого проектування Львівської політехніки заснована на базі наукового напрямку, очолюваного академіком АН України, проф. В.О. Ковалем на кафедрі «Конструювання та технологія виробництва радіоапаратури» у 1989 р. З моменту заснування кафедри основна науково-дослідна робота кафедри велася в галузі розробки та впровадження систем автоматизованого проектування мікроелектронних пристроїв, розробки, впровадження та виробництва сучасних мікроелектромеханічних систем на базі сучасних лабораторій університету та навчальних закладів за кордоном (Німеччина, Польща) [12; 19].

Кафедра електронних обчислювальних машин Інституту комп'ютерних технологій, автоматики та метрології Львівської політехніки створена у 1963 р. і стала першою кафедрою комп'ютерного спрямування у Західному регіоні України. У створенні кафедри ЕОМ значну роль відіграли акад. АН УРСР та акад. АН СРСР О.О. Харкевич та чл.-кор. АН УРСР та чл.-кор. АН СРСР К.Б. Карандєєв. З часу заснування до 1984 р. кафедрою завідував проф. Б.Й. Швецький, з 1984 р. завідувачем кафедри став акад. АН України, проф. І.М. Вишенчук, з 1993 р. – доцент Ю.С. Вітер, а з 1994 р. кафедру очолює проф. А.О. Мельник (акад. АН України та Міжнародної академії комп'ютерних наук і систем, член міжнародних професійних організацій ІЕЕ, ІЕЕЕ, АСМ). Першою цифровою обчислювальною машиною на кафедрі ЕОМ була машина «Минск-1», складання та відлагодження якої почалися 1962 р. До 1968 р. вона була єдиною великою цифровою обчислювальною машиною в

Львівському політехнічному інституті. В 1968 р. кафедра була обладнана машиною «Раздан-2», з 1970 р. з'явилися машини «Промінь», «Наири» та «МИР». В подальшому експлуатувались обчислювальні машини М-222, серії ЕС ЕОМ та СМЕОМ до появи в 1987 р. персональних комп'ютерів та створення комп'ютерних мереж. При виконанні наукових проектів кафедра ЕОМ тісно співпрацювала з Науково-дослідним і проектно-конструкторським інститутом електронної обчислювальної та вимірювальної техніки (НДКІ ЕЛВІТ) при «Львівська політехніка», науковими керівниками якого традиційно були завідувачі кафедри. Так, професори Б.Й. Швецький та І.М. Вишенчук, які очолювали кафедру з 1963 до 1993 рр., вдало поєднували теоретичні дослідження з прикладними роботами, працювали на практичний результат аж до серійного впровадження. Основним напрямом їх діяльності було створення вимірювально-обчислювальних систем для наукового приладобудування, в рамках якого тісно поєднувалися вимірювання, обчислення, передача та збереження інформації. Значний обсяг робіт, якими вони керували, був спрямований на створення вимірювально-обчислювальних систем різного призначення, в тому числі і спеціального. Професор Б.Й. Швецький зробив вагомий внесок у розробку принципів побудови автоматичних мостів змінного струму для вимірювання комплексних опорів, що дало можливість підвищити швидкодію і створити систему автоматичного зрівноваження [32]. Одним з перших у вітчизняній науці Б.Й. Швецький розгорнув широку програму робіт з дослідження і проектування цифрових вимірювальних приладів, теорії і техніці яких присвячені його монографії та численні статті. Під керівництвом Б.Й. Швецького розвинуті напрями дослідження та проектування спеціалізованої обчислювальної техніки, пристроїв цифрового опрацювання сигналів, завадостійкого кодування, спек-

трального аналізу. Важливе значення приділялось дослідженням систем збору інформації від первинних перетворювачів різноманітних фізичних параметрів, включаючи параметри, необхідні для дослідження Світового океану та об'єктів навколишнього середовища. Професор І.М. Вишенчук зробив суттєвий внесок у розробку теорії вимірювання інтегральних характеристик сигналу на основі методу вагових функцій і методів синтезу структур з гранично досяжними співвідношеннями між точністю, заводо захищеністю та швидкодією. В його працях був розвинений метод аналого-цифрового перетворення на основі двотактного інтегрування. Одержані І.М. Вишенчуком теоретичні результати використано в дослідженнях і розробках нових вимірювально-обчислюваних засобів [3]. Так, І.М. Вишенчук запропонував об'єднати в рамках держбюджетних науково-дослідних робіт по дослідженню Світового океану (1988–1993) фундаментальні та прикладні роботи, які з 1973 р. велися в галузі п'єзокварцевої термометрії та створення систем для дослідження морського середовища. З 1994 р. на кафедрі створена та успішно розвивається наукова школа проф. А.О. Мельника, основним напрямом наукових досліджень якої є створення комп'ютерів і комп'ютерних систем, розробка теоретичних основ їх побудови і методів проектування [14]. Діяльність наукової школи базується на ряді нових фундаментальних положень теорії проектування комп'ютерних систем, розроблених проф. А.О. Мельником, а саме: концепції побудови, базові структури та принципи організації обчислень в комп'ютерних системах реального часу, побудованих на принципах апаратного відображення потокових графів виконуваних алгоритмів з адаптацією до інтенсивності потоку даних, результати досліджень їх параметрів та методів синтезу; принципів високорівневого проектування спеціалізованих комп'ютерних систем; нових алгоритмів і структур

операційних пристроїв комп'ютерів для обчислення елементарних функцій та виконання арифметичних операцій над дійсними і комплексними числами; нових структур процесорів і систем для спектрального аналізу, синтезу і фільтрації сигналів; нових структур багатоступеневих комутуючих мереж з ефективним вирішенням питання управління їх роботою; нових типів пам'яті: з часовим, програмованим та впорядкованим доступом та архітектури комп'ютерів на їх основі; критеріїв і методик вибору оптимального складу комплектів великих інтегральних схем для проектування спеціалізованих процесорів та результати синтезу таких комплектів для процесорів спектрального аналізу сигналів; принципів автоматичного розпаралелення виконання програм в багатопроесорних системах із спільною пам'яттю; принципів побудови нарощуваних конфігурованих моделей комп'ютерних пристроїв. Серед розробок наукової школи А.О. Мельника можна назвати серійні векторні процесори СКІФ-1, СКІФ-2, СКІФ-2М, СКІФ-3, СКІФ-МІНІ, українські суперкомп'ютери ПС-2000, навчальна ЕОМ «ПУМА», навчальні персональні ЕОМ ПК-01 «Львів» та ПК-02 «Мукачєво», вимірювально-обчислювальні системи для дослідження навколишнього середовища та Світового океану з передачею даних через супутникові системи КОСПАС та КУРС та інші розробки. З 2001 р. на кафедрі успішно розвивався науковий напрям (науковий керівник – професор В.Ф.Ємець), в рамках якого розроблено нові методики, алгоритми та програми розпізнавання складно структурованих зображень різної природи. Метою розпізнавання стало створення 3-вимірної векторної опису сцени, придатного для маніпулювання нею системами автоматизованого проектування та управління, нові методики, алгоритми та програми виділення та опису контурів складно структурованих зображень. Працівниками кафедри (науковий керівник – проф. А.О. Мельник) в

рамках держбюджетних науково-дослідних робіт (1998-2006 роки) розроблено теоретичні основи і принципи побудови автономних децентралізованих вимірювально-обчислювальних систем розподілених досліджень на основі мобільних дослідницьких станцій. У рамках Державної програми «Інформаційні та телекомунікаційні технології в освіті і науці» на 2006–2010 рр. під керівництвом проф. А.О. Мельника виконано дві держбюджетні науково-дослідні роботи, присвячені побудові високоякісної національної грид-інфраструктури з відповідними сервісами для надання можливості вітчизняним науковцям співпрацювати в Європейському науковому просторі шляхом впровадження наукових концепцій грид і найбільш вагомим наукових додатків, які використовуються в грид-середовищі: «Розробка структури Львівського ресурсно-операційного грид-центру та його ресурсів» (2007 рік) та «Розробка і дослідження застосування грид-порталу Львівського ресурсно-операційного GRID центру» (2008 р.) [22].

Кафедра захисту інформації Інституту комп'ютерних технологій, автоматики та метрології Львівської політехніки створена у 2006 р. у результаті поділу кафедри автоматики та телемеханіки (завідувач – проф. В.І. Дудикевич). Науковий напрям кафедри захисту інформації був пов'язаний переважно з дослідженнями і розробкою технічних засобів захисту інформації, систем захисту комп'ютерних мереж, нових принципів побудови та методології проектування засобів вимірювання імітансу, з розвитком теоретичних основ синтезу й аналізу число-імпульсних функціональних перетворювачів. З моменту утворення кафедри напрям побудови та розробки системи захисту інформації у комп'ютерних мережах із використанням систем приманок очолює доцент А.З. Піскозуб. Колектив кафедри вперше в Україні розробив моделі та алгоритми системи інтроспекційного аналізу для системи стійкого

до виявлення та прихованого збирання інформації із систем приманок. Розроблені моделі базуються на принципах взаємодії контрагентів, елементах теорії ігор, теорії нечітких множин, ланцюгах маркова та баєсівських мережах і дають змогу визначити критичні для моніторингу та збору інформації елементи інформаційної системи, яка виконує роль приманки [6]. Сучасний прогрес у галузі глобальних та локальних інформаційних мереж потребує нових методів безпечної передачі інформації каналами телекомунікацій при забезпеченні високої швидкодії та зростання обсягів інформаційних потоків. Тому актуальною стала розробка цілісної теорії для оптимізації структури та технології функціонування захищених інформаційних мереж. Науковий напрям розвитку теоретичних основ визначення ефективності захисту мовної інформації розробляли працівники кафедри проф. В.Б. Дудикевич та доц. Л.Т. Пархуць. Зокрема, вони займаються дослідженнями мовної та акустичної інформації; аналізом та визначенням методів опису й розпізнавання акустичних сигналів, типових природних та штучних шляхів витоку акустичних та мовних сигналів; оцінкою ризиків втрати інформації. Науковий напрям з розвитку теоретичних основ синтезу й аналізу число-імпульсних функціональних перетворювачів (ЧІФП) започаткував проф. В.Б. Дудикевич на кафедрі автоматики й телемеханіки в 1975 р. Напрямок стосувався розробки нових принципів побудови ЧІФП, призначених для опрацювання число-імпульсних кодів (ЧК) у реальному масштабі часу. Розвинуто теорію оцінки метрологічної і технологічної доцільності використання ЧІФП, яка дозволяє комплексно враховувати їх основні характеристики. Створено теорію синтезу ЧІФП з імпульсними зворотними зв'язками, що забезпечують суттєве покращення їх характеристик [24]. На кафедрі набули розвитку дослідження, пов'язані зі створенням реографічних пристроїв для діагностики стану

серцево-судинної системи, аналізаторів імпедансу телефонних ліній для виявлення несанкціонованого підключення, а також системи імпульсної рефлектометрії для виявлення та класифікації неоднорідностей провідних ліній зв'язку (науковий керівник – проф. В.В. Хома). Крім того, розвинулися дослідження, пов'язані зі створенням комп'ютерної системи екологічної безпеки водних об'єктів Львівської області, комп'ютерної системи експрес-аналізу елементного складу водного середовища, а також ультразвукової системи охоронної сигналізації (науковий керівник – проф. В.Д. Погребенник) [20].

Кафедра обчислювальної математики та програмування Інституту прикладної математики та фундаментальних наук Львівської політехніки створена в 1976 р. як відгалуження від кафедр вищої математики і прикладної математики. Її організатором та першим завідувачем був кандидат фізико-математичних наук, доцент П.І. Боднарчук. Започаткована проф. В.Я. Скоробогатьком теорія гіллястих ланцюгових дробів стала з ініціативи П.І. Боднарчука одним з основних напрямків наукових досліджень кафедри. П.І. Боднарчуку належать дві монографії з цієї тематики, а розвиток і застосування цієї теорії склали предмет його докторської дисертації. У подальшому у різні часи існування кафедри протягом кінця ХХ ст. предметом наукових інтересів членів кафедри були: нелінійні формули чисельного розв'язування диференціальних рівнянь (О.Г. Вовченко, Й.І. Дідух, М.М. Кемпа, Ж.М. Нікітюк, П.В. Фролова), методи оптимізації і програмування (В.Є. Дзюбка, Л.О. Циганкова), математичні проблеми теоретичної фізики (Р.М. Петрашко), створення нових числових методів у задачах на власні значення математичної фізики (І.А. Анджейчак), метрична теорія чисел та Р-адичних дробів (Ю.В. Мельничук, результати оформлені у вигляді двох його монографій). Кафедрою з 1994 р. здійснюється впровадження в навчальний процес сис-

тем комп'ютерної математики та статистичного аналізу (Derive, Reduce, Maple, Mathematica та ін.). Науковцями кафедри (доценти Г.І. Білушак, І.В. Когут, Б.М. Філь) використовувалися комп'ютерні системи для аналітичних досліджень задач математики, математичної фізики та статистичного аналізу. З часу заснування кафедри під керівництвом доц. П.П. Козака набув розвитку напрямок застосувань континуальних інтегралів в теорії диференціальних рівнянь. Подальше застосування результатів цієї школи оформлено в кандидатських дисертаціях Г.І. Білушак, О.С. Гаврилів, Я.М. Чабанюка та докторській дисертації Я.М. Чабанюка (2008 р.). Доцент Г.С. Прокопович займався проблемами функцій комплексної змінної, зокрема, досліджував задачі, запропоновані Р. Неванлінною і А.А. Гольдбергом. Вагомі результати щодо узагальненого методу відокремлення змінних отримані П.І. Каленюком і його учнями. На основі узагальненого методу відокремлення змінних доцент Я.О. Баранецький розвинув метод подібних операторів дослідження нелокальних крайових задач для лінійних диференціальних рівнянь із частинними похідними та диференціально-операторних рівнянь парного порядку. Доцент З.М. Нитребич на основі узагальненого методу відокремлення змінних розробив диференціально-символьний метод розв'язання крайових задач з умовами за однією виділеною змінною для диференціальних рівнянь із частинними прохідними нескінченного порядку за просторовими змінними. В дослідженнях А.Ф. Обшти розвинута ідея про істотний зв'язок властивостей розв'язків (єдиність, обмеженість, стійкість) крайових задач для рівнянь математичної фізики з внутрішньою геометрією областей, у яких ці задачі розглядаються. При цьому вперше було запропоновано постановки нових різноконтурних задач математичної фізики. В його докторській дисертації викладені результати досліджень різноконтурних задач, які стали

математичною основою розвитку методів неруйнівного контролю об'ємних дефектів струмопровідних матеріалів та розрахунку конструктивних параметрів відповідних вихорострумівих перетворювачів з обертовим електромагнітним полем. В дослідженнях групи викладачів, які працювали під керівництвом доцента Б.А. Шувара, фігурували напрями, що стосувалися: двосторонніх операторних нерівностей та побудови і дослідження двосторонніх наближених методів; дослідження методів ітеративного агрегування та побудови і дослідження їх узагальнень; наближеної факторизації поліномів у банахових алгебрах з використанням конструкцій гіллястих ланцюгових дробів. Чисельним розв'язуванням нелінійних крайових задач для систем звичайних диференціальних рівнянь другого порядку займався доцент Л.Б. Гнатів. Його результати пов'язані з побудовою триточкових різницевої схем високого порядку точності. Результати наукових досліджень доценти кафедри В.Є. Анохіна, І.С. Будза, І.С. Костенко, О.В. Тумашової, Є.М. Федюка пов'язані з побудовою математичних моделей та чисельними методами дослідження напружено-деформованого стану оболонкових елементів конструкцій зі змінними параметрами та дефектами типу тріщин, а також задачами термпружності для оболонок обертання. За три десятиліття, що минули від часу заснування кафедри, її наукові дослідження зазнали деяких видозмін і на даний час розвиваються за такими трьома напрямками: дослідження нелінійних задач математичної фізики та побудова наближених методів їх розв'язання засобами систем комп'ютерної алгебри та паралельних обчислень; функціональні методи дослідження диференціальних та інтегродиференціальних рівнянь; статистична оптимізація в системному аналізі [8].

Ініціатива створення у 1960 р. першої на Україні кафедри конструювання і технології виробництва радіоапаратури

(КТРА, сучасна назва – кафедра електронних засобів інформаційно-комунікаційних технологій) Інституту телекомунікацій, радіоелектроніки та електронної техніки Львівської політехніки належала доц. Є.Ф. Заморі. Основним джерелом зростання кваліфікації професорсько-викладацького складу на той час була участь у науково-дослідній роботі. Тому у 1962 р. при кафедрі була організована науково-дослідна лабораторія НДЛ-16, основним науковим напрямком робіт якої стали роботи в галузі НВЧ-техніки. 1974 р можна назвати роком початку другого етапу розвитку кафедри, коли її очолював Л.А. Недоступ. Раніше прийняті на кафедру молоді працівники успішно захищали кандидатські дисертації, а у 1978 р. вперше в Україні була створена філія кафедри КТРА у Львівському науково-дослідному радіотехнічному інституті. Це дало змогу наблизити навчальний процес до потреб проектно-конструкторських робіт і виробництва. З ініціативи Л.А. Недоступа на кафедрі почалися роботи з дослідження надійності та управління якістю проектування та виробництва РЕА [23]. Також можна виділити два таких напрямки в галузі автоматизованого проектування РЕА: розробка методів гнучкого трасування міжз'єднань в конструкціях радіоелектронної та електронно-обчислювальної апаратури (науковий керівник – проф. Р.П. Базилевич), моделювання та діагностика технологічних процесів виготовлення напівпровідникових інтегральних схем (науковий керівник – проф. В.О. Коваль). Роботи проводились у науково-дослідній лабораторії НДЛ-61, яка була створена у 1975 р. Третій етап розвитку кафедри почався в 1984 р., коли завідувачем кафедри став проф. А.А. Смердов, який прийшов в інститут з промисловості, що сприяло подальшому зміцненню зв'язків кафедри з виробництвом. У 1987 р. була створена друга філія кафедри в НВО «Електрон». Третя філія кафедри була створена у 1988 р. у Всесоюзному науково-дослідному

інституті побутової радіоелектронної апаратури. Успішна підготовка кадрів базувалась саме на проведенні перспективних науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт і впровадженні їх результатів на практиці. Під керівництвом професора В.М. Когути на кафедрі були започатковані роботи з моделювання динамічних властивостей різних конструкцій радіоелектронних засобів, що працюють в умовах короткочасних та постійно діючих динамічних навантажень. Четвертий етап розвитку кафедри почався після обрання в 2002 році завідувачем кафедрою проф. В.А. Павлиша. Саме при ньому був визначений сучасний загальний напрям наукових інтересів членів кафедри, який включив кілька наукових тем: моделювання та дослідження розподілу поля в складних електродинамічних системах, в тому числі в модульованих нанорозмірних структурах (керівник – доц. В.В. Гоблик); розробка методів та способів підвищення ефективності сучасних бездротових інфокомунікаційних систем (керівник – доц. Г.М. Васьків); розвиток теорії та застосування нейронних мереж для дослідження сигналів та моделювання систем (керівник – проф. Ю.М. Романишин) [9].

Кафедра телекомунікацій Інституту телекомунікацій, радіоелектроніки та електронної техніки була утворена 1993 р. на базі кафедри автоматичного електрозв'язку (засновник в завідувач кафедри – доц. М.Й. Павликевич, з 2010 р. завідувачем кафедри був проф. М.М. Климаш). Протягом часу, що минув з моменту заснування, на кафедрі діють шість навчальних лабораторій, які обладнані сучасними телекомунікаційними та інформаційними пристроями і системами, науково-дослідна лабораторія НДЛ-109, локальна академія CISCO, лабораторія «Керуючі комплекси ТК-систем», у якій встановлено обладнання для навчання та сертифікації фахівців за програмою CISCO CCNA (мережні системні адміністратори). На кафедрі сформова-

но наукову школу «Інфокомунікаційні системи та мережі, пристрої і компоненти», яка проводила фундаментальні теоретичні та прикладні дослідження за такою тематикою: транспортні телекомунікаційні технології та повністю оптичні мережі (керівник – проф. М.М. Климаш); дослідження та розробка систем стиску, захисту інформації та управління інформаційними потоками, дослідження і моделювання цифрових та інформаційних технологій для підвищення ефективності каналів зв'язку (керівник – проф. В.О. Пелішок); принципи побудови і функціонування радіомереж зв'язку та їх ефективне впровадження на телекомунікаціях України (керівники – проф. М.М. Климаш, В.О. Пелішок); дослідження та розробка систем обробки, розпізнавання та ідентифікації зображень (керівник – проф. Б.П. Русин); дослідження оптичних мережних компонентів, електро-, акусто- та п'єзооптичних властивостей кристалів і створення високоефективних оптичних пристроїв телекомунікаційних систем на їх основі (керівник – проф. А.С. Андрущак) [10].

Висновки. Аналіз розвитку наукових досліджень з інформатики у Львівській політехніці протягом другої половини ХХ – на початку ХХІ ст. привів до таких висновків:

1. Корені наукових розробок з інформатики та комп'ютерної техніки лежать у 30-х рр. ХХ ст., коли у Львівській політехніці була заснована проф. В. Круковським наукова школа з приладобудування; у подальшому ця школа була розвинута акад. А.А. Харкевичем, чл.-кор. К.Б. Карандєєвим, проф. Б.Й. Швецьким, І.М. Вишенчуком. Сьогодні в ній плідно працюють проф. Б.І. Стадник, З.Д. Грицьків, П.Г. Столярчук, Я.Т. Луцик. Представники цієї школи створили більше ніж 500 зразків складних унікальних електронних вимірювальних приладів і систем високої точності і надійності, які за своїми характеристиками

випереджують світові аналоги. На межі століть на базі цієї школи сформувались нові наукові напрями з інформатики та комп'ютерної техніки, яку представляють професори А.О. Мельник, В.В. Пасічник, М.В. Черкаський, Ю.М. Рашкевич, з автоматки – проф. В.Б. Дудикевич, Є.П. Пістун, Р.П. Базилевич.

2. Одним з найвпливовіших чинників впливу на якість, продуктивність та результативність наукових досліджень з інформатики у Львівській політехніці пов'язаний з наявністю підготовлених та ерудованих наукових кадрів, а також з визначальною роль керівників кафедри вишів у розгортанні напрямів розвитку інформатики, що відповідали профілю базового структурного підрозділу. Як правило, саме, завідувачі кафедрами ставали керівниками (або співкерівниками) наукових шкіл, причому традицією стало наслідування та збереження особливостей розвитку наукової школи у випадку зміни завідувача.

3. На результативність наукових досліджень з інформатики у Львівській політехніці впливав ступінь зв'язку науковців вишу з представниками академічної науки. Чим більш інтегрованими були зусилля науковців-інформатиків Львівської політехніки та вчених установ НАН України, тим ціннішими і вагомішими у науковому контексті були здобутки у розвитку наукових досліджень представників вищої школи. Але слід відзначити двосторонність названого процесу: у академічних вчених крім цінного обміну досвідом, який давала практика викладання у політехнічному виші, з'явилася можливість організації підготовки серед студентів резервів наукових кадрів для проведення наукових досліджень.

Література та джерела

1. Базилевич Роман Петрович : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://p.z.lp.edu.ua/uk/Bazylevych>
2. Базилевич Р.П. Декомпозиционные и топологические методы автоматизированного конструирования электронных устройств /

Р.П. Базилевич. – Львов : Вища школа, 1981. – 168 с.

3. Вишенчук И.М. Алгоритмические операционные устройства и супер-ЭВМ : [Текст] / И.М. Вишенчук, Н.В. Черкасский. – К. : Техника, 1990. – 196 с.

4. Гейман Л.М. Этапы развития информатики как системы знаний / Л.М.Гейман // Микропроцессорные средства и системы. – 1989. – № 3. – С. 31–34.

5. Драган Я. Энергетична теорія лінійних моделей стохастичних сигналів / Я.П.Драган. – Львів : Центр стратегічних досліджень еко-біотехнічних систем, 1997. – 361 с.

6. Дудикевич В.Б. Методи та засоби аналізу системи-приманки в процесі зламу / [В.Б. Дудикевич, А.З. Піскозуб, Н.П. Тимошик, Р.П. Тимошик, Т.В. Дуткевич] // Захист інформації. – 2009. – № 1. – С. 27–31.

7. Зубенко В.В. Про становлення інформатики як наукової та учбової дисципліни / В.В.Зубенко // Проблеми програмування. – 2008. – № 2–3. – С. 459–466.

8. Історія кафедри обчислювальної математики та програмування Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp.edu.ua/node/978>

9. Історія кафедри електронних засобів інформаційно-комунікаційних технологій Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp.edu.ua/node/677>

10. Історія кафедри телекомунікацій Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp.edu.ua/node/723>

11. Казиев В.М. История информатики как науки о знаниях и технологиях / В.М.Казиев // Информатика и образование. – 2002. – № 7. – С. 11–19.

12. Коваль В.А. Модели и методы обеспечения функциональной и технологической воспроизводимости интегральных микросхем : [Текст] / В.А. Коваль. – Львов : Вища школа, 1985. – 198 с.

13. Малиновский Б.Н. Очерки по истории компьютерной науки и техники в Украине / Б.Н.Малиновский. – К. : «Феникс», 1998. – 452 с.

14. Мельник А.О. Архитектура компьютера / А.О.Мельник. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – 470 с.

15. Мельник Р.А. Мінімізація логічних функцій з допомогою нечіткої кластеризації / Р.А.Мельник // Вісник ДУЛП «Комп'ютерні системи та мережі». – Львів, 2002, № 463. – С. 57–61.

16. Наукова діяльність кафедри інформаційних систем та мереж Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp.edu.ua/node/714>
17. Наукова діяльність кафедри «Інформаційні технології видавничої справи» Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp.edu.ua/node/909>
18. Наукова діяльність кафедри програмного забезпечення Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp.edu.ua/node/889>
19. Наукова діяльність кафедри систем автоматизованого проектування Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp.edu.ua/node/725>
20. Наукова діяльність кафедри захисту інформації Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp.edu.ua/node/1984>
21. Наукові дослідження кафедри автоматизованих систем управління Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://asu.lp.edu.ua/index.php?id=13>
22. Наукові розробки та досягнення кафедри електронно-обчислювальних машин Національного університету «Львівська політехніка» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eom.lp.edu.ua/science.php>
23. Недоступ Л.А. Модели и методы комплексной оптимизации процессов формирования и контроля качества прецизионной радиоэлектронной аппаратуры: дис. ... д-ра техн. наук: 05.12.13 / Л.А. Недоступ; Львовский политехнический институт им. Ленинского комсомола. – Львов, 1991. – 383 с.
24. Пархуць Л.Т. Розвиток теорії оптимізації архітектури та технології функціонування захищених інформаційних мереж [Текст]: автореф. дис. ... д-ра техн. наук: 05.13.21 / Пархуць Любомир Теодорович; Нац. ун-т «Львів. Політехніка». – Львів, 2011. – 36 с.
25. Рашкевич Ю.М. Перетворення часового масштабу мовних сигналів : [Текст] / Ю. М. Рашкевич. – Львів : Академічний Експрес, 1997. – 140 с.
26. Різняк Р.Я. Становлення та розвиток інформатики та кібернетики на Україні в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історіографія проблеми / Р.Я. Різняк // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць – К., 2014. – Вип. 43. – С. 142–149.
27. Сікора Л.С. Інформаційно-ресурсна концепція ідентифікації і синтезу робастних систем управління : [Текст] / Л.С. Сікора; Інженерна академія України. – Львів : Центр стратегічних досліджень еко-біотехнічних систем, 1999. – 372 с.
28. Ткаченко Р.О. Нова парадигма штучних нейронних мереж прямого поширення / Р.О. Ткаченко // Вісник Державного університету «Львівська політехніка». – Серія «Комп'ютерна інженерія та інформаційні технології». – 1999. – № 386. – С. 43–54.
29. Федасюк Д.В. Методи та засоби теплового проектування мікроелектронних пристроїв / Д.В. Федасюк. – Львів : Вид-во Державного університету «Львівська політехніка», 1999. – 228 с.
30. Хоменко Л.Г. История отечественной кибернетики и информатики. Монография. / Л.Г. Хоменко – К. : Институт кибернетики им. В.М.Глушкова НАН Украины, 1998. – 455 с.
31. Шаховська Н.Б. Сховища та простори даних : [Текст] : монографія / Н.Б. Шаховська, В.В. Пасічник. – Львів : Львівська політехніка, 2009. – 244 с.
32. Швецкий Б.И. Электронные цифровые приборы / Б.И.Швецкий. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Техника, 1991. – 191 с.

Rizhniak R.Ya. THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC RESEARCHES ON COMPUTER SCIENCE IN «LVIV POLYTECHNIC» IN THE SECOND HALF OF THE XX – XXI CENTURY.

The paper examines the history of the formation and development of research in computer science at the National University «Lviv Polytechnic» during the second half of the XXth century till early XXIth. The analysis of such studies at the university made it possible to draw the following conclusions. The roots of scientific research in computer science and computer engineering are within 30 years of the twentieth century, when the scientific school was founded by Professor V. Krukovskiy in the Lviv Polytechnic University; this school was developed later by academician A. Harkevych, corresponding member K. Karandyeyev, professors B. Shvetsky, I. Vyshenchuk. The professors Z. Hrytskiv, Y. Lutsyk, B. Stadnyk, P. Stolyarchuk are now productively working in it.

The representatives of this school have created a unique electronic measuring devices and systems of high precision, whose characteristics are ahead of world analogues. At the turn of the century on the basis of this school new research areas in computer science and computer engineering represented by professors A. Melnyk, V. Pasichnyk, Yu. Rashkevych, M. Cherkaskyy, in automation – by professors R. Bazylevych, V. Dudykevych, E. Pistun. One of the most influential factors affecting the efficiency of research in computer science at the Lviv Polytechnic University is associated with the presence of trained and erudite scientific staff, as well as defining the role of heads of the departments of universities in the deployment areas of computer science, matching the profile of the base of the branch. The efficiency of research in computer science at Lviv Polytechnic University is influenced by degree of communication and university scientists with representatives of academic science. The more integrated are efforts of scientists at Lviv Polytechnic and scholars of the NAS of Ukraine, the more valuable and important in the context of scientific achievements is development of research by representatives of higher education system.

Key words: *research, science, Lviv Polytechnic, research school, factors influence the effectiveness of research.*

Рижняк Р.Я. РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ИНФОРМАТИКЕ В «ЛЬВОВСКОЙ ПОЛИТЕХНИКЕ» ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX – В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА.

В статье исследуется история становления и развития научных исследований по информатике в Национальном университете «Львовская политехника» в течение второй половины XX – в начале XXI века. Представлены результаты формирования новых направлений исследования новых направлений информатике и компьютерной технике, корни которых связаны с созданием в 30-х годах XX века в Львовской политехнике профессором В.Круковским

научной школы по приборостроению, развитой в дальнейшем академиком А.А. Харкевичем, членом-корреспондентом К.Б. Карандеевим, профессорами Б.Й. Швецьким, И.М. Вишенчуком. Определены основные факторы влияния на результативность научных исследований по информатике в вузе: наличие подготовленных и эрудированных научных кадров; роль руководителей кафедр вуза в развертывании направлений развития информатики, которые соответствовали профилю базового структурного подразделения; степень связи ученых вуза с представителями академической науки.

Ключевые слова: *научные исследования, информатика, Львовская политехника, научная школа, факторы влияния на результативность научных исследований.*

УДК 725.95

**ПАМ'ЯТКИ ВИРОБНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ТЕХНІКИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.
В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ***Т.З. Маланюк*

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті розглядаються пам'ятки виробничої діяльності та техніки Івано-Франківської області, які є цінним джерелом інформації про розвиток виробництва в минулі часи, характеризують різноманітні періоди і сторони технічного прогресу та становлять неабиякий інтерес для суспільства. Значну увагу приділено характеристиці промислової архітектури Прикарпаття, єдиних споруд такого типу, збережених до нашого часу, які ще недавно використовувались за призначенням.

Значну увагу приділено висвітленню кам'яних мостів з віадуком у Ворохті, прокладених наприкінці XIX ст., які є вражаючим творінням інженерів та будівельників.

Акцентовується увага на характеристиці високогірної обсерваторії на горі Піп Іван в Українських Карпатах. Подается аналіз будівлі обсерваторії: житлових кімнат, готельних номерів, приміщення з метеорологічними приладами та інструментами. Розкрито подальшу діяльність обсерваторії як міжнародної наукової установи та туристичного об'єкту Прикарпаття.

Ключові слова: *пам'ятки виробничої діяльності, промислова архітектура, туристична галузь.*

Постановка проблеми. Пам'ятки виробничої діяльності та техніки Івано-Франківської області є національно-культурним надбанням України. Деяким з них немає аналогів в Україні. У разі ефективного їх використання, вони забезпечать розвиток туристсько-екскурсійної діяльності в області, сприятимуть вивченню регіону, району, місцевості в

історичному, географічному, етнографічному, археологічному та інших аспектах. На сьогоднішній день актуальними залишаються питання охорони пам'яток виробничої діяльності і техніки, збереження та використання їх для потреб туризму та екскурсій.

Про необхідність охорони та реставрації пам'яток виробничої діяльності і техніки Івано-Франківської області наголошували М. Головатий, О. Кузюва, Н. Пилипюк, О. Семко, С. Флис та ін.

Останніми роками виконана низка наукових досліджень, присвячених проблемі використання досліджуваних пам'яток у туристичній та екскурсійній діяльності: Я. Зеленчука, В. Клапчука, О. Масловської, М. Рибчанського, З. Соколовського.

Мета статті – проаналізувати пам'ятки виробничої діяльності та техніки Івано-Франківської області і визначити перспективи їх використання для потреб туристсько-екскурсійної діяльності.

Виклад матеріалу. У м. Івано-Франківську збереглися корпуси пивоварного заводу – колишній варний (№ 49) і колишній солодовий (№ 28). Вони є пам'ятками архітектури національного значення рідкісними в масштабах України щодо промислової архітектури XVIII ст. [3, с. 275].

Станиславівська броварня розпочинає свою історію з другої пол. XVIII ст. Будівлі варного і солодового цеху, розташовані на вулиці Новгородська складають цілий комплекс споруд броварні. На будівлі головного корпусу варного цеху встановлена пам'ятна дошка на якій вказано, що пивоварний завод був побудований у 1767 р. (рис. 1). На цю дату по-

силаються газетні статті, а також реклама пива, яка виходила у XIX ст.

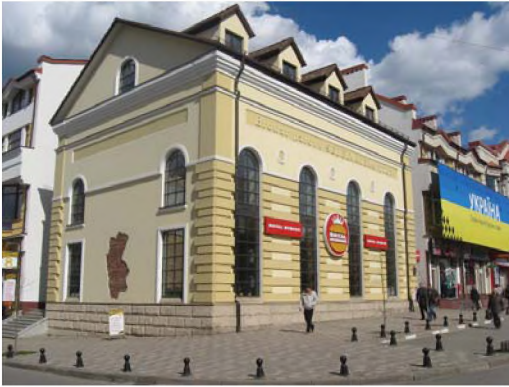

Рис. 1. Варний корпус Станиславівської броварні.

Солодовий цех, який використовувався для висушування солоду, збудований у середині XIX ст. В офіційних документах він згадується у 1857 р.

Донині нез'ясовані імена засновників броварні. Німецький бізнесмен Зедельмаєр, родом із Мюнхена, був першим власником підприємства. Родина підприємців Зедельмайєрів керували сімейним бізнесом декілька поколінь аж до початку другої світової війни.

Івано-Франківська пивоварня припинила функціонувати на початку 2000-их років. Компанія «Гаразд Україна», купивши приміщення, спочатку відремонтувала варний цех. Але проведені «реставраційні» роботи, що були завершені у 2012 р., фактично привели до втрати пам'ятки архітектури. Спочатку варний цех було знесено, а вже потім на його місці зведено нову споруду.

Споруда солодового цеху колишнього пивзаводу знаходиться у центральній частині міста. Вона була збудована коли почали розбирати оборонні укріплення, частково на місці фасу і шпіца бастіону. Нині споруда в аварійному стані, а частина цеху частково зруйнована.

Разом з тим, солодовий цех має унікальне розташування в системі розпланування міста. Споруджений він з частковим переобладнанням існуючих на той час конструкцій бастіону та на місці

колишніх земляних укріплень і є свідком одного з ключових етапів розвитку історичного центру міста – розширення території з виходом за межі фортифікацій. В сучасній планувальній системі Івано-Франківська споруда є на межі історико-архітектурної заповідної території, яка включає в себе історичне середмістя, та в межах запроєктованого історичного ареалу міста в центральній його частині.

На думку багатьох експертів, починати ревіталізацію солодового цеху потрібно з реставрації. Сходяться думки в архітекторів і в музейній складовій новій функції споруди.

Таким чином, виходячи з історичної функції, архітектурно-планувальної структури, характеру фасадів та місця розташування споруди найоптимальнішим призначенням може бути громадське харчування – міні-броварня з баром. Очевидно, мусить бути присутньою музеєфікація окремих автентичних елементів первинного виробництва та максимальне збереження зовнішніх огороджуючих конструкцій з відтворенням втрачених автентичних елементів [6].

У м. Долині збереглася солеварня, пам'ятка промислової архітектури (рис. 2). Першу письмову згадку про солеваріння в Долині знайдено в акті продажу, датованому 1474 р. Конкретніше про дозвіл міщанам виробляти сіль йдеться в документі, який в 1525 р. король Сигізмунд I поновив місту Магдебурзьке право. Долинське соляне родовище мало 42 казани і належало до королівських маєтностей.

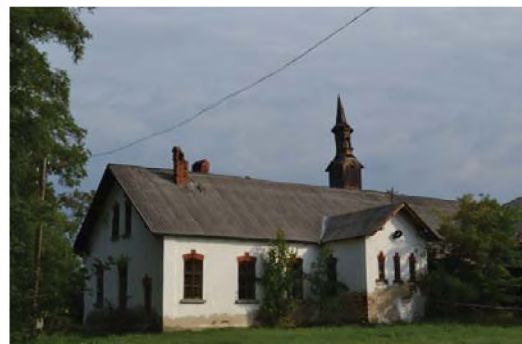

Рис. 2. Долинська солеварня.

Після входження Галичини до складу Австрійської імперії наприкінці XVIII ст., коли нова влада взялася за упорядкування виробництва солі, поступово закривала невеликі солеварні в присілках, зосередивши її виварювання в Долині. Так, особлива комісія актом від 15 листопада 1799 р. підготувала директиви та правила щодо норм для керівників і робітників. Зокрема, йшлося про хімічний склад ропи, поліпшення якості продукції. На соляній шахті встановлено помпу, яку приводив у рух кінний кират.

Великої шкоди солеварінню в Долині завдавали пожежі. Перша сталася в 1871 р., але за сприяння уряду спалену саліну швидко відбудували, мабуть тому, що у Відні в 1873 р. відкривалася світова промислова виставка, в якій мала бути представлена одна з найкращих в Галичині Долинська солеварня.

Наприкінці 1878 р. в міській солеварні було оновлено виробничі потужності, збудовано допоміжні приміщення. Замість кінного кирату ропу із шахти pompувала парова машина [8, с. 167].

26 листопада 1898 року Долину спіткало чергове лихо. Внаслідок пожежі були знищені виробничі та адміністративні приміщення сільзаводу. Багато долин'ян знову втратили житло та роботу. Міська влада та робітники почали писати петиції до цісаря з проханням якнайшвидше відбудувати «салін». Зрештою було дано «добро», і 5 травня 1900 р. долин'яни святкували відбудову солеварні. Вона аж до другої половини XX ст. була найбільшим підприємством у місті, яке давало роботу для основної маси чоловічого населення Долини [1, с. 6–7].

У Долинській солеварні резервуари були виготовлені з залізобетону. Жаровні для випарювання солі виготовляли з листового заліза, яким обшивали залізний каркас, площею 5–72 м². Випарювання ропи здійснювалося на печах, що опалювалися дровами чи нафтою, від так формують соляні топки (вагою 1 кг), які сушать у сушильних апаратах [11, с. 222].

У 1923 р. за проектом архітектора Павловича будується новий збірник солянки. Деякі роботи по відбудові солеварні проводились вже на початку Другої світової війни. Так у 1940 р. була пущена в хід шахта «Новічка», яка не працювала з 1927 р. Тодіж розширено приміщення самого заводу та капітально відремонтована шахта «Барбара».

Солеварня складається з трьох з'єднаних між собою цехів – варильні, маніпуляційного корпусу та складу. Долинська солеварня являє собою унікальну пам'ятку промислової архітектури України кінця XIX – початку XX ст. [23, с. 230].

Нині пам'ятка знаходиться у занедбаному стані. Якщо приміщення складу збереглося непогано, то від варильні залишився лише остов зі скелетом арматури та великою піччю всередині. У 1997 р. на солеварні сталася виробнича аварія. Оскільки будівля знаходилася у власності держави, яка на той час не виділяла кошти на ремонт та відновлення підприємства, солеварня занепадала. Так колись славне виробництво повареної солі припинило свою історію. У результаті довгих перемовин громади міста разом із міською владою про відновлення промислової пам'ятки, у 2007 р. Міністерство аграрної політики дозволило надати Долинській солеварні статус культурно-історичного комплексу.

Зараз будівля знаходиться в комунальній власності міста. Мерія розробляє проект створення туристичного та медичного центру на базі солеварні [20, с. 11]. На засіданні архітектурно-містобудівної ради було представлено ескіз-ідею з освоєння території та існуючих будівель пам'ятки національного значення – Долинської солеварні. Було обговорено проект щодо реконструкції існуючих будівель під відпочинково-розважальні, громадські заклади та будівництва нових будівель лікувального призначення (санаторій бальнеологічного лікування, СПА-центр). Також було озвучено про-

позиції щодо впорядкування території з визначенням основних транспортно-пішохідних зв'язків, рекреаційно-відпочинкової зони, створення на проєктованій громадській площі – фонтану соляної ропи із об'єктом монументальної пластики [19, с. 6].

На лівому березі Лімниці, неподалік Ясеня, в півніжжі гори Явірник розкинулось урочище Ангелів (рис. 3). Митрополит Галицької митрополії греко-католицької церкви у Львові Антоній Ангелович розпорядився побудувати у цьому урочищі доменну піч. Так виникло поселення під назвою «Ангелів» [17, с. 22].

Рис. 3. Доменна піч в урочищі Ангелів.

Будівництво почалося в 1810 р. Керував ним досвідчений гірник Й Маутнер. У праці історика-краєзнавця А. Шнейдера «Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi» т.1. виданої в 1871 р., сказано, що завод і доменну піч будували солдати. Протягом 1811 р. тут працювало 80 солдатів і 2 офіцери. З архівних даних стало відомо, що 1813 р. в селищі, яке виросло навколо заводу, було 80 жителів, переважно німців. Крім них на заводі і біля домни працювали селяни Перегінського, відробляючи тут панщину. Для потреб домни залізна руда добувалася відкритим способом поблизу в шести рудниках [16, с. 39]. З багатьох джерел стає відомо, що спершу була збудована піч, потім інші високі будинки. Під будову та городи працівників заводу було виділено 300 моргів землі. Вартість заводу на той час становила 252000 гульт-

денів або одну четверту мільйона ринських.

Ця гута була єдиним в той час в Галичині підприємством по виплавці заліза, яке було засноване українцем – Львівським єпископом Ангеловичем. Звідси і пішла назва поселення Ангелів. Після смерті Ангеловича в 1814 році це підприємство працювало тільки короткий час [22, с. 137].

Ангелівська домна мала 12 шахт, одну велику піч, дві гамарні, кузню. Коли ж стало зрозуміло, що залізна руда, яку тут добували, не годиться для виплавки високоякісного заліза, наступник Ангеловича митрополит Левицький наказав у 1818 р. припинити подальші роботи. З припиненням видобутку руди поселення перестало існувати [17, с. 22].

Домна являє собою високу кам'яну споруду, в яку веде вхід з арковим склепінням. З обох боків від основного входу розміщені по радіусу вузькі аркові отвори, які також ведуть всередину домни. Перпендикулярно до головного входу основу печі, по її осі, розчленовують два симетричні бокові аркові входи. У кожному з них біля ствола є по одному наскрізному отвору прямокутної форми, які виходять у бік річки Лімниці. Всередині домна викладена обтесаним камінням, висота якого 1,5 м, ширина – 3 метри. Для внутрішньої кладки використано глиняний розчин, а для зовнішньої – вапняний.

Повітря вдувалося в піч через три отвори, і деревне вугілля, що горіло в ній давало температуру 1500° градусів [16, с. 39–40; 23, с. 249–250].

Досягнути відповідної температури, сприяла деревина твердолистяних порід, зокрема бука, яка була необхідна, щоб добувати вугілля для виплавки залізної руди на гуті в Ангелові [9, с. 29].

Для потреб домни, з річки Лімниця, котра протікає за 150 м від домни, прокладений вузький глибокий канал. Вода, що текла по ньому, крутила колесо, яке приводило в рух повітродувну установку

[16, с. 40].

Ангелівська домна – визначна пам'ятка промислової архітектури Прикарпаття, що збереглась з початку XIX ст., і нині є єдиною такого типу в Україні.

Наприкінці 1970-х рр. йшлося про створення тут музею історії виплавки металу. Був уже навіть розроблений проект реставрації споруд (не лише самої домни, а й інших, що збереглися на той момент) і створення музею [26]. На превеликий жаль, проект не було реалізовано.

Унікальними інженерними спорудами є залізничні кам'яні мости в селищі Ворохта в Карпатах.

У 1894 р. була проведена залізнична магістраль через Гуцульщину. Про її необхідність говорили ще у 1870-му році у Відні, і саме вона мала стати вирішальною ланкою між Одесою і Трієстом. Однак Кишинів так і не поєднали колією з Яссами, і проект транс'європейської магістралі не здійснився. По Карпатському регіону траса пройшла через Хриплин, Надвірну, Делятин, Ворохту, Вороненку, Ясіня, Рахів, з'єднавши таким чином Станіславів з Сигетом [18, с. 62].

У долині Прута залізничне полотно проходило вздовж ріки, перетинаючи її кам'яними мостами-віадукми.

Віадук – це термін, яким визначають споруди інженерного типу, призначених для більш легкого подолання перешкод на місцевості. Використовуються такі споруди під час будівництва залізниць чи шосейних шляхів. Аби забезпечити більшу надійність такій споруді її роблять у вигляді арочної конструкції. У деяких випадках, коли потрібно забезпечити подолання широких чи глибоких перешкод, застосовують конструкції арочного типу в кілька ярусів [14, с. 21].

Для прокладання залізничного полотна у долині Пруту було побудовано вісім кам'яних мостів. Найбільший з них був міст у Яремчі. Він мав довжину 190 м, та висоту – 23 м, складався з двох арок по 8 м., п'ятьох – по 12 м і однієї – 65-метрової над руслом Пруту. На той час він

вважався найбільшим у світі [10, с. 244; 12, с. 137].

Попередній рекордсмен міст на залізниці в Арльбергу мав лише 41 м. ширини центральної арки. Першість цей міст утримував до 1906 р., поки між Горицією і Трієстом не збудували над річкою Ісонзо міст, що перевершив яремчанський своїми розмірами [18, с. 63].

Нині більшість кам'яних мостів були зруйновані під час Першої та Другої світових воєн, а збереженими залишилися мости у Ворохті. Кам'яні мости через р. Прут у Ворохті мають розміри (головні арки – 49 та 34,6 м, висота відповідно, – 10 та 17,3 м). [10, с. 244].

Два кам'яні мости через Прут у Ворохті австрійці збудували 1894 р. Відомі і зодчі цих кам'яних див, їх знає європейський інженерний світ. Математичні розрахунки аркових кам'яних мостів здійснив інженер Зигмунт Кулька, а детальні дослідження навколишньої місцевості та ґрунтів виконав інженер Станіслав Косинський, якого згодом Відень і призначив начальником цієї будови. Колію Микуличин – Вороненка проклало будівельно-технічне підприємство інженера Дембіцького, а загалом на спорудження залізниці Станіславів – Вороненка прибули сотні спеціалістів з Італії [29].

Особливо вражає своєю красою верхній кам'яний міст, який з'єднує дві сторони річки Прут. Складений з каменю, враховуючи особливості ландшафту, арочний міст майже до 2000 р. був частиною залізничного сполучення між Івано-Франківськом та Раховом. Нині поряд з цією архітектурною перлиною споруджений новий залізничний міст, який перейняв на себе функції свого попередника. Під нижнім кам'яним мостом пролягає автомобільна дорога, яка з'єднує Ворохту та Яремче [14, с. 21].

Один із найстаріших мостів в Україні зберігся у м. Городенці. Масивний кам'яний триарковий міст (тому й назва – «Три мости») збудовано в середині XVIII ст. коштом графа Миколи Потоцького

через глибоку долину потоку Ямгорів. По ньому проходила важлива дорога від Городенки в бік Дністра та на Поділля. В другій половині XIX ст. стараннями барона Якова Ромашкана міст було розширено шляхом бокової прибудови арок. Кам'яний віадук виконує свою функцію вже понад 250 років і є другим за давністю мостом в Україні (після Турецького моста в Кам'янці-Подільському) серед тих, що збереглися до нашого часу [5, с. 68].

Сучасні параметри споруди: довжина 24 м, ширина – 9 м. Має три арки шириною по 4,8 м кожна. Кілька років тому його від реставрували: укріпили фундаменти, розчистили русло річки [4].

Серед пам'яток архітектури, історії та культури давнього Галича особливе місце займає старий металевий міст через Дністер (рис. 4). Унікальна інженерна будова 1900-х рр. у Галичі було виготовлено конструкторським бюро фабрики машин Є. Заліневського в Кракові. Протягом 1910–1912 рр. був споруджений міст через річку Дністер довжиною в 312 м. Він стоїть на чотирьох кам'яних стовпах-пілонах, відстань між якими коливається: 55, 63, 76 і 55 м. Конструкція складається з ажурних металевих форм, скріплених між собою заклепками. Під час Першої світової війни міст через Дністер був частково зруйнований. У 1921 р. його відновили, а вже з 1933 по 1938 рр. металева конструкція знову ремонтувалася у зв'язку з аварійним станом. У роки Другої світової міст двічі руйнували і відновлювали. При відступі радянські війська підірвали його, і німецька влада, яка прийшла на зміну радянській, зайнялася його реставрацією. Але пізніше при відступі німецьких військ його знову підірвали. Востаннє капітальний ремонт міст пережив у 1953 р. З відкриттям в 1984 р. нового моста цей пам'ятник інженерної думки початку XX ст. був перероблений в пішохідний [21].

Окремі металеві конструкції та покриття мосту з часом почали сильно руй-

Рис. 4. Металевий міст у Галичі.

нуватися, тому він став небезпечним для пересування. У 2006 році з ініціативи міської влади розпочався ремонт мосту. На першому етапі було відремонтовано бокову пішохідну доріжку. У 2014 р. було розпочато повномасштабну заміну всього покриття пішохідного мосту. За кошти із загального фонду міської ради було придбано та настелено дерев'яне полотно, здійснено заміну металевого підтримуючого швелера. Ремонтні роботи виконало ФГ «Хутро». Завершальним етапом ремонту стало нанесення асфальтного покриття. З обох сторін металевого мосту було встановлено обмежувачі руху для транспорту, а з боку центральної частини міста нині вже встановлено пам'ятний знак, річковий якір, який нагадуватиме всім про те, що колись Дністер був судноплавним [2].

Мальовнича Чорногора споконвіку вабить до себе людину неповторною красою. Після найвищої в Україні гори Говерли, яка є одним із своєрідних символів нашої держави, Піп Іван Чорногірський, або Чорна Гора, як кажуть місцеві мешканці-гуцули, – Попіван, є найпопулярнішою гірською вершиною в Українських Карпатах. На Чорногорі вона третя за височиною (2022 м н.р.м.).

Піп Іван відомий ще й тим, що жителі навколишніх сіл 7 липня, на свято Івана, здійснюють сюди свої традиційні масові виходи. Звичай підійматися щоліта на вершину Піп Івана зберігся, очевидно, з дохристиянських часів [27, с. 3]. Саме в цьому унікальному регіоні,

у Карпатах, знаходилось, очевидно, і їх загальнослов'янське святилище на Чорній горі, яке детально описав Аль Масуді (X ст.). Сучасна Чорна гора має ще й другу назву – Піп Іван (народне ім'я Івана Хрестителя) [28, с. 67].

Особливої уваги заслуговує на горі Піп Іван астрономічно-метеорологічна обсерваторія (рис. 5).

Рис. 5. Обсерваторія на г. Піп Іван.

Стратегічний проект будівництва обсерваторії на горі Піп Іван у лютому 1935 р. вперше озвучив генерал Речі Посполитої, інженер Леон Бербецький від імені Ліги протиповітряної оборони Польщі (LOPP). Він також запропонував директору астрономічної обсерваторії Варшавського університету Міхалу Камінському організувати роботу астрономічного відділу у новозбудованій метеорологічній обсерваторії. Крім того, існуюча у Варшаві обсерваторія Варшавського університету у зв'язку із швидким ростом міста, ставала все менш придатною для астрономічних спостережень [15, с. 550].

Підтримали будівництво польські військові кола, зокрема генерал оборони інженер Леон Вербецький. Військовики мали на меті проводити тут метеорологічні спостереження для потреб авіації. Передбачалося також розміщення поста прикордонної сторожі.

Зведенню будинку обсерваторії передував закритий конкурс, у якому взяла участь п'ять авторів і творчих колективів. За мету ставилося створити проект, який

би найраціональніше поєднав функційний характер споруди, призначеної для наукових цілей, з навколишнім середовищем.

Результати конкурсу опубліковано в 1935 р. Найдосконалішим було визнано проект архітектів К. Марчевського та Й. Погоського і рекомендовано його до реалізації [27, с. 3].

Згідно з проектом, це мав бути замок оригінальної форми, адаптований до суворих погодних умов високогір'я та навколишнього ландшафту. Автори передбачили широке використання місцевого будматеріалу – каменю-пісковіку. Це значно полегшило транспортування й зменшило витрати на будівництво.

У 1935 р. Міністерство військово-повітряної оборони Польщі взялося споруджувати метеорологічну обсерваторію. Символічний камінь у фундамент заклали влітку 1936 р. Засновником обсерваторії виступив генерал Бербецький, виконавцем робіт – капітан Антоневич, нагляд за будівництвом вів Адам Мейснер. Для втілення величного проекту польська влада залучила до роботи багато людей з гуцульських сіл. Місцевий камінь та деревину везли на гору кіньми, несли в руках і на спині. Те саме було з майже 800 т будівельних матеріалів, які доставляли від залізничної станції Ворохта (майже 70 км). Особливо важко було транспортувати 33 ящики з обладнанням, найгроміздкіший з яких важив 950 кг [13, с. 52].

На той час проїзд сюди був досить довгим і важким. Спочатку їхалося швидким потягом зі Львова через Станиславів (тепер Івано-Франківськ) до Коломиї (близько 4 годин), далі автомашиною чи автобусом до Жаб'я (тепер смт. Верховина), потім долиною Чорного Черемошу, попри присілок Зелене до долини потоку Погорілець. Останній відтинок шляху додалось пішо або верхи на гуцульському коні лісовою стежкою безпосередньо на вершину Піп Івана. З долини Погорільця до обсерваторії належало йти

близько двох з половиною годин. Була ще й інша дорога на Піп Іван, вона пролягала зі Станиславова потягом до Ворохти, а потім вузькоколійною залізницею до Форещанки. Далі треба було йти пішки весь день попри хребет Чорногори. Сама обсерваторія була розташована безпосередньо біля польсько-чехословацького кордону, а від весни 1939 р. – біля польсько-угорського кордону [25, с. 71].

Астрономічно-метеорологічна обсерваторія побудована на рельєфі в стилі конструктивізму. Стіни викладали з каменю-пісковіку, який лупали з величезної скелі на вершині. Щоби мати пісок, товкли каміння, а щоби стіни були міцніші, крім цементу, в розчин додавали білок курячих яєць. Товщина стін цокольного поверху становила один метр двадцять п'ять сантиметрів. Ззовні стіни не тинькували. Для утеплення приміщень з внутрішнього боку між сухим тиньком і кладкою робили прошарок із просмоленого корка. Коркове дерево доставляли океаном з Африки до Франції, потім залізницею до Варшави, а далі – до Ворохти. Звідти кіньми возили у Шибене, а тоді на плечах – до вершини. Обсерваторію урочисто відкрили 29 липня 1938 р. З цього приводу на гору Піп Іван прибули офіційні особи, а також група українських і польських астрономів [13, с. 54].

Зокрема, на відкриття обсерваторії прибули керівники найвищої влади Польщі. Маршал сенату Александер Прістор, який і перерізав символічну стрічку, віце-міністр комунікації Єжи Пясецький, голова Ліги протиповітряної оборони Польщі генерал Леон Бербецький, керівник Державного Метеорологічного Інституту Ян Блатон, численні науковці, група державних чиновників всіх щаблів та велика громада гуцулів на чолі з війтом Жаб'яого Петром Шекерик-Дониковим. Остаточо обсерваторія дістала офіційну назву «Обсерваторія астрономо-метеорологічна ім. маршала Юзефа Пілсудського Ліги протиповітряної оборони Польщі» [7, с. 253].

Завдяки особливостям рельєфу та конфігурації вершини гори будівля зі східної сторони мала два поверхи, а з західної – п'ять. У плані споруда має форму латинської літери L. У літній період вона нагадує неприступну фортецю, а в зимовий період, під сніговим покривом – слона, що сидить, звідки й походить назва. Загальна площа будівлі 554 м², об'єм – 4796 м³. В середині обсерваторії було 43 кімнати, серед них – конференц-зал, помешкання керівника обсерваторії, інші житлові приміщення, їдальня, кабінети, зал для метеоінструментів тощо. У підвалі містились акумуляторна та котельня, оскільки, обсерваторія мала власну локальну електростанцію. Середня товщина стін від 1,5 до 1,0 м залежно від висоти, двосхилий дах був покритий мідними листами. За твердженнями старожилів, вода до будівлі подавалась водоносом з допомогою двох потужних електропомп із заходу [24, с. 244].

Початок Другої світової перервав звичний плін життя обсерваторії. Припинився телефонний зв'язок із Варшавою, почався нелегальний перехід кордону, персонал почав готуватися до евакуації. У вересні 1939 р. обсерваторія перейшла до СРСР. Тут було організовано першу в Радянському Союзі високогірну геофізичну обсерваторію і метеорологічну станцію. Але обсерваторія не проіснувала і двох років. Знову почалася війна, і сюди прийшли угорські війська. У 1941–1944 рр. на вершині був обладнаний спостережний пункт. Відколи угорці залишили будівлю, вона не охороняється [15, с. 550].

На цьому діяльність обсерваторії завершилися. Споруда-фортеця залишилася стояти на Чорногірському хребті забутою та покинутою. Ніхто не наважувався відновити приміщення і використовувати його для будь-яких потреб. І лише у 1992 р. Івано-Франківська філія Інституту «Укрзахід-проектреставрація» розпочала науково-дослідні роботи з метою створення проекту ремонту й реставрації

обсерваторії. Замовником проекту виступила громадська організація «Українська духовна республіка». Проте через брак фінансів проект довелося зупинити.

Подібні роботи було відновлено в 1994 р., тоді замовником виступило Івано-Франківське обласне управління архітектури і містобудування. Було проведено детальні конструкторсько-інженерні дослідження обсерваторії, підготовлено кошторис реставрації. Проте архітектурно-реставраційних завдання та конкретні функції будівлі так і не були визначені.

У жовтні 1996 р. в м. Яремче відбулася науково-практична нарада представників різних установ України і Польщі з питань відбудови та відновлення діяльності астрономо-метеорологічної обсерваторії на г. Піп-Іван. Протокол намірів наради було надіслано до урядів України і Польщі [24, с. 246].

Нині шляхів відновлення колишньої обсерваторії є кілька. Щоб отримати максимальну користь від використання об'єкта та зацікавити інвесторів, треба вибрати оптимальний. Так, одним із варіантів використання споруди є організація туризму та рекреації у цьому регіоні. Будівля обсерваторії ідеально підходить для облаштування тут туристичної бази цілорічного функціонування. Також тут є умови для створення гірськолижного курорту, адже сніговий покрив тут, як ніде інде, тримається до 7–8 місяців. У літній сезон можна організувати пішохідний туризм. Доцільно також створити туристський притулок, який є просто необхідним: з кожних трьох днів на Чорногорі два дощові та штормові. У негоду мандрівники, щоб уникнути нещасного випадку, переохолодження чи дезорієнтації, могли б зупинитись на нічліг у притулку, де їм запропонують чисту та суху постіль, тепло і, головне, безпеку.

Ще одним потенційним напрямом використання споруди є лікувально-оздоровчий. Чорна Гора (Піп Іван) має для цього надзвичайно сприятливі кліматичні умови (можливість проведення клімато-

терапії: аеро- та геліотерапія), є різноманіття фіторесурсів, високому рівні фітонцидності довколишніх смерекових лісів, а порівняно незначна віддаленість від цілющих природних джерел мінеральної води Буркута створює можливість для організації бальнеологічного лікування. Свого часу на Буркутських джерелах лікувалася Леся Українка, сюди приїздив Іван Франко та багато інших відомих людей. Медики зможуть досліджувати тут вплив високогірних умов Карпат на організм людини. Учені стверджують, що деякі види захворювань успішно лікуються саме в умовах високогір'я.

Доцільним вважається також відновлення колишніх функцій будівлі, а саме її використання для астрономічно-метеорологічних досліджень. Обсерваторія й надалі може повноцінно використовуватися за своїм початковим призначенням. Діяльність найвисокогірнішої в Україні обсерваторії, а також сніголавинної станції Пожижевська та високогірного екологічного стаціонару, розташованих на однойменній горі, поклали б початок точним дослідженням мікрокліматичних особливостей Карпат на прикладі Чорногори.

У літній період обсерваторія могла б використовуватися як база для навчальної практики студентів географічних, біологічних, екологічних, геологічних та інших природничих спеціальностей.

Доцільно розглянути варіант із створенням на місці колишньої обсерваторії біосферного резервату на базі чинних природоохоронних установ – Карпатського біосферного заповідника і Карпатського національного природного парку. Доречними тут були б і наукові ботанічні дослідження, а також створення на Чорній Горі філіалу Інституту лікарських рослин [24, с. 246–248].

З початку вересня 2012 р. на замовлення Прикарпатського національного університету на території «Білого Слона» розпочалися консерваційні роботи. На даний момент подальша доля колишньої

обсерваторії ще не відома. Проводяться неогоціації із Варшавським університетом стосовно залучення європейського фінансування до реконструкції будівлі [15, с. 550].

Висновки. Таким чином, пам'ятки виробничої діяльності і техніки Івано-Франківської області є важливою складовою історико-культурної спадщини. Для популяризації досліджуваних пам'яток потрібно провести рекламу, запропонувати нові туристсько-екскурсійні маршрути. Реставрація унікальних пам'яток, упорядкування прилеглих територій, організація належних умов перебування відвідувачів, розбудова під'їзних шляхів та іншої туристичної інфраструктури, дасть змогу місцевому самоврядуванню зростання коштів у їхньому бюджеті, сприятиме розвитку туристичної діяльності, утвердженню авторитету України на європейському культурному просторі.

Література

1. Бугрій С. Вільне королівське місто Долина / С. Бугрій. – Долина : ПП «Посвіт», 2007. – 96 с.
2. В Галичі відремонтували старий міст через Дністер : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kurs.if.ua/news/v_galychi_vidremontuvaly_staryu_mist_cherez_dnister_23508.html
3. Головатий М. 200 вулиць Івано-Франківська / М. Головатий. – Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2010. – 464 с.
4. Горошак В. Ті, що з'єднують береги: деякі мости служать сто років : [Електронний ресурс] / В. Горошак. – Режим доступу : <http://kuryer-if.info/ti-shho-zyednuuyut-beregideyaki-mosti-sluzhat-sto-rokiv/>.
5. Віків минулих твердь. Городенківщина в старих документах і світлинах / Р. Смеречанський, О. Кагрян, І. Миронюк В. Никифорок. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. – 200 с.
6. Дейчаківська С. Мари фабрик і заводів: у пошуках нового життя франківських промзон : [Електронний ресурс] / С. Дейчаківська. – Режим доступу : <http://ufra.com.ua/mistsia/902-postindustrial.html>.
7. Зеленчук Я. Будівництво астрономометеорологічної обсерваторії на горі Піп Іван Чорногірський / Я. Зеленчук // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 247–254.
8. Історія Долини: (Від найдавніших часів до наших днів) : [Монографія] / Долин. міськрада, Долин. краєзн. музей «Бойківщина» Т.і О. Антоновичів : [голов.ред. І. Ярич]. – Долина, 2015. – 372 с.
9. Історія Осмолодської пущі / [за ред. П. Трет'яка та В. Парпана]. – Львів : НТШ, 1997. – 145 с.
10. Клапчук В.М. Гуцульщина та гуцули : економіка та народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.) : [Монографія] / В.М. Клапчук / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Львів : Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. – 508 с.
11. Клапчук В.М. Корисні копалини Галичини: видобування та переробка : [Монографія] В.М. Клапчук / ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – 508 с.
12. Клапчук В.М. Руйнівний вплив Першої світової війни на соціально-економічний стан центрального Передкарпаття напередодні проголошення ЗУНР / В.М. Клапчук // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18 : Західноукраїнська народна республіка : До 90-річчя утворення / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2009. – С. 131–139.
13. Кобилюк В. Хто врятує «Білого слона»? / В. Кобилюк // Карпати туризм.відпочинок – 2005. – № 3. – С. 50–56.
14. Константинов В. Дерев'яні та кам'яні мости України – пам'ятки науки / В. Константинов // Дослідження з історії техніки : Зб. наук. пр. – К. : ІВЦ «Видавничтво «Політехніка», 2014. – Вип. 20. – С. 18–22.
15. Кузьора О. Спеціальні об'єкти високогір'я: динаміка розвитку. Системний аналіз / О. Кузьора // Народознавчі зошити. – 2013. – № 3. – С. 543–553.
16. Кураєв О. Прикарпатська домна / О. Кураєв // Пам'ятки України. – 1971. – № 2. – С. 38–40.
17. Левицький Р. Ясень: історико-публіцистична збірка / Р. Левицький. – Острого : Острозька друкарня, 2005. – 213 с.
18. Львівська залізниця. Історія сучасності / [П. Е. Гранкін, П. В. Лазечко, І. В. Сьомочнін Г.І.Шрамко]. – Львів : Центр Європи, 1996. – 176 с.
19. Майбутнє долиньської солеварні // Добра справа. – 2010. – № 6. – С. 6.
20. Масловська О. Промислова пам'ятка архітектури / О. Масловська // Рідна земля. –

2009. – № 20. – С. 11.

21. Металевий міст через Дністер, Галич : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/77101_metallicheskiy-most-cherez-dnestr-galich.htm.

22. Михайлів Л. Рожнятів і околиці. Історико-краєзнавча книга / Л. Михайлів. – Снятин : «Прут-Принт», 2000. – 168 с.

23. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : [Ил. Справ.-каталог] : в 4-х томах / гл.редкол. : Н.Л. Жариков [и др.]. – К. : Будівельник, 1983–1986. – Т. 2. – 1985. – 336 с.

24. Пилипюк А. Проблеми «Білого слона» в рекреаційному туризмі Українських Карпат / А. Пилипюк, Н. Цвид // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2013. – Вип. 43. – Ч.1. – С. 243–249.

25. Рибчанський М. Метеорологічно-астрономічна обсерваторія на горі Піп Іван (Попіван) / М. Рибчанський // Грегит. – 2008. – № 3. – С. 71–74.

26. Семко О. Стара домна не стала музеєм / О. Семко, В. Заник // Зах. кур'єр. – 2003. – 5 грудня.

27. Соколовський З. Унікальна високогірна обсерваторія на горі Піп Іван / З. Соколовський // Пам'ятки України 2004. – № 1. – С. 3–16.

28. Томенчук Б. Християнізація Галицької землі й ранні державотворчі процеси в Карпатському регіоні / Б. Томенчук // Карпати: людина, етнос, цивілізація. – Івано-Франківськ, 2014. – № 5. – С. 67–74.

29. Флис С. Ворохтянський диво-міст / С. Флис // Галичина. – 2003. – 30 серпня. – С. 6.

Malanjuk T.Z. INDUSTRIAL AND ENGINEERING ATTRACTIONS OF THE SECOND HALF OF THE XVIIIth – THE FIRST HALF OF THE XXth CENTURY IN IVANO-FRANKIVSK.

In this article the author describes a lot of industrial and engineering attractions in Ivano-Frankivsk region. These architectural monuments are a valuable source of information on the production development in the past. The study is devoted to the analysis of various periods and aspects of technological progress which are of a great public interest. Special attention is paid to the characteristics of Carpathian industrial architecture as an unique structure of its type. Its buildings have remained in the modern time. Not very long ago these buildings were

used for their primary purpose.

The author pays attention to highlighting stone bridges of viaduct in Vorokhta which were built in the late XIXth century. They are considered to be an amazing creation of engineers and architects.

Attention is also focused on the characteristics of alpine observatory on the mountain Pip Ivan. A pagan sanctuary was situated there since the ancient times. But now it is one of the most popular mountain peaks in the Ukrainian Carpathians. Prerequisites of constructing the observatory and history of the weather station building have been analysed.

The author describes the structure of the observatory building: living rooms, hotel rooms, rooms with meteorological instruments and tools. The observatory itself is playing an important role as an international scientific institution and tourist attraction.

Key words: *industrial and engineering attractions, industrial architecture, tourist industry.*

Маланюк Т.З. ПАМ'ЯТНИКИ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТЕХНИКИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА ХХ ВЕКА В ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ.

В статье рассматриваются памятники производственной деятельности и техники Ивано-Франковской области, которые являются ценным источником информации о развитии производства в былые времена, характеризующие различные периоды и стороны технического прогресса, и составляют большой интерес для общества. Значительное внимание уделено характеристике промышленной архитектуры Прикарпатья как единственных сооружений такого типа, сохранившихся до нашего времени, и еще недавно использовавшихся по назначению. Значительное внимание уделено описанию каменных мостов с виадуком в Ворохте, сооруженных в конце XIX в. и являющихся впечатляющим творением

инженеров и строителей. Акцентируется внимание на характеристике высокогорной обсерватории на горе Поп Иван, где с давних времен находилось языческое святилище, а сейчас это – самая популярная горная вершина в Украинских Карпатах. Рассматриваются предпосылки построения обсерватории и история построения метеорологической станции. Дается анализ здания обсерватории: жилым комнатам, гостиничным номерам, помещениям с метеорологическими приборами и инструментами. Раскрыто дальнейшую деятельность обсерватории как международного научного учреждения и туристического объекта Прикарпатья.

Ключевые слова: достопримечательности производственной деятельности, промышленная архитектура, туристическая отрасль.

УДК 929:378/347.73

РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ
У ПРАЦЯХ С.І. ІЛОВАЙСЬКОГО

Н.О. Пасічник

Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка

У статті досліджуються основні етапи життєдіяльності Сергія Івановича Іловайського (1861–1907) – випускника юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету, який викладав фінансове право на юридичному факультеті Новоросійського університету, пройшовши шлях від приват-доцента до професора, завідувача кафедри фінансового права. Аналізуються наукові праці С.І. Іловайського з проблем теорії фінансового права й непрямого оподаткування, що сприяли розв'язанню нагальних завдань фінансової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію фінансового права як самостійної сфери наукового пошуку. Характеризується підручник фінансового права професора Іловайського, який містив кваліфікований виклад сутності фінансового господарства, державних витрат, бюджетного права, фінансового управління касового і контролюючого устрою.

Ключові слова: фінанси, фінансове право, податки, непрямі податки, бюджет, фінансове законодавство.

Постановка проблеми. У другій половині XIX ст. відбулися суттєві зміни у різноманітних сферах суспільного життя. Основні реформи (ліквідація кріпацтва, фінансова, освітня, земська, судова, військова реформи, реформа державного самоуправління та ін.) актуалізували наукові та прикладні дослідження з фінансової проблематики. У цей період відбувається інституціоналізація фінансового права як самостійної сфери наукових досліджень і навчальної дисципліни. Одним із осеред-

ків розвитку фінансово-правової науки був юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету (м. Одеса). Діяльність і творча спадщина викладачів університету – І.І. Патлаєвського, Л.В. Федоровича, С.І. Іловайського, Г.І. Тіткіна та ін. залишається актуальним об'єктом дослідження істориків, економістів, правознавців.

Аналіз публікацій і досліджень. Праці з фінансово-правової проблематики С.І. Іловайського аналізувалися ще науковцями у дожовтневий період, зокрема Е.М. Берендтсом, П.П. Гензелем, А.М. Заком, Й.М. Кулішером, Ф.О. Меньковим, В.М. Твердохлебовим, М.І. Фрідманом, І.І. Янжулом та ін. У монографії професора О.І. Маркевича [16], виданій 1890 р. до 25-річчя Новоросійського університету, подано стислий матеріал щодо початку наукової біографії приват-доцента по кафедрі фінансового права С.І. Іловайського. У виданнях до 75-річчя [19] та 100-річчя університету [13] не характеризується С.І. Іловайський як викладач фінансового права і загалом подається заідеологізована інформація щодо більшості викладачів юридичного факультету; зазначається, що вони були людьми вірнопідданими, які в своїх курсах намагалися відстоювати непорушність монархії в Росії [13, с. 25]. У той же час в історико-економічних та історико-правових дослідженнях радянської доби відзначається вклад С.І. Іловайського в розвиток фінансового права [2].

Вагомість внеску викладачів фінансового права Одеського університету другої половини XIX ст. – на початку XX ст. у сучасній науковій літературі представлена науковим доробком вітчизня-

них вчених, таких як В.Л. Андрущенко [1], О.Д. Василик [4], В.В. Небрат [18], В.М. Орлик [20; 21], В.В. Хохуляк [26; 27; 28], С.І. Юрій, В.М. Федосов [24] та ін. Сучасні дослідники аналізують наукову спадщину С.І. Іловайського як у контексті дослідження історії науки фінансового права так і при характеристиці теорії оподаткування. Біографічний словник професорів Одеського (Новоросійського) університету містить автобіографічну довідку про С.І. Іловайського як юриста, фахівця з фінансового права [22, с. 489–491]. Але, на жаль, у сучасній історичній і фінансово-правовій літературі відсутні спеціальні дослідження присвячені вивченню життєдіяльності відомого юриста, фахівця фінансового права Одеського університету Сергія Івановича Іловайського.

У межах даної статті ми розглянемо основні етапи наукової діяльності професора С.І. Іловайського, а також проаналізуємо розвиток фінансово-правових ідей у наукових працях вченого.

Результати досліджень. Сергій Іванович Іловайський (1861–1907), родом з донських козаків, народився 8 червня 1861 р. в Харцизькій слободі Міуського округу Області Війська Донського [16, с. 541]. Здобув гімназійну освіту у 6-й Петербурзькій гімназії, закінчивши її зі срібною медаллю, а потім, 1879 року, вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. У значній кількості різноманітних біографічних джерел має місце технічна помилка щодо терміну закінчення С.І. Іловайським університету – наводиться дата 1879 р. Насправді він закінчив університет 1883 року [16, с. 542] і був прийнятий на службу до Державного банку в Петербурзі, але вже в квітні 1884 р., отримавши ступінь кандидата права, залишився при Петербурзькому університеті для підготовки до магістерського іспиту. 1886 року молодого вченого запрошено до Новоросійського університету на вакантну після смерті професора І.І. Патлаєвського (1883 р.)

посаду на кафедрі фінансового права. Після прочитання двох пробних лекцій, 1 грудня 1886 р. С.І. Іловайський призначений на посаду приват-доцента кафедри фінансового права. Зміст цих вступних лекцій відображено у праці «Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком финансового положения главнейших государств», яка була опублікована окремою брошурою 1887 р. в Одесі [8]. Дана праця з проблем теорії фінансового права містила декілька новітніх ідей для тогочасної фінансово-правової науки, а саме: фінансове право розглядалося як самостійна наукова сфера, а не в складі науки про фінанси; вперше у фінансовій та правовій літературі порушувалася проблема необхідності включення юридичної складової у предмет фінансових досліджень [28]; застосовувалися нові методи пізнання у фінансовому праві.

1893 року С.І. Іловайський захистив дисертацію в Казанському університеті на ступінь магістра фінансового права на тему «Косвенное обложение в теории и практике» [9]. Дослідження було присвячено вчителю С.І. Іловайського – В.О. Лебедеву – професору Петербурзького університету, автору одного з перших підручників з фінансового права на теренах Російської імперії. У передмові автор відзначає, що певною проблемою, що виникла при написанні праці й відповідно відтермінувала її, була нестача джерел і матеріалів з фінансової проблематики, які були в наявності у бібліотеці Новоросійського університету, тому частину джерел випишував з Санкт-Петербурга, а частину з-за кордону [9, с. 2]. Актуальність тематики дослідження науковець обґрунтовує тим, що податки становлять основу вчення про державні доходи, котре в свою чергу є основним розділом фінансової науки. Метою дослідження вважає аналіз сутності, значення, видів, переваг і недоліків різних видів податків в теорії і практиці фінансового господарювання в провідних країнах [9, с. 2].

Автор визначає сутність податків, котрі є «законом установленними, періодическими, принудительними, денежными взносами всех частных хозяйств на общие расходы финансовые» [9, с. 2] й означає, що через податки виявляється органічний взаємозв'язок між державним і приватним господарством [9, с. 4]. В історичній ретроспективі, починаючи з XV ст. (із зародження фінансової науки) розглядає податкову літературу, аналізує ідеї середньовічних італійських вчених, англійських, французьких та німецьких науковців і практиків фінансового господарювання XVII–XVIII ст., розглядає підходи авторів XIX ст., у тому числі відомих науковців і фінансових діячів Російської імперії, у контексті трактування видів податків та домінування прямих чи непрямих податків у державній податковій системі.

На основі аналізу поширених у тогочасній фінансовій науці аргументів щодо непрямих податків доходить висновку, що оптимальна податкова система, котра відповідає фінансовим і народногосподарським вимогам, поєднує прямі і непрямі податки [9, с. 161], а відмінність між прямими і непрямими податками полягає в ознаках «податной способности и податной обязанности» [9, с. 17]. Також, характеризуючи структуру бюджетів Франції, Англії, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, США і Російської імперії, вказує на переважання непрямих податків у доходній частині державних бюджетів цих країн, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях [9, с. 192]. Недоліки непрямих податків С.І. Іловайський пов'язує не з правовою природою цього виду податків, а з недосконалим механізмом та системою їх стягнення.

Магістерське дослідження С.І. Іловайського містило наукову новизну та теоретичну значимість і отримало значну кількість схвальних відгуків, проте дещо пізніше звелися і критичні нариси. Наприклад, П.П. Гензель [5] зазначав, що

Іловайський не враховував взаємозв'язок між розвитком непрямого оподаткування та певними суспільними умовами [5, с. 53], проте високо оцінив авторську типологію непрямих податків. М.І. Фрідман [25] критикував порівняльно-правовий метод дослідження, використаний у праці С.І. Іловайського, котрий, на його думку, дозволяє аналізувати минуле, але не сприяє розробці нової податкової системи [25, с. X–XI]. Проте зазначені елементи критики окремих підходів С.І. Іловайського аж ніяк не знижують їхнього наукового значення і цінності. Науковець продовжив дослідження теорії і практики оподаткування у праці з проблеми організації та стягнення конкретних податків – «Казенные монополии как способ обложения предметов потребления» [6].

Але найбільш значущими науковими працями С.І. Іловайського були навчальні видання з фінансового права («Конспект лекцій по фінансовому праву», 1889 [7]; «Краткий учебник фінансового права», 1893 [10]; «Учебник фінансового права», 1895 (3-тє видання), 1904 (4-тє видання) [11]). Підручник з фінансового права витримав декілька видань, причому п'яте видання було здійснено 1912 року – після смерті науковця (до публікації його підготував учень Іловайського Г.І. Тіткін) [23]. Конспект лекцій з фінансового права 1889 р. являв собою літографоване видання і відповідав структурі та змісту курсу фінансового права, який викладав професор Іловайський протягом 1888–1889 академічного року у Новоросійському університеті. Стислий конспект лекцій 1893 р. по суті вже являв собою підручник, тому що містив екскурси в історію фінансів і фінансової науки, змістовні подробиці, авторське трактування сутності фінансових термінів, явищ і процесів. Більш детально проаналізуємо підручник фінансового права С.І. Іловайського (4-тє видання, 1904 р.) [11]. Структурно підручник складався з 41 розділів. Перші два розділи були загальнотеоретичного характеру, присвячені визначен-

ню змісту фінансового права, значенню фінансової науки та основним етапам її розвитку, характеристиці літератури з фінансової проблематики та посібникам, котрі можна використовувати для вивчення фінансового права. С.І. Іловайським було здійснений якісний огляд значного обсягу закордонних і російських видань з фінансової і фінансово-правової проблематики, серед яких за видовим принципом можна виділити: а) документальні джерела; б) монографічні дослідження, навчальну та довідкову літературу; в) періодику [20]. Теоретичне значення цих глав полягає у тому, що автор аргументовано виокремлює самостійність фінансового права як науки, адже протягом ХІХ ст. фінансове право розвивалося у межах економічної науки (її частини про фінанси), що не сприяло розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію [26, с. 80]. Професор Іловайський відносить фінансове право до державних наук і вважає, що його становленню сприяло «упрочення публично-правових начал в государственной и иной деятельности и быстрое развитие в последнее время общественных потребностей» [11, с. 7]. На думку вченого, фінансова наука (фінансова теорія) відповідає на питання яким повинно бути фінансове господарство? «а наука фінансового права, досліджуючи фінансове законодавство будь-якої держави, відповідає на питання – яким є фінансове господарство держави в дійсності» [11, с. 12].

Наступні розділи підручника фінансового права С.І. Іловайського присвячені характеристиці державних витрат (які він класифікує за відомствами, що розподіляють ці витрати й за напрямками використання), державному бюджетному (і фінансово-законодавчому) устрою, державному фінансово-адміністративному устрою, державному касовому та контролюючому устрою. Суттєва частина підручника містить характеристику державних доходів за окремими структурними

елементами: від здачі державних земель в оренду та від їх продажу; від державних лісів, від промислового державного майна; від регалій; від різноманітних прямих і непрямих податків; від натуральних повинностей тощо. Якщо вчення про доходи оформилося в фінансовій науці ще у ХVІІІ ст., то тогочасні новітні тенденції в праці С.І. Іловайського виявляються у тому, що науковець окрім загальнознайомих джерел державних доходів – частки доходів приватних господарств і доходів від господарської діяльності, ще виділяє третє джерело – кредити (розділ 8). Вчений підтримує тогочасну домінуючу концепцію, що у кожному господарстві витрати повинні відповідати доходам; в окремих розділах, використовуючи порівняльно-правовий метод, викладає способи покриття надзвичайних державних витрат – запасні фонди, державний кредит, державний борг, випуск паперових грошей, банкрутство держави.

Цінність даного підручника також, полягала у пріоритетності національного фінансового законодавства при розгляді фінансових явищ і процесів, а порівняльно-правовий метод дослідження сприяв виявленню загальносвітових тенденцій і особливостей фінансово-правових явищ в Російській імперії.

Підручник фінансового права С.І. Іловайського позитивно оцінила наукова спільнота. Фахівець у галузі фінансового й адміністративного права Е.М. Берендтс (який 1914 р. видав власний підручник з російського фінансового права) відзначав, що курс фінансового права професора Іловайського є самим повним курсом фінансової науки в Росії, містить кваліфікований виклад сутності фінансового господарства, державних витрат, бюджетного права, фінансового управління касового і контролюючого устрою [3, с. 29].

П'яте видання підручника фінансового права [23] вийшло з друку 1912 р (після смерті С.І. Іловайського), було суттєво оновлено й доопрацьовано учнем і послі-

довником Сергія Івановича – Г.І.Тіткіним і відредаговано професором фінансово-права Київського університету М.П. Яснопольським. У передмові до цього видання Г.І. Тіткін зазначає, що підручник виходить за межі елементарного навчального посібника і призначається не лише для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають фінансове право (ще попередні видання були рекомендовані в якості навчального посібника), а і для практичної діяльності фахівців фінансової сфери, особливо осіб, які здійснюють фінансово-адміністративну та фінансово-контролюючу діяльність. Це видання отримало надзвичайно схвальну оцінку науковців (А.М. Зака, Ф.О. Менькова, А.І. Буковецького та ін.), котрі відзначили, що учень перевершив учителя [17]. Це визнання наукового потенціалу Г.І. Тіткіна звеличує і С.І. Іловайського, який підготував висококваліфікованих учнів і ще за життя звернувся саме до Г.І. Тіткіна (у майбутньому – вченого зі світовим іменем) підготувати наступний випуск підручника.

Висновки. Наукові розвідки відомого представника Новоросійської (Одеської) школи фінансового права професора С.І. Іловайського з фінансово-правової проблематики становлять праці, присвячені проблемам податкової системи і фінансового права. Вчений був одним із перших розробників юридичного аспекту предмета науки фінансового права, розмежував предмет фінансів і фінансового права як окремих самостійних наук, визначив основні концептуальні підходи щодо сутності, змісту й призначення фінансового права. Унікальність і значущість наукових досліджень вченого ґрунтується на актуальній тематиці досліджень, що мали теоретико-прикладний характер і сприяли розв'язанню назрілих завдань фінансової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію фінансового права як самостійної сфери наукового пошуку.

Література та джерела

1. Андрущенко В.Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В.Л. Андрущенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
2. Анишин А.Ю. К еволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию. / А.Ю. Анишин // Финансовое право. – 2004. – № 3. – С. 3–7.
3. Берендтс Э.Н. Русское финансовое право / Э.Н. Берендтс. – СПб.: Тип. С-Петербур. одиночной тюрьмы, 1914. – 453 с.
4. Василик О.Д. Теорія фінансів: Підручник. / О.Д. Василик. – К.: НІОС, 2000. – 416 с.
5. Гензель П.П. Библиография финансовой науки / П.П. Гензель. – Ярославль, 1908.
6. Иловайский С.И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления / С.И. Иловайский. – Одесса, 1896. – 165 с.
7. Иловайский С.И. Конспект лекций по финансовому праву, читанных в 1888–89 академическом году в Императорском Новороссийском университете / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография Е. И. Фесенко, 1889. – 251 с.
8. Иловайский С. И. Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком Финансового Положения Главнейших государств / С.И. Иловайский. – Одесса: Типография «Одесского Вестника», 1887. – 16 с.
9. Иловайский С.И. Косвенное обложение в теории и практике / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. Воен. Окр., 1892. – 202 с.
10. Иловайский С.И. Краткий учебник финансового права / С.И. Иловайский. – Одесса: Тип. Шт. войск Одес. воен. окр., 1893. – 297 с.
11. Иловайский С.И. Учебник финансового права (издание 4-е) / С.И. Иловайский. – Одесса: Типохромолитография А.Ф. Соколовского, 1904 г.
12. История экономических учений: Учебное пособие // [За ред. В.Д. Базилевича]. – К.: Знание, 2004. – 1300 с.
13. Історія Одеського університету за 100 років / ОДУ ім. І.І Мечникова; відп. ред. О.І. Юрженко. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. – 423 с.
14. Історія Одеської національної юридичної академії / [Гол. ред. С.В. Ківалов]. – Одеса: Юридична література, 2002. – 340 с.
15. Лушнікова М.В. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: [Текст]: монография / М.В. Лушнікова, А.М. Лушніков. – Ярославль, 2013. – 639 с.

16. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: ист. зап. / А.И. Маркевич. – Одесса : Эконом. тип., 1890.

17. Меньков Ф. Рецензия: Иловайский С.И. Учебник финансового права. 5-е изд. Одесса, 1912 // Новый экономист. – 1913. – № 33–34. – С. 15–16

18. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В.В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2007. – 224 с.

19. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / [отв. ред. : К.П. Добролюбовский]. – Одесса, 1940. – 197 с.

20. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. / В.М. Орлик // Історія науки і біографістика. – 2010. – № 2 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

21. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В.М. Орлик. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

22. Професори Одеського (Новоросійського) університету : Біогр. словник. Т. 2: А–І. – 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2005. – 512 с.

23. Учебник финансового права / Иловайский С.И., проф.; [Под ред. ^ Н.П. Яснопольский, проф. Ун-та св. Владимира]; [Доп. : Г.И. Тиктин]. – 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. – Одесса : Е.С. Иловайская, 1912. – 616 с.

24. Фінанси : підручник. / [За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова]. – 2-ге вид. переробл. і доповн. – К. : Знання, 2012. – 687 с.

25. Фридман М.И. Современные косвенные налоги на предметы потребления / М.И. Фридман. – СПб., 1908. – Том 1.

26. Хохуляк В.В. Наука фінансового права у Новоросійському університеті м. Одеси (кін. XIX – поч. XX ст.) / В.В. Хохуляк // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»: Зб. наук. пр. / [редкол. : С.В. Ківалов (голов. ред.)]. – Одеса : Юрид. л-ра, 2012. – Т. 12. – С. 75–86.

27. Хохуляк В.В. Постаті і час: становлення науки фінансового права у стінах Новоросійського університету м. Одеси: (кінець XIX – початок XX ст.) / В.В. Хохуляк // Право України. – 2013. – № 1/2. – С. 171–178.

28. Хохуляк В.В. Зміст та призначення науки фінансового права у працях С.І. Іловайського / В.В. Хохуляк // Юридична Україна. – 2012. – № 5. – С. 23–27.

Pasichnyk N.O. THE DEVELOPMENT OF FINANCIAL AND LEGAL IDEAS IN THE WORKS OF S.I. ILOVAISKY. *The article deals with the main life stages of Sergei Ivanovich Ilovaisky (1861–1907) – a graduate of the law faculty of St. Petersburg University, who taught financial law at the Law Faculty of the Novorossiia University in 1886. He started his way as a privat-docent and managed to become professor and the head of the Department of Financial Law.*

The author analyses the research papers by S.I. Ilovaisky on the theory of finance («Defining the content and significance of financial law science in connection with a brief outline of financial situation in principal countries», 1887) and indirect taxation («Indirect taxation in theory and practice», 1893; «State-owned monopoly as a way of taxation of consumer goods», 1896). He also characterizes textbooks on financial law by S.I. Ilovaisky («Lectures on Financial Law», 1889, «A concise textbook on financial law», 1893, «Textbook on Financial Law» 1895, 1904), that have been republished several times. These works have been recommended as textbooks for students who study financial law at universities.

Analysing the works on financial and legal issues, we conclude that S.I. Ilovaisky was one of the first developers of the legal aspect on the subject of financial law science. He has distinguished between the subject of finance and financial rights as individual sciences and defined the basic conceptual approaches to the nature, purpose and content of financial law. S.I. Ilovaisky has established the uniqueness and significance of scientific research based on relevant research topics that have theoretical and applied nature and contributed to the solution of urgent problems of financial theory and practice, development of its own conceptual and categorical apparatus and methodological tools of financial law as an independent sphere of scientific research.

Key words: *finance, financial law, taxes, indirect taxes, budget, financial legislation.*

Пасечник Н.А. РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-ПРАВОВЫХ ИДЕЙ В РАБОТАХ С.И. ИЛОВАЙСКОГО.

В статье исследуются основные этапы жизнедеятельности Сергея Ивановича Иловайского (1861–1907) – выпускника юридического факультета Санкт-Петербургского университета, который преподавал финансовое право на юридическом факультете Новороссийского университета, пройдя путь от приват-доцента до профессора, заведующего кафедрой финансового права. Анализируются научные труды С.И. Иловайского по проблемам теории финансового права и косвенного налогообложения, способствовавшие решению назревших проблем финансовой теории и практики, развитию собственного понятийно-категориального аппарата и методологического инструментария финансового права как самостоятельной сферы научного поиска. Характеризуется учебник финансового права профессора Иловайского, в котором квалифицированно изложена сущность финансового хозяйства, государственных расходов, бюджетного права, финансового управления кассового и контрольного устройства.

Ключевые слова: финансы, финансовое право, налоги, косвенные налоги, бюджет, финансовое законодательство.

УДК 94(477)

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ АДАПТАЦІЇ СЕЛЯН ДО МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА

*О.В. Лисенко¹, Т.В. Ковальчук²*¹ Інститут історії України НАН України² Азовський морський інститут Одеської національної морської академії

У статті проаналізовано культурно-просвітницьку діяльність української міської інтелігенції, спрямовану на адаптацію україномовних селян до міського російськомовного середовища. Значну увагу приділено створенню та функціонуванню «Просвіт», причому не лише в містах, а й у сільській місцевості. З'ясовано, що серед основних форм їхнього впливу на селянство задля збереження національної ідентичності були організація бібліотек і читален, друкування українських книг, брошур та газет, проведення публічних лекцій, літературно-музичних вечорів, постановка спектаклів тощо. Автор підкреслює, що у такий спосіб інтелігенція намагалася вчити селян не пасивно пристосовуватися до життя російськомовних міст, а й привносити до нього українські традиції.

Ключові слова: місто, село, мова, національна культура, інтелігенція, селяни, освіта.

Вступ. Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – це епоха створення так званих «колоніальних імперій», коли Англія, Франція, Бельгія, Голландія, Португалія, США та Іспанія заявляли претензії на володіння тими, чи іншими територіями в Азії, Африці та Центральній Америці. Європейці селилися у великих, як правило портових містах, звідки вивозили до Європи нагробовані в місцевого сільського населення колоніальні товари. Аналогічна ситуація спостерігалась і в Україні, де росіяни жили здебільшого у великих містах разом з поляками та євреями, а автентичне українське населення – в селах, і також

потерпало від несправедливого товарообміну між містом та селом. Звичайно, ставлення росіян до українців в ті часи було значно лояльнішим ніж американців до індіанців, чи бельгійців до конголезців, але формально, не будучи колонією в класичному розумінні цього слова, Наддніпрянщина через об'єктивні економічні закони, практично перетворювалася на колоніальний придаток Російської імперії. Якщо західні правителі відверто заявляли, що конголезці, індійці та інші пригноблені ними народи – це люди другого сорту і вони потрібні лише для того, щоб служити сировинним придатком своїй метрополії, а американці чи просто винищили місцеве індіанське населення, чи загнали його в резервації, то політика російських правителів була принципово іншою. На відміну від своїх західноєвропейських колег, вони ніколи прямо не заявляли що українці це - колоніальний народ, котрий має слугувати своїй метрополії – Росії, та на відміну від американських, ніколи не заганяли українців до резервацій. Навпаки, російська влада усіяко підкреслювала, що українці – це невід'ємна складова частина великоруського народу, такі самі борці за православну віру, як і росіяни. Подібна російська пропаганда приносила дуже невтішні наслідки для українців, оскільки значна частина етнічних українців, котрі через викликану промисловим розвитком урбанізацію, переселялися у великі міста, відразу ж переставали вважати себе українцями, всіляко підкреслюючи, що вони «руські люди». Як правило, це виявлялося в тому, що вони намагалися переходити на погано зрозумілий для

росіян, так званий «суржик», тим самим перестаючи бути по мові українцями, і не стаючи росіянами.

Виклад основного матеріалу. У таких умовах національно-визвольні змагання українців повинні були бути спрямовані не стільки проти російської влади, скільки проти рабської психології значної частини українських селян, котрі забуваючи про свою мову та етнічні корені, з одного боку, викликали презирство у свідомих українців, а з другого – ставали посміховищем для міських етнічних росіян, поляків та євреїв, особливо останніх, які тисячоліттями героїчно зберігаючи свою національну ідентичність, нещадно глузували з тих, хто добровільно її позбувався як тільки потрапляв у чуже міське середовище. Це спільне несприйняття зради своїй національній ідентичності сприяло зближенню між свідомою частиною української інтелігенції та сіоністами, що особливо яскраво проявилось в Одесі, місті з переважно єврейським населенням.

Тут наприкінці 1905 р. національно свідомі українці зайнялися справою організації свого культурно-просвітницького осередку, метою якого повинно було стати ознайомлення найширших верств населення міста з історією, потребами та цілями українського національного руху, задля недопущення русифікації етнічних українців, котрі перебиралися на постійне проживання в Одесу. Так, у листопаді було проведено два зібрання, на яких вперше у Наддніпрянщині пролунали промови українською мовою. Зразу ж за цим, протягом кількох днів провідники одеського українства розробили статут місцевої «Просвіти». У ньому зокрема зазначалося, що «Просвіта» організуватиме українські бібліотеки та читальні, друкуватиме українські книжки, брошури та газети, поширюватиме їх через книжкові крамниці. Передбачалося також проведення публічних лекцій, читань, театральних вистав, літературно-музичних вечорів і навіть заснування

українських шкіл [31].

25 листопада 1905 р. статут «Просвіти» був затверджений міськими властями Одеси, а 30 листопада відбулися установчі збори товариства, на яких було обрано його правління у складі 12 осіб, серед них: член Одеського окружного суду, колезький радник С. Шелухін, надвірний радник І. Луценко, нотаріус та колезький секретар М. Комаров (голова «Просвіти»), присяжний повірений О. Панченко, секретар Одеського окружного суду, титулярний радник М. Клименко, начальник одеської чотирикласної прогімназії Л. Ковальчук та секретар Одеської міської управи Ф. Шульга [26]. На цих же зборах було розпочато запис у «Просвіту». Членський внесок був невеликим – усього 1 руб. на рік (для порівняння – членський внесок у С.-Петербурзькому «Благодійному товаристві», яке було фактично також українською «Просвітою», становив 3 руб.). Це сприяло тому, що в одеську «Просвіту» записалося багато малозабезпечених робітників, після чого український національний рух в Одесі перестав бути справою невеликого гурту інтелігентів та студентів.

Одеські просвітяни створили лекційний та літературний комітети, в обов'язки яких входило влаштування по середах науково-популярних лекцій, а по суботах – літературно-вокальних музичних вечорів і спектаклів. Для цього при «Просвіті» був організований хор у складі 70 осіб та запрошені на оплачувану роботу хормейстер та акомпаніатор [31].

Тематика лекцій у «Просвіті» в 1906 р. була широкою: з антропології (характеристика і відмінності українського, великоросійського та польського типів), про українських козаків, про те, звідки під Одесою з'явилися села Біляївка та Яськи, про історію покріпачення полтавських козаків, їх переселення та конфіскацію їхньої землі на користь поміщика Базилевича, про запорозькі вільності і братства в Україні (культурна, політична та просвітницька діяльність українського

народу), про українських кобзарів, приєднання України до Росії та минуле українського народу. Багато уваги одеські просвітяни приділяли висвітленню життя й діяльності визначних політичних, наукових та культурних діячів українського народу: І. Мазепи, М. Лисенка, І. Франка, С. Руданського та ін. Після лекції відвідувачі задавали запитання, і в залі часто розгорталися справжні дискусії. Усього за 1906 р. у «Просвіті» силами 15-х лекторів було прочитано 61 реферат, десять з них прочитав М. Комаров [23]. Власне, саме він наполіг на тому, щоб одеська «Просвіта» спрямувала головні свої зусилля не на друкування українських книжок, а на лекційну діяльність [23]. І хоча можна сумніватися у правильності такого рішення, не можна не визнати, що М. Комаров робив усе можливе, аби лекційна робота досягла своєї головної мети – привернула якомога більше українців до національного руху. Так, згодом відомий український історик і громадський діяч Д. Дорошенко, згадуючи доповідь М. Комарова про відомого ватажка гайдамаків Семена Гаркушу, відзначав, що це була проста, без претензій на красномовність, але дуже цікава розповідь. М. Комаров із дивовижною легкістю, неначе з книжки, згадував масу фактів, імен та географічних назв, що викликало значний інтерес слухачів [12, с. 1–2].

Не відставала й просвітянська мова: бібліотекар «Просвіти» А. Никовський вражав слухачів серйозністю й оригінальністю своєї думки, вмінням чітко сформулювати свої погляди. Наприклад, роблячи доповідь про М. Заньковецьку, він зумів висловити й своє власне слово, не обмежуючись загальними похвалами на адресу акторки [12, с. 1–2].

Важливо відзначити, що у просвітянській лекційній діяльності, можливо, головною була не сама лекція, а те, що слухачі могли долучитися до вироблення новітньої концепції історії України. Адже після доповіді лектора у залі розпочиналися справжні дискусії, в яких кожен

відчував себе не пасивним споживачем чужої інтелектуальної продукції, а активним творцем нових поглядів на історію своєї землі, яка, в силу об'єктивних причин, стала рідною для представників різних націй. У результаті творилася принципово нова інтерпретація історії України, що задовольняла представників різних існуючих соціальних груп української нації – інтелігенції, буржуазії, селянства й робітництва. Слово «українець» переставало бути синонімом слова «селянин», а набувало яскраво вираженого національного сенсу.

Якщо на лекціях серед відвідувачів переважала інтелігенція, то робітники більший інтерес виявляли до суботніх вечорів, коли в «Просвіті» співав український хор, ставилися спектаклі чи просто організовувалися танці [12, с. 1–2]. Такою своєю діяльністю товариство досягло певних успіхів у поширенні національної самосвідомості. Соціал-демократичний тижневик «Слово», який виходив у 1907–1909 рр. у Києві і загалом дуже упереджено висвітлював діяльність «Просвіт», змушений був визнати, що декламування, танці та співи, національне вбрання і, нарешті, українська мова, яка лунала на вечорах «Просвіти», почали притягувати до неї широкі кола суспільства. «Цією ж стороною своєї діяльності, – зазначалося на сторінках тижневика, – «Просвіта» виробляє з міщан як не свідомих українців, то в усякому разі спочувателів української національної ідеї [7]».

А. Никовський у листі до свого товариша – українського історика, автора книги «Історія України-Русі» та фундатора миколаївської «Просвіти» М. Аркаса зазначав: «...гарно те, що «Просвіта» захоплює щоразу більший та повний гурт громадянства, що люди нас бачать і знають – і з повагою ставляться до «Просвіти» [9, арк. 3].

Значний відсоток селян, котрі переселялися до Одеси та інших великих міст Наддніпрянщини були заражені духом юдофобства та полонофобства, і були

легкою здобиччю для російських чорносотенців, які заманювали їх до своїх лабетів. Тому для українців було надзвичайно важливим запобігти цьому негативному процесу. А для цього потрібно було знівелювати антипольські та антисемітські настрої українських селян.

Для поліпшення міжнаціональних стосунків у Одесі просвітяни успішно використовували святкування ювілеїв Т. Шевченка. Так, уже в перший рік свого існування одеська «Просвіта» влаштувала свято, присвячене Т. Шевченкові, на якому депутати від місцевих євреїв, литовців та польського товариства «Ліра» виголосили промови на честь великого українського поета, а останні, крім цього, поклали на бюст Кобзаря розкішний вінок [36]. Тому одеська «Просвіта» стала культурним осередком, де співпрацювали представники різних національностей. Так, А. Никовський писав у листі до М. Аркаса: «Колись ви запитували мене про прийом жидів у товариство, на зборах відділа нашого я говорив про це і висловився за те, щоб не розбирати і не вважати на наційне походження... Членів-жидів у нас записалося чоловік десять – переважно студентів» [9, арк. 5].

Отже, одеські українські інтелігенти дуже успішно попрацювали для справи національного виховання тих українських селян, котрі перебралися на постійне місце проживання до Одеси та її робітничих пригородів. Разом з тим через адміністративні заборони їм не вдалося поширити свою національну діяльність на сільську місцевість. Але цю надзвичайно важливу справу, всупереч офіційним заборонам вдалося виконати катеринославській інтелігенції, котра також об'єдналася навколо місцевої «Просвіти», яка була заснована у грудні 1905 р. і відразу досить успішно розпочала свою діяльність. Вже в перші дні до неї записалося 80 осіб. Головою було обрано професора місцевої духовної семінарії В. Біднова. Його найближчими помічниками були С. Липківський, також

професор духовної семінарії, археолог Д. Яворницький та інженер І. Труба. Всього ж наприкінці 1905 р. у товаристві нараховувалося 80 членів [34, с. 2]. У лютому–березні 1906 р. катеринославська «Просвіта» випустила п'ять чисел тижневика «Добра порада», який однак невдовзі був заборонений адміністрацією, а його редакторів притягнуто до суду [34, с. 4].

Щосуботи «Просвіта» в аудиторії народних читань влаштовувала вечори, які на перших порах відвідувало багато людей. Так, 16 вересня 1906 р. з великим успіхом відбулася театральна вистава за п'єсою Карпенка-Карого «Мартин Боруля» [34, с. 5]. З осені 1907 р. товариство почало проводити свої лекції вже у власному приміщенні. У цей же час остаточно організувалася бібліотечна секція. Була закладена філія «Просвіти» в селі Криничках та подана заявка про відкриття філій у приміському селі Мануйлівці та присілку Єнакієве [15].

У 1908 р. головну увагу товариство приділило читанню лекцій для народу. Зокрема, були прочитані такі лекції: «Попередники Котляревського в книжній українській літературі» С. Липківського, «Виговський та гадяцькі статті» й «Русь до татарського погрому» В. Біднова, «Холмщина та Підляшшя» С. Рудичова [29]. У 1909 р. у «Просвіті» працювали лекційна, бібліотечна та драматична комісії. Перша до літа встигла влаштувати 14 лекцій, які відвідували від 60 до 130 слухачів. Всі лекції були безкоштовними. Але за друге півріччя лекційна комісія не організувала жодної лекції, бо не мала приміщення [32]. Бібліотечна комісія на початку 1909 р. розгорнула свою діяльність, відкривши в місті бібліотеку-читальню, і почала виписувати для неї такі видання: «Рада», «Рідний край», «Слово», «Громадський голос», «Свобода», «Канадійський фермер» та «Економіст». Крім читальні комісія займалася продажем українських книжок. За 1909 р. вона розповсюдила їх більш як на 300 руб. [32].

1909 р. до товариства вступило 23 нових члени, а усього в ньому на 1 січня 1910 р. налічувалося 99 осіб. Крім того, 66 членів (64 дійсних та 2 почесних) було в мануйлівській філії «Просвіти». Діяльність цього товариства, на чолі якого стояв Ф. Сторубель, виявилася головним чином у будіванні власного приміщення. Проект цього кам'яного будинку в українському стилі зробив член товариства І. Труба, який був інженером за фахом. Щоб отримати гроші на будівництво, деякі з селян-мануйлівців позакладали свою землю. Крім того, будівельні матеріали їм безкоштовно передали просвітяни М. Боковий та В. Хрінников. За 1909 р. на будівлю було витрачено 1500 руб. із запланованих 3500 руб. [32].

Літературно-бібліотечна секція товариства влаштувала восени 1909 р. дві лекції: одну про І. Котляревського читав колишній член київської «Просвіти» Д. Дорошенко, який, переїхавши до Катеринослава, відразу долучився до просвітянської діяльності, а другу – про запорізьких козаків читав видатний український історик Д. Яворницький. Лекції були платні й дали «Просвіті» 36 руб. 8 коп. чистого прибутку. З інших філій слід відзначити енаківську, в якій у 1909 р. нараховувалося 28 дійсних членів [20, с. 15].

У 1910 р. катеринославська «Просвіта» взяла участь у крайовій промислово-господарській виставці, що відбулася восени у Катеринославі [5, с. 129]. В цей час значно активніше запрацювала філія катеринославської «Просвіти» у приміському селі Мануйлівці, що складалася із селян та робітників, які працювали у Нижньодніпровських вагоноремонтних майстернях Катеринослава. Крім проведення в Мануйлівці кількох лекцій, вечорів та вистав, мануйлівські просвітяни організували у 1910 р. при Нижньодніпровських майстернях український відділ у бібліотеці, якою користувалися робітники та службовці цієї установи. На 1 січня 1911 р. в українському відділі було 38 книжок українською мовою та 10 книг

іншими мовами, але про українські справи [5, с. 147].

Діяльність катеринославської «Просвіти» значно пожвавилася наприкінці 1911 р. Цьому сприяло обрання нової ради товариства, до якої увійшли Т. Вичихина, Є. Гаркавцева, Г. Денисенко, Д. Дорошенко, В. Литвинський, Н. Нечипоренко, Б. Павловський, О. Рогович, П. Сіренко та М. Хрінникова [2].

Того ж 1911 р. стало помітним встановлення більш тісних контактів між катеринославською «Просвітою» та її філіями. В листопаді вона влаштувала концерт українських бандуристів, перед якими Д. Яворницький прочитав лекцію «Українські кобзарі, бандуристи та лірники». Цей концерт дав товариству 630 руб. чистого прибутку (частина його пішла селянам Мануйлівки та Діївки на влаштування дитячих ялинок) [22].

Своєю чергою, мануйлівці встановили контакт із діячами західноукраїнського національного руху. Так, у 1911 р. вони приймали у себе в селі делегацію українських вчителів з Буковини [11].

Допомога філіям оживила саму катеринославську «Просвіту». Як наслідок, вона зросла чисельно і наприкінці 1911 р. У ній нараховувалося 116 осіб. Відомий український історик Д. Дорошенко у своїх спогадах зазначав, що поблажливе ставлення властей до цієї «Просвіти» пояснювалося тим, що в канцелярії губернатора, який, на відміну від інших губернаторів, не був українофобом, управителем була «своя людина», яка допомагала «пробивати» рішення про дозвіл на відкриття філії «Просвіти» [12, с. 5].

Але, на наш погляд, таке ставлення катеринославського губернатора до українства не було випадковим. Тут, як ніде, розвиток просвітянського руху серед українських робітників і селян відповідав інтересам розвитку промислової інфраструктури імперії. Швидке зростання промислових потужностей вимагало великої кількості освічених робітників. А приплив нових робітників і, як наслідок,

урбанізація регіону вимагали інтенсифікації сільського господарства, створення кооперативів, позичкових кас, проведення ярмарків та ін. Тобто південний захід Російської імперії вимагав швидкої науково-технічної та культурної модернізації, і «Просвіти», безперечно, повинні були відіграти в цьому процесі провідну роль.

На Катеринославщині губернська «Просвіта» відіграла роль не «директивного», а координуючого органу, причому важливо відзначити й те, що в міру того, як просвітянський рух поширювався, ініціатива у визначенні головних напрямків діяльності все більш переходила до філій [21].

Дуже важливим для поживлення просвітянського руху в самому Катеринославі стало те, що тепер кожен просвітянин, який заплатив членський внесок до каси «Просвіти», знав, що його гроші підуть на підтримку національних прагнень українських робітників та селян. Як наслідок, кількість членів катеринославської «Просвіти» почала зростати, а її фінансове становище швидко поліпшувалося. Докорінно змінилася й морально-психологічна атмосфера у катеринославській «Просвіті». Хоча робота з селянами вимагала колосальної фізичної напруги та самовіддачі, вона була незрівнянно цікавішою і вдячнішою, ніж нудні збори, на яких головним питанням завжди була відсутність грошей в касі товариства. Просвітянин-інтелігент відчував тепер, що він потрібен своєму народові, завжди мав перед собою прояви вдячності до себе з боку робітників та селян. Так, Д. Дорошенко згадував: «Багато довелося мені попрацювати по сільських філіях катеринославської «Просвіти», попочитати лекцій, їздячи і в дощ, і в болото, і пішки ходячи, вертаючись пізно уночі (а на другий день вранці треба було йти на службу). Ще більше попрацювала і поклала сил моя дружина, організуючи концерти та вистави по філіях і сама виступаючи на них. Але ця робота доставляла

нам стільки тихої радості й морального задоволення, що й досі любо згадати за ті часи. І ні один документ з признанням моєї скромної праці не є для мене такий дорогий, як грамота на почесне членство, яким вшанували мене на прощання, коли я виїздив 1913 р. з Катеринослава, мануйлівська й діївська «Просвіти». А моїй жінці торік прислали поздоровлення з її артистичним ювілеєм колишні просвітяни з одного катеринославського села» [12, с. 6].

Найбільш діяльною з філій катеринославської «Просвіти» була Мануйлівська. Вона об'єднувала українців, які, не пориваючи зв'язок із землею, були працевлаштовані на великих підприємствах Катеринослава. Ці люди були однаково зацікавлені як в розвитку великої промисловості, так і в успішному розвитку сільського господарства. Безпосередній контакт із міською інтелігенцією ставив мешканців Мануйлівки та її подібних селищ у більш вигідне становище порівняно з жителями віддалених сіл. У той же час мануйлівці, використовуючи своє географічне становище, мали всі переваги для розповсюдження серед українців-селян товарів із міста, а серед мешканців міста – декоративних саморобних виробів та продуктів харчування із сіл (для цього вони влаштовували кооперативи).

Крім того, українці з таких селищ, маючи численні прибутки від заводів, від землі, від кустарних промислів, від комерції тощо, отримували фінансові можливості для освіти своїх дітей. Це також стимулювало їх обстоювати українську мову викладання у школах і в перспективі створювало реальну можливість відкриття українського університету.

У травні 1912 р. мануйлівці активно допомагали катеринославській «Просвіті» улаштувати етнографічне свято в Потьомкінському паркові. Розвивали мануйлівці й економічну діяльність. До губернатора було подано прохання про відкриття в селі ощадного товариства на додаток до вже функціонуючої споживчої

крамниці. Крім того, вживалися заходи щодо заснування пожежного товариства «Січ» на зразок однойменних галицьких товариств, для чого було виписано статут з Галичини з метою пристосування його до місцевих умов та подання на затвердження [13].

16 й 17 червня 1912 р. у Катеринославі відбулося влаштоване «Просвітою» грандіозне етнографічне свято. У його підготовці та проведенні катеринославцям активно допомагали мануйлівські просвітяни. Свято викликало великий інтерес у жителів міста й дало «Просвіті» 175 руб. чистого прибутку, що пішли на користь мануйлівської «Просвіти». 21 липня мануйлівські просвітяни організували дуже цікавий вечір. Успіх був надзвичайний – усім охочим потрапити на нього не вистачило квитків. Прибуток від проведення цього вечора становив 92 руб. 60 коп. [3]. Самі просвітяни так оцінювали це явище: «З деякого часу помічається все більша і більша цікавість широкої публіки до праці «Просвіти». Коли торік літом не можна було уряджати ніяких вистав, бо мало приходило глядачів, то тепер на вечорах «Просвіти» не вистачає квитків. Так само було на виставі «Бондарівни» 23 червня. Між глядачами помічається багато селян, особливо молоді» [3].

24 лютого 1912 р. адміністрацією було дозволено відкрити філію «Просвіти» у селі Перещепині Новомосковського повіту Катеринославської губернії [25]. Невдовзі після цього на свято відкриття філії в село прибула делегація катеринославської «Просвіти» на чолі з Д. Дорошенком. Останній згодом згадував: «Яке було моє приємне здивування, коли, перезнайомившись з провідниками місцевої «Просвіти», я довідався, що Перещепина передплачувала більше десятка примірників щоденної «Ради», передплачувала майже всі тодішні українські часописи, а один селянин дістав навіть «Письмо з «Просвіти» зі Львова». На селі було по кілька примірників «Історії України» М.

Аркаса й «Ілюстрованої історії» М. Грушевського. Але найбільше було моє здивування, коли на другий день по нашій приїзді весь майдан перед помешканням «Просвіти» був уставлений возами, як на ярмарку, се приїхали на свято господарі з усіх околиць сіл. А на самім святі громади двох сіл зложили на мої руки писані заяви, щоб і у них відкрити філії «Просвіти»» [12, с. 6].

Дуже непростим і тернистим виявився шлях до відкриття філії катеринославської «Просвіти» у селі Діївці. Її відкриття очікувалося ще на початку 1912 р. Притому дуже важливо відзначити, що підготовка до відкриття філії йшла тут повним ходом. Так, діївські селяни, наслідуючи мануйлівців, вирішили насамперед збудувати приміщення для «Просвіти». Щомісяця вони, починаючи з 1911 р., відривали від свого злиденного (якщо порівнювати із високооплачуваною професурою) заробітку по 3 руб., щоб скласти суму, з якою можна буде розпочати будувати власне приміщення. Деякі селяни навіть припинили будівництво приватних будинків, а гроші віддали на потреби «Просвіти» [6, с. 179]. Організаторами боротьби за відкриття філії «Просвіти» в селі Діївці стали кілька селян, що пройшли військову службу в Сибіру, серед яких особливо відзначався П. Білецький. Саме в Сибіру в них виникла думка заснувати у себе в селі філію «Просвіти». Важливо відзначити також те, що на світогляд фундаторів філії «Просвіти» під час їхньої військової служби справили книжки Б. Грінченка «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами» [12, с. 5]. Тобто, можемо говорити, що другий етап просвітянського руху став можливим саме завдяки тому, що проросли зерна, посіяні українськими просвітителами наприкінці XIX – на початку XX ст. Незважаючи на те, що в лютому 1912 р. адміністрація заборонила відкрити філію в Діївці [25], завдяки наполегливим клопотанням та завзяттю катеринославських та діївських просвітян дозвіл був зрештою добутий на

початку наступного, 1913 р.

21 січня 1913 р. Катеринославське губернське у справах товариств та спілок присутствіє на своєму засіданні дозволило катеринославській «Просвіті» відкрити філії в Діївці та Гупалівці. Перші установчі збори діївської філії відбулися 24 лютого, тобто рівно через рік після того, як адміністрація в 1912 р. не дозволила відкрити філію у Діївці [1]. Цей збіг, мабуть, не був випадковим – українці скоріш за все спеціально таким чином «відсвяткували» річницю заборони.

3 березня 1913 р. відбулося урочисте відкриття діївської філії катеринославської «Просвіти». З Катеринослава прибуло кілька членів ради «Просвіти» на чолі з головою Е. Гаркавцевою. Прибула також трохи не вся рада мануйлівської «Просвіти», яка пожертвувала зі своїх скромних коштів «молодшій сестрі» діївській 15 руб. Член ради катеринославської «Просвіти» Ю. Павловський сказав слово про те, яку велику вагу, насамперед культурну, має «Просвіта» на селі для боротьби з пияцтвом та розбишацтвом [1].

Катеринославські просвітяни оперативно та вміло використовували ті нові можливості, які відкривав перед ними стрімкий розвиток кооперації українського селянства. Одним із найбільш важливих засобів для розвитку кооперації були виставки сільського господарства. На них селяни мали змогу бачити нові машини, дізнатися, котрі з них найкращі та де їх можна придбати. Тут можна було також побачити нові, кращі породи худоби, нові сорти насіння, взагалі пізнати багато корисних для себе речей.

Катеринославські «Просвіти» вирішили використати ці сільськогосподарські виставки для поширення української літератури. Для цього було вирішено організувати на них спеціальні відділи популярної української книжки. Постановою ради товариства від 21 серпня 1913 р. було вирішено придбати на 15 руб. популярних книжок українською мовою з медицини, ветеринарії та сіль-

ського господарства й показати їх на виставках у селах Тамановці та Шолохові. Там же ці книжки й продавалися. Селяни дуже цікавилися українською популярною літературою й охоче купували українські книжки [4].

У новий 1914 р. просвітянський рух на Катеринославщині вступив повний сил та надій. У самій катеринославській «Просвіті» в цей час нараховувалося 235 членів, у мануйлівській – 75, перещепинській – 66, діївській – 49, гупалівській – 17 [17, с. 87].

Успішно працювала на ниві національного виховання українських робітників та селян і київська інтелігенція, котра також згуртувалася навколо місцевої «Просвіти». Статут київської «Просвіти», заснованої в пам'ять Т. Шевченка, був затверджений 6 травня 1906 р. Перший підпис під ним поставив Б. Грінченко, який на перших установчих зборах 25 травня був обраний її головою. Цей видатний український політичний і громадський діяч, мабуть, як ніхто інший розумів роль українських трудящих мас у справі національно-культурного відродження України.

Так, вітаючи збори товариства, Б. Грінченко зазначив: «Ми починаємо свою діяльність у той час, коли на арену історії виступають робочі маси як діяльні творці нового життя. Роль просвітніх інституцій, які допомагатимуть їм виробляти опертій на наукових фактах світогляд, мусить бути величезною...» [28].

Пізніше, в 1907 р., Б. Грінченко писав: «У нас справа «Просвіти» є разом і справою нашого національного відродження, хоч і яка б там забарна була ця робота, можемо сказати, що діло «Просвіти» ніколи не одурнює, і ті результати, які дає воно, є найтвердішими підвалинами національної самосвідомості» [8, с. 8–9].

До ради товариства увійшли С. Єфремов, М. Синицький, Ф. Матушевський, В. Цимбал, Мод. Левицький, В. Дурдуковський, В. Страшкевич, В. Королів, Ол.

Волошинов, трохи пізніше до неї було дообрано Л. Яновську, А. Вязлова та С. Русову [12, с. 2]. Секретарем київської «Просвіти» був Д. Дорошенко.

Члени товариства поділялися на почесних, дійсних і членів-співробітників. Почесних членів вибирали загальні збори «Просвіти» із людей, які зробили значний внесок у справу культури та освіти на ниві літератури, науки чи громадської діяльності. Дійсними членами були ті, хто заплатив внесок – 3 руб. на рік. Ті дійсні члени, які зробили внесок не менш 100 руб. одноразово, ставали довічними членами. Членами-співробітниками були ті, хто допомагав товариству своєю працею, вони мали такі самі права, як і дійсні члени [33].

Діяльність київської «Просвіти» не можна оцінити однозначно. Та частина роботи, яка не вимагала значних капіталовкладень, виконувалася успішно. Так, систематично та ґрунтовно розпочала свою роботу бібліотечна комісія київської «Просвіти». Вона подбала насамперед про те, щоб скласти на кожний розділ популярної української літератури повні реєстри видань. Були складені реєстри з історії літератури, історії та соціології, політичної економії, права, медицини, природознавства, господарства та ін. [27].

Енергійно взялися просвітяни й за створення власної бібліотеки. До осені 1907 р. київська «Просвіта» мала вже придатну для користування бібліотеку, в якій налічувалося 5000 томів. Особливо тут треба відзначити щедрий дар українського письменника К. Паньківського – 1500 книжок, та самовіддану працю Б. Грінченка, який більше місяця працював щодня над бібліотекою, аж поки не поскладав книжки так як треба [18, с. 8].

Велику увагу київські просвітяни зосередили на проведенні лекцій, читань та музично-літературних вечорів у самому місті, передусім на робітничих околицях, для чого була складена програма систематичних доповідей, концертів і те-

атральних вистав.

Київська «Просвіта», не маючи власного залу (у неї були лише помешкання для канцелярії та бібліотеки), змушена була працювати в приміщеннях інших товариств. Цікаво, що соціал-демократичне «Слово» звинувачувало київську «Просвіту» в тому, що вона марно витрачає 500 руб. на рік, у той час як книжки можна було б тримати на квартирі у когось із членів товариства, а засідання ради «Просвіти» проводити по черзі у кожного із членів ради [35].

У будинку «Товариства народних читань» на Бульварно-Кудрявській вулиці просвітяни щомісяця влаштовували концерт, присвячений якомусь із українських письменників, зокрема, Б. Грінченку, Марку Вовчкові, І. Котляревському, Т. Шевченкові, І. Франкові та іншим.

Спочатку читався реферат про письменника, потім відбувалося декламування його творів чи співи на слова його віршів. В артистичній частині таких вечорів брала участь переважно молодь із Музично-драматичної школи М. Лисенка. Іноді виступав і сам композитор, музично супроводжуючи виступи співаків та співачок.

Під проводом артистки М. Старицької влаштовувались театральні вечори, на яких відбувалися театральні вистави на твори українських письменників, зокрема, «На новий шлях» Б. Грінченка. Всі вистави та концерти «Просвіти» були поставлені на доброму професійному рівні й завжди мали великий успіх у публіки [24].

До недоліків київської «Просвіти» слід віднести те, що вона, як і одеська «Просвіта», через адміністративні заборони не зуміла поширити свою діяльність поза межами Києва. Російська влада не дозволила відкрити бібліотеки-читальні «Просвіти» в селах Дирдін Хутір, Тихий хутір та Криве, хоч усі формальні умови для їх відкриття київськими просвітянами були виконані. Адміністрація також не дозволила відкрити філію київської

«Просвіти» в селі Колодистому Звенигородського повіту, хоча самі селяни склали статут і послали його на затвердження. Приводом для відмови стало те, що справник дав «неблагоприємний відгук» про політичну благонадійність одного із селян – фундатора філії «Просвіти» [30].

У 1910 р. київська «Просвіта» була закрита царською владою. Її закриття відбулося в той час, коли діяльність «Просвіти» була надзвичайно активною. За перші три місяці 1910 р. шкільно-лекційна комісія товариства влаштувала 33 лекції, на кожній з яких у середньому були присутніми 114 осіб. За кількістю лекцій та слухачів на них перше місце займала Деміївка (14 лекцій – 2196 слухачів), друге – Куренівка (10 лекцій – 818 слухачів), третє – Народний дім (9 лекцій – 700 слухачів). Дуже цікаві відомості дало анкетування зроблене шкільно-лекційною комісією серед своїх слухачів. Як виявилось, серед них найбільше було людей віком від 20 до 30 років (48,8 %), в той час як віком від 16 до 20 лише 37,7 %. Щодо освіти, то 29,5 % були з нижчою, 22,7 % скінчили церковнопарафіяльну школу [19].

Слухачі висловили також свої побажання щодо тих тем, на які їм хотілося б послухати лекції. Найбільше людей бажало слухати лекції з української історії – 64 %, з історії української літератури – 22 %, про українську музику та мистецтво – 11 %. Мова відповідей була здебільшого українською (75 % відповідей), і трохи не половина їх написана фонетичним правописом [19].

Серед слухачів найбільше було робітників і ремісників (52 %), прикажчиків та конторників – 20 %. Цікаво, що уперше на лекції було 45,5 % опитуваних, а другими йшли ті, хто приходив на них уже вп'яте [19].

Активно проводила національну діяльність серед місцевих українських робітників і селян кам'янець-подільська інтелігенція. Розпочати практичну діяльність безпосередньо в межах міста

кам'янець-подільські інтелігенти спромоглися лише після того, як був виданий циркуляр від 4 березня 1906 р. про тимчасові правила для самодіяльних товариств і спілок. Кам'янець-подільська «Просвіта» одразу ж записалася під № 1 у реєстр товариств Подільської губернії [16, № 174].

Перший загальний збір товариства відбувся 8 травня 1906 р. На ньому було вирішено головну увагу звернути на поширення української літератури та преси. Для цього на базарному майдані був відкритий рундук, а в Новому-Плані засновано бібліотеку-читальню. Рундук функціонував з 10 травня 1906 р. по святах та неділях. Щомісяця тут продавалося на 10–15 руб. (600–700 примірників) дешевих українських книжок. Бібліотеку-читальню «Просвіта» відкрила 1 липня того ж року. Читання книжок і газет було безкоштовним, значною мірою завдяки цьому бібліотеку відвідували не лише інтелігенти, а й місцеві робітники та селяни з навколишніх сіл. Бібліотека також безкоштовно видавала книжки для читання додому. За перший рік діяльності вона обслуговувала 2 тис. читачів. До кінця звітнього року в ній було 435 назв книжок у кількості понад 700 примірників. При бібліотеці був склад книжок на продаж. За перший рік діяльності сюди було виписано 388 назву українських книжок кількістю 22 тис. примірників на 2553 руб. за номінальною вартістю. З цих книжок, серед яких переважали твори відомих українських письменників – І. Нечуя-Левицького, О. Кониського, Б. Грінченка, І. Франка, під кінець звітнього року на складі залишилося близько тисячі примірників. Решта 21 тисяча розійшлася по Поділлію [16, № 173].

Кам'янець-подільська «Просвіта» звертала велику увагу на влаштування у селах невеличких бібліотек у помешканнях членів товариства. Ця діяльність полегшувалася тим, що переважна кількість членів «Просвіти» була сільськими жителями. Так, наприклад, станом на 17

березня 1907 р., з 205 членів товариства лише 45 проживали в самому місті, решта 160 – у селах Поділля [14]. В таких умовах «Просвіта» розіслала українські книжки приблизно в 100 пунктів, хоча з причини нестачі коштів вона не мала змоги розсилати книжок більш як на 4–5 руб. в одне місце. Часто члени товариства, котрі очолювали ці бібліотечки, самі займалися продажем книжок. За рік від початку діяльності «Просвіти» вони розпродали книжок на 300–400 руб. [16, № 174].

Про характер літератури, яку розповсюджували ці бібліотеки, можемо судити за матеріалами поліцейського обшуку в одного із завідуючих подібними закладами – селянина Л. Повержука. 23 жовтня 1906 р. під час обшуку на його квартирі в с. Боришківцях було знайдено: прокламацію під назвою «Кто устраивает еврейские погромы и что сделать крестьянам», газети – «Государственная Дума» №2, три номери газети «Рідний край», два номери «Хлібороба», шість номерів «Ради», «Світову зірницю» – №24, «Волну» – №3, 15 брошур різного змісту, каталог кам'янець-подільської «Просвіти» [10, арк. 1].

Загалом подільська інтелігенція також досить успішно поширювала серед місцевих робітників та селян національні ідеї, активно протидіяла чорносотенству, котре традиційно мало тут сильні позиції.

Література та джерела

1. «Просвіта» в селі Діївці // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 6. – С. 5–6.
2. В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 103 (6 травня).
3. В наших товариствах // Рада. – 1912. – № 172 (28 липня).
4. В наших товариствах // Рада. – 1913. – № 202 (26 серпня).
5. Гехтер М. Українське життя в Росії в 1910 р. // Літературно-Науковий Вісник. – 1911. – № 53.
6. Гехтер М. Українське життя в Росії в 1911 р. // Літературно-Науковий Вісник. – 1912. – № 57.
7. Гришинський В. Одеські українці //

Слово. – 1907. – № 29 (24 листопада).

8. Грінченко Б. Перед широким світом. – К., 1907.

9. Державний архів Миколаївської області, ф. 468, оп. 1, спр. 14.

10. Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 7568.

11. Діяльність мануїлівської «Просвіти» в 1911 р. // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 7. – С. 105.

12. Дорошенко Д. «Просвіти» на Великій Україні // Б.м., Б.р.

13. З діяльності мануїлівської «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 13/14.

14. З життя «Просвіт» // Рада. – 1907. – № 77.

15. Загальні збори катеринославської «Просвіти» // Рада. – 1908. – № 87 (26 квітня).

16. Звідомлення подільської «Просвіти» // Рада. – 1907. – № 173; № 174.

17. Звідомлення товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1913 рік. – Катеринослав, 1914.

18. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1907 рік. – К., 1908.

19. Звідомлення товариства «Просвіта» у Києві за 1910 рік // Рада. – 1910. – № 132.

20. Звідомлення українського літературно-артистичного товариства «Просвіта» у Катеринославі за 1909–1910 рр. – Катеринослав, 1911.

21. Из украинской жизни в Екатеринославе // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 100–101.

22. Концерт «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 9. – С. 141.

23. М.Ф. Комаров і одеська «Просвіта» // Одеська національна наукова бібліотека ім. М.Горького. Відділ рукописів, ф. 28. – С. 7.

24. На загальних зборах «Просвіти» // Слово. – 1908. – № 23 (8 червня).

25. Нова філія катеринославської «Просвіти» // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 5. – С. 74.

26. Об обнаруженной в г.Одессе в помещении украинского об-ва «Просвита» типографии и нелегальной литературы Южно-русского областного комитета партии эсеров // Центральный державный историчный архив України, м. Київ, ф. 268, оп. 1, спр. 105, арк. 44.

27. Од бібліотечної комісії товариства «Просвіта», заснованого у Києві в пам'ять Т.Г. Шевченка // Рада. – 1907. – № 53.

28. Передмова // Просвітянин. – 1918. – № 1. – С. 1–2.

29. По «Просвітах» // Слово. – 1908. – № 44 (2 листопада).

30. По Україні // Рада. – 1907. – № 140 (21 червня).

31. Просвітянин (Никовський А). Одеская «Просвіта» // Украинский вестник. – 1906. – № 5. – С. 313.

32. Рокові загальні збори катеринославської «Просвіти» // Рада. – 1910. – № 82.

33. Скасування товариства «Просвіта» у Києві // Рада. – 1910. – № 81.

34. Sprawozdania катеринославського літературно-артистичного українського товариства «Просвіта». – Катеринослав, 1907.

35. Сьогобічний Г. Що робить київська «Просвіта» // Слово. – 1908. – № 5 (4 лютого).

36. Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1907. – № 75 (30 березня).

Lysenko O.V., Kovalchuk T.V. CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF UKRAINIAN INTELLECTUALS IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY IN THE CONTEXT OF ADAPTATION OF PEASANTS TO THE URBAN ENVIRONMENT. *The article contains analysis of cultural-education activity of Ukrainian urban intellectuals aimed on adaption of Ukrainian-speaking peasants in the Russian-speaking urban environment. Special attention is paid to the establishment and functioning of the «Prosvita», not only in cities but also in rural areas. It was found that among the main forms of their impact on peasants in order to preserve national identity were the organization of libraries and reading rooms, printing of Ukrainian books, pamphlets and newspapers, organizing public lectures, literary and musical evenings, staging performances and more. The author points out that in such a way the intellectuals tried to teach peasants not just passively adjusting the life of Russian-speaking cities, but bringing into cities' life Ukrainian national traditions.*

Efficient was the work of cultural and educational societies in Odesa, Kyiv and Kamianetz-Podilskyi. However, the biggest success in the national education of population reached intellectuals in Katerynoslav. In 1905 they founded the society «Prosvita» in the provincial center, and then a number of its branches in rural areas. This con-

tributed to the development of educational movement among Ukrainian workers. Peasants fully met the interests of industrial infrastructure of Russian Empire.

Key words: city, village, language, national culture, intellectuals, peasants, education.

Лысенко А.В., Ковальчук Т.В. КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В НАЧАЛЕ ХХ В. В КОНТЕКСТЕ АДАПТАЦИИ КРЕСТЬЯН К ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ. *В статье проанализирована культурно-просветительская деятельность украинской интеллигенции, направленная на адаптацию украиноязычных крестьян к городской русскоязычной среде. Значительное внимание уделено созданию и функционированию «Просвит», причём не только в городах, но и в сельской местности. Выяснено, что среди основных форм их влияния на крестьянство для сохранения национальной идентичности были организация библиотек и читален, печатание украинских книг, брошюр и газет, проведение публичных лекций, литературно-музыкальных вечеров, постановка спектаклей и т. п. Автор подчёркивает, что таким образом интеллигенция пыталась учить крестьян не пассивно приспособляться к жизни русскоязычных городов, а привносить в неё украинские традиции.*

Ключевые слова: город, село, язык, национальная культура, интеллигенция, крестьяне, образование.

УДК 94[(477.83-25):334.734] «192/193»

«УКРАЇНСЬКИЙ МАНЧЕСТЕР»: НЕВІДОМА СТОРІНКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЛЬВОВА*О.І. Пасицька*

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Проаналізовано розвиток української промисловості в контексті соціально-економічної історії Львова 20–30-х років ХХ ст. Охарактеризовано створення, діяльність та виробничий процес підприємств на вул. Потоцького (тепер - вул. Генерала Чупринки) у Львові, яку тогочасні львів'яни асоціювали з англійським промислово розвинутим містом Манчестер. У міжвоєнному Львові за європейським зразком господарювання розвивалися ринкові відносини та кооперативне виробництво, створювалися нові підприємства, продукція яких виходила на тогочасний світовий ринок. Українські промислові осередки (“Центросоюз”, Кооператив інженерських робіт, “Деко-ро”, “Дендра”, “Гар”, керамічна фабрика “Око”, хімічні підприємства “Атра”, “Фамоза” та інші) представляли різноманітні галузі промисловості, зокрема хімічну, електротехнічну, паперову, мінеральну, деревообробну, забезпечували місцем праці та впливали на формування національної свідомості українців.

Ключові слова: Львів, «український Манчестер», економічний розвиток, фабрика, підприємство, кооператив, продукція.

Вступ. В останні десятиліття актуалізується локальна та соціальна історія. Досліджуючи окреме місто, село чи регіони історики вивчають самотні сторінки історичного минулого, що формує картину загальноісторичного розвитку у різних аспектах. У статті висвітлено невідому сторінку соціально-економічної історії Львова. В окремих монографіях та енциклопедичних виданнях з історії Львова лише фрагментарно окреслено промислові регіони міста та підпри-

ємницьку діяльність українців. Комплексний аналіз галузей промисловості, зокрема діяльність українських підприємств, виробничий процес на львівських фабриках, досліджено у монографії «Львів і львів'яни: український соціум та промисел (20–30-ті роки ХХ ст.)» [16]. У пропонованій розвідці сконцентровано увагу на економічному розвитку конкретних дільниць Львова, а саме «українського Менчестера»: від поняття до історичної інтерпретації. Грунтується дослідження на повідомленнях тогочасних періодичних видань «Господарсько-кооперативний часопис», «Наш прапор», «Новий час», «Сільськогосподарський часопис» тощо.

Виклад основного матеріалу. У міжвоєнний період Львів зберігав український характер. На початку 1920-х рр. українці становили майже третину населення міста. Львів був важливим економічним центром Галичини. У місті функціонувала низка підприємств, промислових, ремісничих, торговельних установ, періодично організували ярмарки та промислові виставки. Українським промисловцям і комерсантам Львова належало понад 80 підприємств, здебільшого це були малі та середні підприємства [16, с. 382–386]. Українська продукція (цукерки фабрики «Фортуна нова», свічки фірми «Керос», пасти для взуття «Елегант», продукція «Маслосоюзу», цикорій «Луна», мило «Центросоюзу», радіоприймачі «Гетьман») мала попит на місцевому ринку та конкурувала із відомими фірмами на світовому ринку. Активно розвивалося у місті кооперативне виробництво, а кількість кооперативів із кожним роком збільшувалася.

Із кінця ХІХ ст. у зв'язку з економіч-

ним піднесенням у Львові почали виокремлюватися промислові осередки, вулиці, де функціонували та споруджували нові промислові підприємства. Однією з таких вулиць була Кжижова, у міжвоєнний період – вул. Потоцького (тепер – вул. Генерала Чупринки). Тут діяло понад десять підприємств, які славилися виготовленою продукцією, внаслідок чого ця місцевість отримала назву «український Манчестер» [1]. У галичан, зокрема львів'ян, слово «Манчестер» асоціювалося з економічно розвиненим містом та регіоном Англії. Манчестер був центром урбанізованої території, відомої як Великий Манчестер. У ХІХ ст. саме в англійському Манчестері бурхливо розвивалася промисловість, торгівля, зокрема пропагували фрітрейдерство (вільна торгівля, підприємницька діяльність), зафіксоване у понятті «манчестерство».

У 20–30-х рр. ХХ ст. в «українському Манчестері» у Львові функціонувало понад десяток підприємств: фабрика мила «Центросоюз», електротехнічних приладів Кооперативу інженерських робіт «Е-ко», радіоприймачів «Ергон», керамічних виробів «Око», галантереї «Гар», паперових виробів «Декоро», шевських кілків «Дендра», а також хімічні підприємства «Атра», «Фамоза», окремі з яких були кооперативними.

Досвід світової кооперації 20–30-х рр. ХХ ст. засвідчив, що часто кооперація розпочинала своє виробництво зі створення фабрик мила (Англія, Данія, Швеція та ін.). Найбільші фабрики з виробництва мила мала англійська споживча кооперація. Наприкінці ХІХ ст. була створена перша кооперативна фабрика мила в Англії. У міжвоєнний період у країні функціонувало чотири фабрики мила, на яких працювало приблизно 1590 робітників, які виробляли на тиждень близько 140 вагонів мила. Кооперативне мило користувалося попитом на ринку, оскільки було недорогим і якісним, порівняно з аналогічною продукцією приватних фабрик. У 1923 р. кооперативну

фабрику мила відкрили у Швеції. Фабрика виготовляла різноманітне мило та мильний порошок. За перший рік чистий прибуток від продажу мила становив близько 16 тис. корон [11].

Українська кооперація також розпочала виробництво власної продукції з фабрики мила «Мута». Спочатку підприємство зіткнулося з фінансовими труднощами. У середині 1920-х рр. на мило був більший попит і продукція фірми «Мута» конкурувала з відомими брендами «Шіхт», «Комета», «Альборіль» тощо [11].

Важливу роль в економічному розвитку Галичини, зокрема у розвитку миловарного промислу відіграв «Центросоюз», який очолювали відомі громадсько-політичні діячі Є. Олесницький і Т. Кормош. У міжвоєнний період кооператив реорганізували, внаслідок чого було утворено кілька відділів: споживчий, сільськогосподарський, галантерейний, миловарний [12]. Фабрика мила «Центросоюзу» функціонувала у Львові з 1921 р. під керівництвом інженера-хіміка Е. Гавалка, який стажувався за кордоном та ознайомився з модерною технологією виготовлення мила. У цьому ж році «Центросоюз» на правах власника (60 % акцій) увійшов до спілки з підприємством із виготовлення мила «Мута» – першою українською миловарнею у Львові та отримав право продавати продукцію лише кооперативам [17]. У 1925 р. «Центросоюз» збував у місяць приблизно 7000 кг мила. З кожним роком виробництво продукції зростало більше як на 100 %. Керівництво фабрики дбало про вдосконалення техніки, закупівлю нового обладнання і збільшення продукції [22].

У тогочасних галицьких часописах активно рекламували мило «Мута», зокрема писали: «Не треба буде купувати чужих виробів, бо фабрика «Мута» виробляє таке добре мило, що застидає всяке, хоч би і найкраще заграничне»; «жадайте і купуйте все і всюди тільки мило «Мута»

– першої української фабрики» [18]. Про мило писали пісні, які використовували як рекламу:

Найславніший город Київ,
Найбіліший хліб з Поділля,
Найчистіша вода з Прута,
А найлучше мило «Мута» [14].

У 1928 р. «Центросоюз» став єдиним власником фабрики, змінивши назву товару з «Мута» на «Центросоюз». Швидкими темпами «Центросоюз» покращив якість товару та вдосконалив технологічні процеси. Фабрика продукувала мило різної ваги (від 200 г до 1 кг) з різноманітними запахами [19]. У виробництві мила використовували кокосову, а згодом і лляну олію. Саме на основі лляної олії в той час виготовляли мило у Данії, Німеччині тощо [4].

За період від 1 липня до 31 грудня 1926 р. продали 38359 кг мила «Мута», зокрема кооперативи – 32852,5 кг, Народна торгівля (склади) – 3325 кг, приватні купці – 2181,5 кг. «Центросоюз» як торговельна установа займався збутом мила також інших підприємств. Наприклад, за вказаний період «Центросоюз» продав 43097 кг мила «Шіхт». Кооперативи збули 36452 кг, а Народна торгівля та інші установи – 6645 кг [13]. Більшість українських повітових кооператив підтримувало українського виробника, зуміла переконати населення в якості українського товару. Однак, були кооператори, які виконували роль посередника, торговця, які передусім дбали про прибуток. До речі, український громадський діяч та економіст Михайло Драгоманов ще наприкінці ХІХ ст. зазначав: «Кожна копійка, потрачена не на українську справу – це видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в нізвідки» [8] та закликав підтримувати українського виробника.

На середину 1930-х рр. «Центросоюз» був одним із найбільших виробників мила в Польщі. У 1931 р. кооперативна фабрика «Центросоюзу» продала 397500 кг мила, 1932 р. – 406500 [24, с. 5]. Про-

тягом 1933–1936 рр. випуск продукції збільшився більше, ніж на 70 % [16, с. 123–125]. У 1934 р. на кооперативній фабриці мила працювало 2 урядовці, 14 робітників, у 1936 р. кількість робітників збільшилася до 20 [7].

На вул. Потоцького, 58 і 58 а знаходилися й інші підприємства хімічного промислу, зокрема «Атра» С. Герасимовича, яке продукувало чорнило «Атра», клеї «Кожем'яка», «Атраліт». Не менш популярним було підприємство «Фамоза», де виготовляли мило для прання «Оксана», зубні пасту, крем-мило для гоління [16, с. 125].

У 1933 р. у відомому львівському Кооперативі інженерських робіт (КІР) організували електротехнічний відділ, а з 1934 р. при КІР функціонувала фабрика електротехнічних приладів «Е-ко» [10]. Підприємство виготовляло проекти та займалося монтажем електричного освітлення у Львові, Тернополі, Самборі, Копичинцях, Буданові тощо. Зокрема спеціалізувалося на інсталяції світла у церквах. У 1934 р. на вул. Сикстуській, 29 (тепер – вул. Дорошенка) почав функціонувати магазин радіо- та електротехнічних приладів «Е-ко», де продавали вироби власного виробництва та різноманітне електричне обладнання: електричні печі, електричні нагрівачі води, праски, сушарки, електромедичні апарати, зокрема лампу «Солюкс» – апарат для світлолікування, прогрівання й стимуляції кровообігу тощо. Третій і найважливіший напрям роботи «Е-ко» – це виготовлення батарей, радіоприймачів, детекторів, грамофонів, колонок. Функціонувала також майстерня, де ремонтували електротехнічні вироби, зокрема телефони, дзвінки [9].

Виготовляли батареї та радіоприймачі під керівництвом досвідчених інженерів Галини Чайківської, Атанаса Мілянича, Зубенка, Крохмалюка. З метою удосконалення техніки виготовлення батарей, деякі спеціалісти стажувалися у Німеччині. У процесі виробництва використовували сировину, яку привозили

з-за кордону. Обгортки і етикетки для «Е-ко» виконувало українське підприємство паперових виробів «Декоро». У 1936 р. на фабриці та в магазині електротехнічних товарів «Е-ко» працювало приблизно 20 осіб: 3 інженери, 8 monterів, 5 хлопців-помічників [2]. За день робітники фабрики могли виготовити понад 1000 батарей «Е-ко» [3]. Всього за перший рік виготовили 70 тис. шт. батарей [24, с. 6].

Кореспондент «Сільськогосподарського часопису» після відвідин фабрики «Е-ко» так описував процес виготовлення батарей: «Оглядаємо, як у різних бубнах вимішуються сирівці, як на особливих штанцах витискається стовпик з чорної маси з вугликами по середині, як кілька робітниць обвиває їх у полотно та обв'язує нитками. Потім такі готові «лялечки» вставляють у цинові вальці, наповнені електролітом, варять їх, прилютовують до них дротики, засмолюють, а врешті вкладають в текстурові обгортки та наліплюють етикетки. Готові батареї переходять ще дальші проби на силу світла та видержливість. Після того їх пакують у скринки і так вони готові вже до висилки» [3, с. 7]. Про батареї «Е-ко» часто складали фейлетони, вірші, пісні, які використовували як рекламу:

Утікайте закопчені

Ліхтарки далеко,

Бо йде новий король світла

Всевладний наш «Е-КО».

Конкурували українські електротехнічні товари на ринку з батареями та ліхтариками світового рівня «Даймон», які постачали з Гданська «Центросоюз», повітові союзи кооперативів й інші торгівельні установи [5].

Технічним досягненням українського промислу у міжвоєнний період без сумніву були українські радіоприймачі «Ергон», які з'явилися на ринку наприкінці 1935 р. Фабрика «Ергон» функціонувала на вул. Потоцького, 58, а її власниками були М. Раковський та К. Тучапський [6]. Девіз фірми: «В кожній українській хаті – добрий український радіоприймач

“Ергон”».

Виробництво радіоприймачів потребувало насамперед фахівців та капіталу. «Ергон» виготовляв чотири види радіоапаратів: два на батареї і два мережеві. На батареї: триламповий радіоапарат «Боярин», який охоплював близько 30 радіохвиль і відзначався надзвичайною ощадністю спожитої енергії, а також високоякісний радіоприймач «Гетьман». Мережеві радіоприймачі: 3-ламповий «Отаман» і п'ятилампові «Супергетеродин» і «Князь» вартістю від 135 до 400 злотих. Під час виготовлення радіоприймачів використовували найкращі комплектуючі: конденсатори, електродинамічні голосники тощо відомих брендів «Філіпс», «Сіменс», які виготовлялися у Варшаві, Познані, Гданську [23].

Надзвичайно популярним був 4-ламповий радіоприймач «Гетьман» вартістю 260 зл. Працював він на коротких, середніх та довгих хвилях. Було налаштовано близько 40 радіохвиль [16, с. 123–125]. Продавали українські радіоприймачі у Львові у магазині інженера О. Богачевського на вул. Руській, 3 та у крамниці «Еко» на вул. Сикстуській, 29 (тепер – вул. Дорошенка) та в інших містах [23].

Із 1 листопада 1933 р. у Львові діяла фабрика шевських кілків О. Ониська і Я. Скопляка (випускники Гданської політехніки) «Дендра». У червні 1934 р. фабрика розпочала виробничу діяльність. Спочатку на підприємстві працювало сім осіб, а у 1936 р. – 35 робітників і два керівника. Зокрема, на «Дендрі» працювали молоді й енергійні фахівці О. Онисько та О. Клюфас. Фабрика мала необхідні фінансові ресурси. Тут не лише виготовляли кілки, а й пакували та продавали продукцію. У 1934 р. на фабриці виготовили близько 35 т, а в 1935 р. – 75 т кілків. Для виготовлення кілків використовували місцеву деревину. Підприємство забезпечувало сировиною «Народна торгівля», а упакуванням – «Бібльос» [15]. Продукція «Дендри» успішно конкурувала на ринку. Фірма збувала свої товари у Галичи-

ні, на Волині, у Познані, зокрема через приватних купців – близько 57 %, а через кооперативи близько – 43 %. Кореспондент часопису «Наш прапор» у 1936 р. після екскурсії на фабриці писав: «Серед нашого молодого промислу «Дендра» це вже «гігант» [1].

Із 1935 р. на вул. Потоцького, 58а працювала єдина українська фабрика галантереї «ГАР», де виготовляли гребінці, гудзики, дзеркала з портретами українських історичних постатей, зокрема Б. Хмельницького, погруддя Т. Шевченка, І. Франка. Серед покупців користувалися попитом кишенькові дзеркальця та дзеркала великих розмірів у рамках, а також гребінці, виготовлені з натурального рогу, який привозили з Відня. На фабриці працювало 15 робітників [21].

У Львові функціонувала фабрика картонних та паперових виробів «Декоро» (власники В. Рижевський та В. Онишкевич). На підприємстві працювало 25–40 робітників. Фабрика мала власну друкарню. Тут виготовляли кольорову рекламу, упакували промислову продукцію [16, с. 129].

Із 1880-х рр. на вул. Генерала Чупринки, 58 діяла фабрика кахлевих печей І. Левинського. Спочатку тут випалювали кахель та посуд, а згодом виробляли печі, каміни, дахівку, цеглу, плити, горщики, скульптуру. На початку ХХ ст. це була одна з найбільших фабрик у Галичині. На підприємстві функціонувало кілька відділів: кахлярський; плитки для підлоги та стін; посуду й декоративних ваз; дрібних керамічних виробів; пластики. У міжвоєнний період на місці керамічної майстерні І. Левинського з ініціативи одного з найвидатніших скульпторів Західної України С. Литвиненка засновано фабрику керамічних виробів «Око». У 1933–1937 рр. С. Литвиненко разом із М. Лукіяновичем керували підприємством. На фабриці займалися виготовленням та мистецьким оформленням ваз, тарілок, флаконів (пляшок), дзбанків (глиняного посуду для води). Посуд виготовляли зде-

більшого у гуцульському стилі, для якого були характерними біла основа, геометричні візерунки, зелено-червоно-жовті барви. Власник фабрики С. Литвиненко народився на Полтавщині і тому й не дивно, що виготовляли посуд у полтавському стилі. Для цього стилю було характерним зображення тварин, різноманітних квітів на різнокольоровій основі. Працювало на фабриці 15 робітників, які також проводили екскурсії по фабриці, організовували виклади про українську кераміку та активно рекламували вироби фабрики «Око» на тогочасних промислових виставках [20].

Висновки. Отже, у першій третині ХХ ст. у Львові за зразком економічно розвинутих міст Англії, Німеччини, Франції активно модернізували старі та створювали нові підприємства, кооперативи, торговельні осередки, які сприяли розвитку національної економіки. Власники підприємств та робітники стажувалися за кордоном. У Львові все частіше виділялися окремі промислові осередки, пропагувалося гасло «свій до свого по своє». Одна з таких економічно розвинутих ділянок охоплювала вул. Потоцького, 58 та 58 а, яку тогочасні мешканці називали «українським Манчестером», оскільки тут функціонувало понад десять підприємств різних галузей промисловості, які гідно репрезентували український бізнес.

Література та джерела

1. «Велико-фабричний розмах». «Дендра» – фабрика шевських кілків // Наш прапор. – 1936. – 30 березня. – С. 3.
2. 5-ліття існування КІР-у // Новий час. – 1936. – 11 вересня. – С. 9.
3. В. Л. Дещо про К.І.Р та «Еко» // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 4 жовтня. – С. 6–7.
4. В. Л. Як буде з милом // Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – 17 листопада. – С. 4–5.
5. Господарсько-кооперативний часопис. – 1927. – 1 січня. – С. 18.
6. Господарсько-кооперативний часопис. – 1934. – 8 квітня. – С. 14.

7. Ки З. Фабрика мила Центросоюзу в 1936 р. / З. Ки // Господарсько-кооперативний часопис. – 1937. – 21 березня. – С. 8.

8. Замало розходиться мила «Ц. С» // Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – 21 грудня. – С. 2.

9. К.І.Р. і «Е-ко». Наші технічні досягнення на виставі українського промислу // Наш прапор. – 1936. – 26 березня. – С. 3.

10. Кооператива інженерських робіт «КІР» // Господарсько-кооперативний часопис. – 1934. – 8 квітня. – С. 14.

11. Кооперативні фабрики мила / Сільськогосподарський часопис. – 1926. – 1 вересня. – С. 2.

12. Коренець Д. Вступне слово / Денис Коренець // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1931. – С. 3–4.

13. Наш промисл // Сільськогосподарський часопис. – 1927. – 20 квітня. – С. 12.

14. Новий час. – 1926. – 27 червня. – С. 2.

15. Панченко П. У відвідинах нашого промислу / П. Панченко // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 2 лютого. – С. 5

16. Пасіцька О. Львів і львів'яни: український соціум та промисел (20–30-ті роки ХХ ст.) / Оксана Пасіцька. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014.

17. Пеленський З. Центросоюз // Сільськогосподарський часопис. – 1927. – 3 лютого. – С. 1.

18. Сільськогосподарський часопис. – 1924. – 1 червня. – С. 88.

19. Сільськогосподарський часопис. – 1932. – 3 січня. – С. 6.

20. Стаємо сильною ногою на ґрунт життя! // Наш прапор. – 1936. – 13 березня. – С. 3.

21. Стаємо сильною ногою на ґрунт життя! // Наш прапор. – 1936. – 23 березня. – С. 3.

22. Творидло М. Центросоюз (тридцятиліття його діяльності) / Микола Творидло // Ювілейний альманах Центросоюзу в 30-ліття. – Львів, 1931. – С. 17–18.

23. Українські радіоприймачі «Ергон» // Наш прапор. – 1936. – 29 квітня. – С. 3–4.

24. Федак І. Наше кооперативне виробництво / І. Федак // Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 11 жовтня. – С. 5–6.

Pasitska O.I. «UKRAINIAN MANCHESTER»: UNKNOWN PAGE OF SOCIO-ECONOMIC HISTORY OF LVIV. *The development of Ukrainian industry in the context of social and economic*

history of Lviv city in the 20–30 years of the twentieth century is analyzed. Creation, activity and production process of enterprises on Pototsky street (now General Chupryny street) in Lviv were characterized and the inhabitants of that times associated this street with industrially developed British city of Manchester. According to the model of economically developed cities including Manchester market relations and cooperative production have been developed in the interwar Lviv, new companies have created products for the world market of that time. Ukrainian industrial centers («Tsentrsoyuz», Cooperative of Engineering Products, «Decoro», «Dendra», «Gar», ceramic factory «Oko», chemical plants «Atra» «Famoza» and others) represented a variety of industries including chemical, electrical, paper, mineral, wood-working industries. These enterprises produced competitive products including soap «Tsentrsoyuz», «Muta», paper products «Decoro», ink «Atra», glues «Kozhemyaka», «Atralit», cosmetic products «Oksana», radios, speakers, batteries «E-ko», «Ergon», ceramic products (tiles, vases, plates, water pottery in Hutsul and Poltava styles) «Oko», fancy products (combs, buttons, mirrors, portraits) «Gar». Ukrainian industry also actively collaborated with cooperative, commercial, financial, advertising agencies of Galicia, providing new job places and influencing the formation of Ukrainian national consciousness.

Key words: Lviv, «Ukrainian Manchester», economic development, factory, company, cooperative, production.

Пасіцька О.І. «УКРАЇНСЬКИЙ МАНЧЕСТЕР»: НЕІЗВЕСТНІ СТОРІНКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ЛЬВОВА. *Проаналізовано розвиток української промисленості в контексті соціально-економічної історії Львова 20–30-х років ХХ в. Охарактеризовано створення, діяльність і виробничий процес підприємств*

на ул. Потоцкого (теперь ул. Генерала Чупринки) во Львове, которую тогдашние львовяне ассоциировали с английским промышленно развитым городом Манчестер. В междувоенном Львове по европейскому образцу хозяйствования развивались рыночные отношения и кооперативное производство, создавались новые предприятия, продукция которых выходила на тогдашний мировой рынок. Украинские промышленные предприятия («Центросоюз», Кооператив инженерских работ, «Декоро», «Дендра», «Гар», керамическая фабрика «Око», химические предприятия «Атра», «Фамоза» и другие) представляли разнообразные отрасли промышленности, в частности химическую, электротехническую, бумажную, минеральную, деревообрабатывающую, обеспечивали местом труда и влияли на формирование национального сознания украинцев.

Ключевые слова: Львов, «украинский Манчестер», экономическое развитие, фабрика, предприятие, кооператив, продукция.

УДК 94(477)

ОГЛЯД ІСТОРІЇ ЛУК'ЯНІВСЬКОЇ В'ЯЗНИЦІ

О.О. Ресніт

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

У статті подано короткий огляд історії Лук'янівської в'язниці (Лук'янівського тюремного замку, Київського слідчого ізолятора (СІЗО № 13)) від часу її створення до сьогодення. Розкрито етапи будівництва та функціонування комплексу споруд цієї установи. Охарактеризовано долі як відомих арештантів, так і безневинних жертв, що перебували у тюрмі. З'ясовано, що за 150 років існування Лук'янівська в'язниця стала не лише місцем відбування покарання, а й певним символом страждань противників різних політичних режимів. Зауважено, що нині її розміщення у престижному центральному районі Києва і матеріальний стан є не тільки державною та загальноміською, але й архітектурно-містобудівною проблемою.

Ключові слова: Лук'янівська в'язниця, арешт, політичний режим, тюрма, в'язень.

Вступ. Історичне розміщення Лук'янівського слідчого ізолятора в будівлях колишньої однойменної в'язниці на вулиці Дегтярівській, нині – у престижному центральному районі Києва, його матеріальний стан є не тільки державною та загальноміською, але й архітектурно-містобудівною проблемою. Зараз тут утримується близько 3900 осіб замість нормативних 2800, тож на різних рівнях активно розглядається питання про перенесення СІЗО № 13 за межі міста. У зв'язку з цим подаємо короткий огляд історії вказаної установи.

Виклад основного матеріалу. Комплекс споруд Лук'янівської в'язниці складається з кількох корпусів, найстаріший із яких, триповерховий, було збудовано в 1859–1862 рр. за проектом губернського архітектора М. Іконникова. Офі-

ційно Лук'янівський тюремний замок почав працювати з 1863 р. На території в'язниці існувала (з 1863 р.) тюремна церква (Святого Йова), яку за радянських часів переобладнали під режимний корпус. Інші корпуси добудували впродовж останньої третини ХІХ ст. На 1900 р. тюрма складалася з 10 кам'яних споруд різного призначення. Тут також існує система підземних комунікацій – переходів між різними об'єктами в'язниці (у тому числі слідчим корпусом, старою й новою частинами в'язниці). Тунелі перекривають численні металеві двері з замками та спеціальною сигналізацією.

Корпуси Лук'янівського СІЗО мають історичні назви. Найстаріший – «Катенька». Сьогодні тут розміщено пост № 5, де утримуються засуджені на довічне ув'язнення. Другий старий корпус, збудований 1911 р., – «Століпінка». У радянські та пострадянські роки до нього прибудували «Брежнівку» та «Кучмівку». Окремо розміщено корпус «Малолітка» – для утримання неповнолітніх заарештованих (має також додаткову назву «Сталінка»).

За 150 років існування комплекс будівель декілька разів перебудовувався та реконструювався. Наприклад, у 1994 р., вже у період незалежності України, до будівлі господарського обслуговування й навчально-виробничої майстерні прибудували їдальню з допоміжними приміщеннями. Роком пізніше з'явилася режимна чотириповерхова споруда на 20 камер, потім було введено в експлуатацію хлібопекарню й теплицю. В 2004 р. переобладнали систему зв'язку та встановили металодетектори у приміщенні контрольно-перепускного пункту, а в 2006 р. у корпусі для неповнолітніх відкрили філію Київської вечірньої середньої школи

№ 1 із чотирма класами – комп'ютерним, математичним, історичним, а також біології й хімії. У 2006 р. почалося спорудження п'ятиповерхового жіночого корпусу на 181 спальне місце, який було здано в експлуатацію у грудні 2011 р. Також у структурі комплексу існують «Привратка» (малі камери-кімнати без вікон, де знаходяться всі хто потрапляє у СІЗО й чекає, коли його переведуть до камери, а також ті, що етапуються на суд або слідство) та окреме приміщення для обслуги з числа засуджених (розташоване окремо від інших корпусів СІЗО).

Для прогулянок заарештованих на свіжому повітрі спеціально обладнано «дворики». Деякі з них – у внутрішньому периметрі, а частина – на даху «Століпінки» та «Малолетки». Функціонують також лазня, «ларьок», бібліотека. У блоці для обслуги є церква.

Лук'янівська в'язниця мала статус губернської та 1-шу категорію. Призначена для утримання арештантів усіх категорій, початково розрахована на 550 осіб, майже завжди вона була переповнена. Подеколи в імперські часи кількість в'язнів сягала 1700 осіб. Найбільше тоді було кримінальних злочинців, але траплялося й чимало діячів визвольного руху – як загальноросійського, так і українського.

Фактично вже з першого року (1863 р.) свого функціонування Лук'янівський тюремний замок став місцем відбування покарання (або ув'язнення на час слідства) не лише для кримінальних злочинців, а й політичних противників режиму.

Першими «політичними», хто пройшов Лук'янівську в'язницю, були учасники Польського повстання 1863 р., найвідомішим серед яких, безперечно, став уродженець Житомира й майбутній керівник оборони Паризької комуни 1871 р. Ярослав Домбровський.

Далі серед в'язнів бачимо плеяду народників, найвизначнішими серед яких були організатори «Чигиринської змови 1877 р.» В. Дебагорій-Мокрієвич, І. Бохановський, Л. Дейч, Я. Стефанович.

27 травня 1878 р. їм, за допомоги спільників, удалося здійснити першу вдалу колективну втечу з Лук'янівського тюремного замку. Але найвідомішим арештантом-народовольцем вважається Микола Кибальчич – перший розробник теорії реактивних літальних апаратів.

У 1884 р. за участь у протестах проти запровадження нового університетського статуту, що суттєво обмежував демократичні права, до Лук'янівського тюремного замку потрапили 34 студенти Київського університету.

В'язниця – не найкраще місце для народження дітей, але саме тут, де утримували його матір Софію Богомолец, засуджену до 10 років каторжних робіт, у 1881 р. судилося з'явитися на світ Олександрові Богомольцю – президенту (з 1930 р.) Академії наук УРСР.

Найбільш ліберальним щодо «політичних» режим у Лук'янівській в'язниці був у 1900–1902 рр., коли навіть камери не замикалися та в'язні вільно відвідували один одного, влаштовуючи політичні диспути. Але після масової втечі у серпні 1902 р. 11 більшовиків-«іскровців» на чолі з М. Бауманом режим утримання став однаково суворим до всіх категорій в'язнів.

Дмитро Донцов перебував у Лук'янівській тюрмі двічі. Спершу – восени 1905 р. (був звільнений унаслідок загальної амністії). Удруге – 1907 р., одночасно з рештою членів Київського комітету УСДРП. Після восьмимісячного перебування за ґратами вийшов на волю за порукою й виїхав нелегально за кордон.

За участь у т. зв. «ветровській» демонстрації в тюремному замку було ув'язнено письменницю, педагога Оксану Старицьку – майбутню дружину Івана Стешенка. Її засудили до заслання на три роки.

Восени 1906 р. заарештували В. Винниченка та ще одного члена УСДРП – В. Степанківського. У тюрмі вони опинились у «Третій політичній» камері, куди

за декілька днів привезли й С. Єфремова. Щоб не марнувати час, В. Винниченко та В. Степанківський почали вивчати англійську мову, а С. Єфремов студював французьку. Наприкінці квітня – на початку травня друзі взяли останнього на поруки. Під заставу 500 руб., яку вніс Є. Чикаленко, випустили В. Винниченка, а за ним вийшов і В. Степанківський. У 1912–1913 рр. у Лук'янівській тюрмі сидів майбутній директор РАТАУ (Радіотелеграфне агентство України) Петро Лакиза.

У 1920 р., залишаючи місто, поляки розстріляли деяких більшовицьких діячів, когось із в'язнів Лук'янівської тюрми вивезли, решту звільнили. На момент вступу до Києва «червоних» – 12 червня – у в'язниці («в исправдоме») не залишалося ані душі. Утім за кілька днів нова влада «виправила» цю ситуацію. Уже 23 червня 1920 р., коли тюрму ревізував представник реввійськтрибуналу 12-ї армії, арештантів було 86 (із них 46 рахувалося за трибуналом 12-ї армії).

Знає Лук'янівська в'язниця і приклад відчайдушного, як остання надія, повстання в'язнів. 9 лютого 1923 р. о 8 год. 30 хв. у камері № 1, де утримувалися 14 холодноряців, засуджених до розстрілу, під час роздачі ранкового окропу повстанці заволоділи револьвером охоронця і, проникнувши з камери до коридору, а звідти – до канцелярії в'язниці, захопили зброю. Чотири години посеред Києва тривав запеклий бій, який став останнім для багатьох нескорених. Тоді загинули 38 осіб: Едуард Добелас-Панок, Петро Пичкулич, Семен Жуковський, Павло Пашков, Іван Заєць, Йосип Гуменюк, Григорій Ранцев, Іван Левицький, Сергій Захаров, Федір Левицький, Сергій Татищев, Іван Мельник, Семен Данилевич, Ілля Листопад, Григорій Красниченко, Михайло Ножин, Дмитро Петренко, Григорій Певнев (Певний?), Михайло Якубовський, Микола Петриковський, Петро Погуляшенко, Григорій Калитюк-Гейша, Ларіон Завгородній, Мефодій Голик-За-

лізняк, Тиміш Компанієць, Олексій Добровольський, Костянтин Здобудь-Воля, Василь Цап, Микола Опока, Михайло Турок, Іван Гайовий-Грисюк, Юрко Дробатовський, Іван Ляшенко, Корній Черкас, Михайло Куниця, Денис Гупало, Григорій Олійник, Куценко.

До середини 1930-х рр. життя в тюрмі тривало доволі розмірено. Шлях до Лук'янівки йшов через ДПУ. «Великий терор» докорінно змінив усталений ритм функціонування пенітенціарної системи, шалено його пришвидшивши. Тисячі безневинних жертв сталінського режиму знайшли свій останній спочинок у масових могилах Лук'янівського цвинтаря й Биківнянського лісу.

Уперше опинившись у Лук'янівці у вересні 1935 р., поет-неокласик М. Драй-Хмара присвятив їй відомий тепер вірш:

І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туги напиваюсь досхочу.

Опинившись в еміграції, згадувала Лук'янівську тюрму сестра Лесі Українки – Ізидора Косач-Борисова:

«Восени 1937-го року я була ув'язнена в Лук'янівській тюрмі у Києві. [...] Наша камера була така переповнена, що на одне ліжко припадало по кілька жінок, і ми спали по черзі. Півночі одні сплять, а інші куняють на підлозі, а на другу половину ночі міняються. Важко було дихати, повітря не вистачало. Не можна було рухнутися, не зачепивши ліктем сусідки».

Скласти реєстр найбільш відомих в'язнів, що перебували саме в Лук'янівській, а не в котрійсь з інших київських в'язниць, непросто. Восени 1921 р. тут утримували колишнього члена Центральної Ради Костя Туркала. 4 квітня 1923 р. було ув'язнено вікаріїв Київської єпархії та священників Словацького й о. Анатолія Жураковського. Невдовзі ієрархів і священників перевезли в московську Бутирку.

Тут сиділи люди, причетні до «спра-

ви Центру дій» (1924 р.) – М. та К. Василенки, П. Смирнов, Б. Толпиго, Л. Чолганський, до «справи СВУ» – С. Єфремов, В. Ганцов, В. Дурдуківський, Й. Гермайзе, Г. Холодний, В. Чехівський. 1 жовтня 1930 р. о. Анатолія Жураковського забрали вдруге та востаннє. Він знову опинився в Лук'янівці, тільки цього разу перебування тут тривало набагато довше. Звідси його знову перевезли в Москву, до Бутирки. У зв'язку з «Кіровською справою» (1934 р.) «мешканцями» Лук'янівської в'язниці стали А. Крушельницький, Ю. Бачинський, К. Буревій, О. Влизько, П. Гельмер-Дідушко, Л. Ковалів, Г. Косинка, М. Лебединець, В. Мисик, М. Оксамита, Р. Сказинський, Д. Фальківський. Невдовзі тут опинилися причетні до «Справи неокласиків» – М. Зеров, М. Вороний, А. Лебідь, Б. Пилипенко, П. Филипович, а також діячі церкви – митрополити Василь (Липківський), Костянтин (Дьяков), Микола (Борецький), Іван (Павловський), архієпископи Костянтин (Малюшкевич), Юрій (Міхновський), Володимир (Самборський) та багато-багато інших. Доля чи не кожного з в'язнів надзвичайно драматична.

Восени 1937 р. у Лук'янівській в'язниці скінчив свій життєвий шлях київський священник о. Олександр Глаголев – духівник родини Булгакових та один із захисників М. Бейліса, звинуваченого в ритуальному вбивстві у 1911–1913 рр.

По закінченні Другої світової війни Лук'янівська тюрма прийняла українських діячів, заарештованих у країнах Європи. У вересні 1945 р. у тюремній лікарні на очах кубанського громадсько-політичного діяча Василя Проходи «уркагани своєю ницою лайкою Пресвятої Богородиці прискорили смерть дуже хворого блаженної пам'яті єпископа Гр. Хомишина». У жовтні 1948 р. сюди привезли викраденого на одній з віденських вулиць генерала Олександра Грекова. У Києві він перебував до травня (липня?) 1949 р. 5 травня тюремний лікар Гладенко засвідчив, що 74-річний в'язень «здо-

ровий, придатний до легкої фізичної праці за віком».

Згодом Лук'янівка перетворилась на слідчий ізолятор для кримінальних злочинців і пересильну тюрму. Із в'язнів сумління тут під час слідства перебували учасники руху опору, звинувачені за кримінальними, а не політичними статтями – Ю. Шелест (1972 р.), О. Фельдман (1975 р.), В. Смогитель (1977 р.), М. Горбаль (1979 р.) та багато релігійних активістів.

При в'язниці досі існує тюремна лікарня. Після 17-денного голодування сюди перевезли з КДБ письменника й публіциста Гелія Снегірьова (заарештований 22 вересня 1977 р.). Тут він перебував із 24 листопада до 2 грудня 1977 р. Удруге до тієї самої палати-ізолятора його привезли 2 березня 1978 р., після чого, уже безнадійно хворого, забрали 31 березня до Жовтневої лікарні Києва, де він і помер 28 грудня.

У роки незалежності України найбільш відомим «політичним» в'язнем Лук'янівського СІЗО була (двічі – 2001 р. та 10 років по тому) віце-прем'єр-міністр, прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко.

Висновки. Постала на околиці міста, на Ново-Житомирській дорозі, у період ліберальних реформ у Російській імперії та під час модернізації її пенітенціарної системи Лук'янівська в'язниця перш за все розраховувалася на кримінальний елемент. Із плином часу вона не лише опинилася у престижному середмісті, а й стала значною мірою сакральним символом страждань політичних противників режимів, що змінювали один одного, а нерідко, й безневинних жертв останніх.

Література та джерела

1. Білокінь С. Лук'янівська в'язниця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Terror/LukjanivskaPrison.html>
2. Ковалинський В. З історії київських тюрм // Ковалинський В. Київські мініатюри. – К., 2003.
3. Коваль. Р. 1923, 9 лютого. Повстан-

ня в Лук'янівській в'язниці м. Києва. До 80-ліття загибелі холодноярських повстанців. Останній бій холодноярських героїв : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unknowwar.info/1923-9-----432/>

4. Лисенко О.В. Лук'янівська тюрма // Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 298–299.

5. Лук'янівська в'язниця, 19–20 ст. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://пам'ятки.kiev.ua/streets/degeterovska/lukyanyvska-vyaznitsya-19-20>

6. Третяк Ю. Проблеми розміщення комплексів слідчих ізоляторів та пенітенціарних закладів у місті Києві : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:UN80-dM95FcJ:irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/dprmu_2012_23_19.pdf+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua

Reient O.O. OVERVIEW OF THE HISTORY OF LUKIANIVSKA PRISON.

The article presents a brief overview of the history of Lukianivska prison (Lukianivska prison castle, Kiev prison number 13) from the time of its creation until today. The author reveals the stages of construction and operation of the building complex of the institution. It was found out that this complex consists of several buildings, the oldest of which was built in 1859–1862. Almost all buildings of prisons have unofficial historical names – «Katienska», «Stolypinka», «Stalinka», «Brezhnevka», «Kuchmivka». The building complex of Lukianivska prison has been rebuilt and reconstructed several times.

The fate of well-known prisoners as well as innocent victims who were in prison has been characterized in the article. In fact, from the beginning of its operation Lukianivska prison castle has become a place of punishment (imprisonment or examination) for not only criminals but also political opponents of the political regime. Among these prisoners we can find the names of Ya. Dombrovskyi, M. Kybalchych, D. Dontsov, V. Vynnychenko,

V. Stepankivskyi, S. Yefremov, M. Zerov, M. Voronyi, Metropolitan Vasyl (Lypkivskyi) and many others. The most well-known «political» prisoner of this institution since Ukraine has declared its independence was Yuliia Tymoshenko.

During 150 years of its existence Lukianivska prison has become not only a place of punishment, but also a symbol of suffering of some opponents of different political regimes. Nowadays its financial state and location in a prestigious central area of Kyiv is considered to be an important city planning problem.

Key words: *Lukianivska prison, arrest, political regime, prison, prisoner.*

Реєнт Е.А. ОБЗОР ИСТОРИИ ЛУК'ЯНОВСКОЙ ТЮРЬМЫ.

В статье представлен краткий обзор истории Лук'яновской тюрьмы (Лук'яновского тюремного замка, Киевского следственного изолятора (СИЗО № 13)) от времени её создания до сегодняшнего дня. Раскрыты этапы строительства и функционирования комплекса сооружений этого учреждения. Охарактеризованы судьбы как известных арестантов, так и невинных жертв, которые находились в тюрьме. Установлено, что за 150 лет существования Лук'яновская тюрьма стала не только местом отбывания наказания, но и определенным символом страданий противников различных политических режимов. Отмечено, что в настоящее время её размещение в престижном центральном районе Киева и материальное состояние являются не только государственной и общегородской, но и архитектурно-градостроительной проблемой.

Ключевые слова: *Лук'яновская тюрьма, арест, политический режим, тюрьма, заключённый.*

ТУРИЗМОЗНАВСТВО

УДК 378.018.43

ПРОБЛЕМИ ДИСТАНЦІЙНОЇ ОСВІТИ

Л.В. Польова

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

В статті розглянуто актуальність впровадження та поширення дистанційної освіти в Україні та проаналізовано основні фактори, що гальмують впровадження повноцінного дистанційного навчання. Дистанційну форму навчання використовують переважно студенти, які хочуть пройти перепідготовку або здобути другу вищу освіту. Однак, як і будь-яка інша форма навчання, дистанційна освіта має свої переваги і недоліки.

Дистанційна освіта на даний момент розвивається і поширюється швидкими темпами, тому в Україні вона вважається перспективною формою навчання. Слід пам'ятати, що саме дистанційна освіта підвищує ефективність самостійної роботи студента, а викладачам дозволяє реалізовувати нові форми і методи навчання із застосуванням інформаційних технологій і способів комунікації.

Ключові слова: дистанційна освіта, інформаційні технології, модернізація, проблеми, форми навчання.

Вступ. Розвиток і поширення нових технологій спричинює глибокі перетворення. Ці зміни пов'язані насамперед з розвитком інформаційних технологій і способів спілкування, а також з навчальним процесом. Комп'ютерні системи, Інтернет і сучасне програмування створюють фундамент інформаційного суспільства, зміни підходу до життя, освіти та праці. Тому важливим елементом є використання в освіті можливостей, які надаються сучасними інформаційними технологіями.

Бути конкурентоспроможним на ринку праці означає постійно покращувати свої навички. Тому роботодавці вимагають від своїх співробітників систематичного поглиблення знань, здобуття нових

компетенцій. Однак через професійні або особисті фактори працівники часто не можуть брати участь у традиційних формах навчання. Традиційні ж форми і методи навчання не можуть в повному обсязі задовольнити потреби в освітніх послугах. Це все призводить до використання сучасних моделей освіти, а саме дистанційної форми навчання. Дистанційна освіта застосовується у США, країнах Західної Європи, Австралії та інших розвинених світових державах.

Зазначена форма навчання знаходиться в Україні на стадії становлення і користується популярністю серед студентів. Дистанційну форму навчання обирають переважно ті, хто використовує таку форму навчання, як «освіта для дорослих», оскільки більшість з них – дорослі люди, котрі хочуть пройти перепідготовку. Багато таких студентів вже мають вищу освіту, проте через необхідність підвищення кваліфікації або розширення сфери діяльності у багатьох виникає потреба швидко і якісно засвоїти нові знання і набути нових професійних компетенцій. Саме тоді оптимальною формою може стати дистанційне навчання. У вищих навчальних закладах України останнє перебуває на стадії розвитку. З іншого боку, жодних перешкод для існування та застосування дистанційної форми навчання поряд із традиційною не існує.

Сутність досліджуваної форми здобуття освіти відображена у Положенні про дистанційне навчання, де зазначено, що «під дистанційним навчанням розуміється індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує

на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [7].

На сьогодні в Україні ми вже маємо наступні правові документи, пов'язані з дистанційним навчанням:

- Постанова КМ України «Про затвердження Державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006–2010 роки» від 7 грудня 2005 р. № 1153;

- Постанова ВР України «Про затвердження Завдань Національної програми інформатизації на 2006-2008 роки» № 3075-IV від 4 листопада 2005 р.;

- Рішення Колегії МОН України «Про стан і перспективи розвитку дистанційного навчання в Україні» від 23 червня 2005 р.;

- Наказ МОН України від 21.01.2004 № 40 «Про затвердження Положення про дистанційне навчання»;

- Постанова КМ України від 23 вересня 2003 р. № 1494 «Про затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004–2006 роки»;

- Наказ МОН України від 07 липня 2000 р. № 293 «Про створення Українського центру дистанційної освіти»;

- «Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні» від 20 грудня 2000 р.;

- Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» 31 липня 2000 р. № 928/2000;

- Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. № 74/98-ВР.

Крім цього, дистанційна форма навчання заявлена як рівноправна з традиційними (очною, заочною, вечірньою та екстернатом) у статті 42 Закону України «Про вищу освіту» [6].

Дистанційна освіта, як і будь-яка інша форма навчання, має свої переваги і недоліки. З точки зору учасника процесу, найбільш важливими перевагами дис-

танційної освіти є:

- незалежний доступ до знань – дистанційна освіта усуває основні бар'єри часу і простору, які унеможливають сприйняття викладання для чисельної кількості студентів;

- скорочення витрат на освіту (проїзд, проживання тощо);

- нові форми спілкування між студентом і викладачем, а також між самими студентами;

- гнучкий темп навчання – електронне навчання пропонує студенту темп одержання і засвоєння знань, не доступний в традиційній системі;

- привабливість мультимедійної форми матеріалів;

- можливість водночас навчатись в Україні та за кордоном.

Однак існує й низка проблем. Тому метою статті є розкриття поняття дистанційної освіти, визначення недоліків при застосуванні дистанційної форми навчання у ВНЗ.

Пропоноване дослідження передбачало вирішення наступних завдань: визначити ефективність дистанційного навчання; виокремити негативні сторони в процесі впровадження дистанційного навчання в освітній процес; описати перспективи та підходи до вирішення проблем дистанційної освіти у ВНЗ.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. В останні роки питання впровадження і поширення дистанційного навчання у ВНЗ набирає популярності в царині наукових студій. На сьогодні досліджено напрями підвищення ефективності навчання з використанням інформаційних технологій (В. Биков Р. Гуревич, М. Кадемія, Д. Опеншоу, Н. Тверезовська, І. Хорев, М. Жалдак, Ю. Жук); методи творчого навчання за допомогою телекомунікаційних засобів (Г. Андріанова, А. Кудін, А. Хуторський); концептуальні педагогічні положення про дистанційне навчання (О. Андрєєв, Г. Козлакова, І. Козубовська, В. Олійник, Є. Полат, П. Стефаненко, А. Хуторський).

Незважаючи на кількість досліджень, сучасна дистанційна освіта в Україні не розкриває всіх можливостей використання принципово нових форм і методів навчання. Однак сукупність результатів наукових праць із вказаної проблематики сприяє розвитку дистанційного навчання.

Виклад матеріалу. Дистанційна освіта – це нова форма навчання, відмінна від стаціонарної і заочної форм навчання. В процесі її реалізації застосовуються інші методи, засоби та форми навчання, а також взаємодія викладача і студента. Крім цього, дистанційна освіта найбільш ефективно реагує на потреби суспільства і реалізує право громадянина України на освіту. Особливістю дистанційного навчання є самостійність і особистісна відповідальність людини за вибір програми дистанційної освіти, терміни і якість її проходження [4].

У процесі розвитку й поширення дистанційного навчання в Україні пріоритетними, на нашу думку, повинні бути: створення умов для розвитку нових форм навчання (правових, організаційних, фінансових та технічних), наявність стандартів, створення мереж і модернізація місць дистанційного навчання, здійснення контролю за дистанційною освітою.

На жаль, не всі перелічені вимоги виконуються. На сьогоднішній день не існує жодних конкретних правил стосовно дистанційного навчання. Внаслідок цього виникає ряд проблем із запровадженням зазначеної форми здобуття освіти, а саме:

- величезний вибір дистанційних освітніх центрів за кордоном і мінімум можливостей в Україні;
- відсутність нормативно-правового і організаційно-методичного забезпечення;
- «віртуальний викладач» в Україні не завжди вміє користуватись засобами інформаційних і комунікативних технологій. Існує проблема підготовки і перепідготовки викладачів;

- відсутність мотивації для розробки дистанційних курсів;

- зниження рівня міжособистісних відносин. Ті, що навчаються в традиційний спосіб і перед собою лектора, отримують не тільки теоретичний матеріал, але й і супроводжуючі жести, міміку, які в подальшому впливають на результати навчання. Тому дистанційна освіта повинна передбачати обов'язкове двовимірне зображення;

- труднощі в реалізації змісту деяких навчальних предметів. З технічної точки зору проблемним є проведення практичних і лабораторних занять;

- труднощі в мотивації студентів – важко досягти почуття суперництва в групі або переконати учасників обмінятися думками, що призводить до зниження їх зацікавлення;

- ефективне використання інформаційних технологій вимагає від учасників самодисципліни та плідної роботи;

- координатор не може вплинути на студента. Таким чином, пропозиція дійсна лише для тих, хто хоче самостійно підвищувати свою кваліфікацію, навички і отримати нові знання.

Важливою ознакою дистанційної освіти повинна бути також якість. Оскільки дана форма навчання не повинна поступатись стаціонарній, потрібно застосовувати найкращі навчально-методичні матеріали, професорсько-викладацький склад, передбачити здійснення контролю якості дистанційної освіти і відповідності освітнім стандартам.

Вирішення вказаних вище проблем сприятиме, на наш погляд, досягненню дистанційною освітою в Україні високого рівня. На жаль, на сьогоднішній день дистанційна освіта не відповідає суспільним вимогам. Це перешкоджає українським студентам стати рівноправними членами європейського світу, де мешканці вирішують свої освітні потреби через Інтернет. Першочерговим виходом із ситуації вважаємо створення ефективної, функціональної мережі дистанційного навчання.

В іншому випадку, із збільшенням доступу до Інтернету абітурієнти надаватимуть все більшої переваги навчанню за кордоном перед здобуттям вищої освіти в Україні. Тому дистанційну освіту потрібно якомога інтенсивніше впроваджувати в систему навчального процесу.

Висновки. Дистанційна освіта на даний момент розвивається і поширюється швидкими темпами, і є перспективною формою навчання в Україні. Слід пам'ятати, що саме дистанційна освіта підвищує ефективність самостійної роботи студента, дає абсолютно нові можливості пошуку і закріплення різних професійних навичок, а викладачам дозволяє реалізовувати нові форми і методи навчання із застосуванням інформаційних технологій і способів комунікації. Однак аналіз роботи навчальних закладів України, які впроваджують застосування дистанційного навчання або його елементів, вказує на наявність низки труднощів, усунення яких потребує насамперед нормативно-правового забезпечення, фінансування, налагодженої роботи навчальних закладів.

Зволікання з вирішенням цих проблем призведе до зниження конкурентоспроможності вітчизняної освіти.

Література

1. Буряк В. Умови та засоби самоосвіти / В. Буряк // Вища школа. – 2002. – № 6. – С. 18–27.
2. Воронкин А. С. Предварительные итоги опроса «Дистанционное образование сегодня»: [Електронний ресурс] / А. С. Воронкин. – Луганськ : Інформаційно-освітнянський портал «Технології дистанційної освіти». – Режим доступу : <http://tdo.at.ua/news/do/2011-06-23-36>.
3. Дистанційна вища освіта в Європі : виші, ціни, процес навчання : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.prostobank.ua/finansoviy_gid/groshi_rodini/statti/distantsiyna_vischa_osvita_v_yevropi_vishi_tsini_protsees_navchannya_blog.
4. Дистанційна освіта в країнах світу: що, де і як? : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chasipodii.net/mp/article/1369/>.

5. Дистанційна освіта: плюси та мінуси : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.org.ua/distance/articles/18/>.

6. Закон України «Про вищу освіту» // Законодавчі акти України з питань освіти : За станом на 1 квітня 2004 року / Верховна Рада України; Комітет з питань науки і освіти / І. Р. Юхновський (ред.-упоряд.). Офіційне видання. – К. : Парламентське вид-во, 2004. – С. 168–221.

7. Наказ Міністерства освіти і науки України від 25 квітня 2013 року № 466 «Про затвердження Положення про дистанційне навчання»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13>.

Polyova L.V. PROBLEMS OF DISTANCE EDUCATION. *The necessity of the introduction and spread of distance education in Ukraine has been emphasized in the article. The author suggests the analysis the main factors hampering the full implementation of distance learning in Ukraine. Distance learning is used mostly by students who want to retrain or get the second education. However, like any other form of education distance education has its advantages and disadvantages.*

Distance education is currently developing and spreading rapidly in Ukraine and therefore it is a promising form of learning. It increases the effectiveness of distance education through self-learning. That allows teachers to implement new forms and methods of training using information technologies and modern means of communication.

This form of education in Ukraine has appeared not long ago and became popular among students. Distance learning students are mostly choosing such form of learning as «adult education».

There are the following priorities in the development and spread of distance learning in Ukraine: creating conditions for the development of new forms of learning (legal, institutional, financial and technical ones), availability of standards, networking, upgrading and controlling distance education.

However, the analysis of the function-

ing of educational institutions in Ukraine has shown that there are various problems in implementing and using the elements of distance learning. Legal support, funding, streamlined work of schools should solve these problems. But first of all we need to create a distance learning network.

Quality should also become an important feature of distance learning. Thus, students can use the best teaching materials. The best teaching staff should also provide a high-quality control over distance education.

The present-day distance education does not meet the requirements of students who want to become an equal member of the European world, where educational needs are satisfied through the Internet.

Key words: distance education, information technology, modernization, problems, forms of learning.

Полевая Л.В. ПРОБЛЕМЫ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ. В статье рассмотрена актуальность внедрения и распространения дистанционного образования в Украине, а также проанализированы основные факторы, тормозящие внедрение полноценного дистанционного обучения. Дистанционную форму обучения используют преимущественно студенты, желающие пройти переподготовку или получить второе высшее образование. Однако, как и любая другая форма обучения, дистанционное образование имеет свои преимущества и недостатки.

Дистанционное образование сейчас развивается и распространяется быстрыми темпами, и поэтому в Украине оно является перспективной формой обучения. Следует помнить, что именно дистанционное образование повышает эффективность самостоятельной работы студента, а преподавателям позволяет реализовывать новые формы и методы обучения с применением информационных технологий и способов коммуникации.

Ключевые слова: дистанционное образование, информационные технологии, модернизация, проблемы, формы обучения.

УДК 379.8(477.86)

ДИТЯЧІ ЗАКЛАДИ ОЗДОРОВЛЕННЯ ТА ВІДПОЧИНКУ
ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

І.Я.Мендела

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Людина у будь-якому віці повинна відпочивати, змінювати на деякий час постійне місце перебування та, за потреби, мати можливість оздоровитися. Вказані заклади необхідні не тільки дорослим, але й дітям. Управління розвитком підприємств рекреаційно-туристичного комплексу відображає специфіку розвитку галузі. Актуальною є проблема розвитку дитячого туризму як невід'ємна складова частина туристичної галузі. Разом із тим, стан справ у цій сфері викликає занепокоєння. На основі аналізу стану розвитку та функціонування дитячого оздоровлення і відпочинку виявлено ряд чинників, які б сприяли розвитку функціонування дитячих закладів оздоровлення та відпочинку. Необхідно формування й реалізація стратегії розвитку дитячого оздоровлення, що зумовлено нестійким характером функціонування мережі дитячих закладів оздоровлення та відпочинку. Вказані заходи спрямовані на втілення в життя одного із найважливіших стратегічних завдань нашої держави щодо забезпечення соціального захисту дитинства – реалізацію права дитини на оздоровлення та відпочинок.

Ключові слова: дитячі заклади оздоровлення та відпочинку, санаторно-курортне лікування, соціальна програма оздоровлення і відпочинку дітей, розвиток мережі дитячих оздоровчих закладів.

Постановка проблеми. У процесі переходу до ринкової моделі господарювання виникає проблема для тих підприємств, які пов'язані з оздоровленням та відпочинком для дітей. Питання скорочення чисельності населення України, погіршення репродуктивного здоров'я

нації і пов'язане з ним погіршення здоров'я дітей потребують вирішення. Аналіз діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку дасть можливість обґрунтування стратегічного механізму управління розвитком дитячих санаторно-курортних та оздоровчих закладів.

Мета роботи. Розкрити особливості територіального оздоровлення та відпочинку дітей у Івано-Франківській області та виявити ряд чинників, які б сприяли розвитку дитячих закладів оздоровлення та відпочинку.

Аналіз публікацій і досліджень. Аналіз наукових досліджень і публікацій у сфері санаторно-курортного лікування та оздоровлення дітей виявляє не лише проблеми в стані здоров'я населення, а й показує шляхи вирішення цієї проблеми. Серед науковців, які займалися вивченням дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, слід виділити: Г.М. Бевз, А.М. Домище-Медяник, Я.М. Кашуба. У їхніх доробках висвітлюється питання становлення та розвитку дитячих закладів оздоровлення та відпочинку.

Результати досліджень. Починаючи з 90-х років, дитячі курорти України переживають тривалу кризу, що торкнулася всіх санаторно-курортних підприємств. Україна має всі необхідні умови для розвитку санаторно-курортного комплексу, особливо для розвитку діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку.

В Україні ще в січні 2013 р. розроблено проект Концепції Державної цільової соціальної програми оздоровлення і відпочинку дітей та розвитку мережі дитячих оздоровчих закладів на період до 2017 року [5], згідно якої поліпшення стану здоров'я дітей, відновлення їх життєвих сил, запобігання бездогляд-

ності, створення умов для продовження виховного процесу та розвитку творчих здібностей забезпечується шляхом організації оздоровлення та відпочинку дітей, зокрема у період канікул.

Українські Карпати характеризуються сприятливими природними умовами для широкого розвитку всіх видів оздоровлення, серед яких найбільш цінними рекреаційними ресурсами є бальнеологічні, а також історико-краєзнавчі. Потреби сьогодення щодо вдосконалення і оптимізації процесів оздоровлення і відпочинку дітей потребують переосмислення традиційних підходів до діяльності дитячих оздоровчих закладів, головним серед яких є модернізація змісту і структури закладу відповідно до сучасних умов.

Кількість дитячих закладів оздоровлення та відпочинку невпинно скорочується. Упродовж останніх років спостерігається тенденція до погіршення стану здоров'я дітей з одночасним збереженням незначного обсягу надання їм послуг з оздоровлення та відпочинку. В Івано-Франківській області кількість за-

кладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку, з кожним роком помітно зменшується (табл. 1) [1].

У 2015 р. спостерігається різке скорочення кількості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку, до 57,64 % (починаючи з 2014 р. – 88,67 %).

Проаналізуємо кількість дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку, загалом по Україні (табл. 2) [2].

Також, починаючи з 2014 р., кількість дитячих закладів оздоровлення та відпочинку загалом по Україні скорочується (75,35 %).

В Івано-Франківській області розроблено проект Рішення «Про обласну цільову соціальну програму з оздоровлення та відпочинку дітей на 2016–2020 роки». Згідно даної програми, передбачено обсяги та джерела фінансування (табл. 3) [4].

Необхідне створення умов для залучення інвестицій в санаторно-курортний комплекс Івано-Франківської області шляхом надання податкових пільг, дер-

Таблиця 1
Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку Івано-Франківської області, які працювали влітку

Роки	Кількість закладів, одиниць	У них місць, одиниць	Зростання кількості закладів у порівнянні з попереднім роком (%)
2010	768	3862	–
2011	782	3511	101,82
2012	783	3995	100,13
2013	812	3650	103,70
2014	720	3892	88,67
2015	415	3805	57,64

Таблиця 2
Дитячі заклади оздоровлення та відпочинку України, які працювали влітку

Роки	Кількість закладів, одиниць	У них місць, тис. одиниць	Зростання кількості закладів у порівнянні з попереднім роком (%)
2010	17342	196	–
2011	17703	194	102,08
2012	17744	188	100,23
2013	18549	191	104,54
2014	13977	126	75,35

Таблиця 3

Обсяги та джерела фінансування цільової соціальної програми з оздоровлення та відпочинку дітей, тис. грн.

Роки	Всього	Обсяги фінансування, в т.ч. за джерелами фінансування		
		обласний бюджет	районні, міські бюджети	інші джерела
2016	4642,0	4642,0	–	–
2017	5227,0	5227,0	–	–
2018	5707,9	5707,9	–	–
2019	6107,4	6107,4	–	–
2020	6530,0	6530,0	–	–
Всього	28214,3	28214,3	–	–

жавних гарантій та інших засобів державної підтримки та покращення фінансування дитячих санаторно-курортних закладів за рахунок державного та місцевого бюджетів.

Розвиток програми з оздоровлення та відпочинку дітей дасть змогу:

- організувати наукові, зокрема психолого-педагогічні дослідження у сфері оздоровлення та відпочинку дітей;
- розвитку дитячого рекреаційного комплексу, індустрії відпочинку та дозвілля, розширення бази туристичних послуг для дітей;
- щороку забезпечувати оздоровленням та відпочинком не менше 50 % дітей віком 7-16 років, пільгових категорій, дітей, зареєстрованих як внутрішньо переміщені особи, бездоглядних та безпритульних дітей, дітей-інвалідів, дітей, потерпілих від наслідків Чорнобильської катастрофи, дітей, які постраждали внаслідок стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, дітей із багатодітних і малозабезпечених сімей, дітей, батьки яких загинули від нещасних випадків на виробництві або під час виконання службових обов'язків, талановитих та обдарованих дітей, дітей працівників агропромислового комплексу та соціальної сфери села;
- підвищити рівень виховної роботи з дітьми під час оздоровлення та відпочинку;
- забезпечення реалізації інноваційних соціально-педагогічних, медико-

оздоровчих проектів;

- зберегти мережу закладів відпочинку та оздоровлення дітей на території області;
 - забезпечити проведення державної екологічної експертизи проектів будівництва, об'єктів дитячого курортно-туристичного комплексу;
 - вживати заходів щодо недопущення скорочення, ліквідації чи перепрофілювання або використання не за призначенням закладів оздоровлення та відпочинку дітей;
 - сприяти залученню коштів підприємств, установ, організацій, профспілок та фондів на оздоровлення і відпочинок дітей та при можливості залучати народних депутатів України для підтримки та реалізації зазначених цілей;
 - забезпечити своєчасний добір кадрів з належним рівнем підготовки для закладів оздоровлення та відпочинку дітей, особливо для роботи з вихованцями інтернатних закладів із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей із спеціальних інтернатних закладів.
- Низький рівень організації оздоровлення та відпочинку дітей зумовлений:
- недостатньою кількістю закладів виключно дитячого спрямування оздоровлення, зокрема тих, що відповідають сучасним вимогам;
 - після катастрофи на ЧАЕС організація належного державного управління у сфері санаторно-курортної допомоги

дітям набула виняткового соціально-політичного значення;

- недоступністю послуг з оздоровлення та відпочинку дітей;
- масове порушення норм екологічної, сейсмічної безпеки при реконструкції баз розміщення дітей та молоді;
- недосконалістю механізму надання послуг з оздоровлення та відпочинку, зокрема дітям, які потребують особливих умов для оздоровлення, та дітям-інвалідам;
- низьким рівнем матеріально-технічного та інформаційного забезпечення закладів;
- недостатнім обсягом фінансування заходів оздоровлення та відпочинку дітей;
- відсутністю ефективного ринку доступних послуг у зазначеній сфері;
- недосконалістю системи підготовки та підбору спеціалістів для роботи в закладах;
- відсутністю сучасних конкурентоспроможних рекреаційних спортивно-оздоровчих, освітньо-розвиваючих комплексів, що не дає можливості реалізувати права кожної дитини на повноцінне оздоровлення, відпочинок і навчання.

Звідси, і недосконалість організації оздоровчого процесу та забезпечення умов для реалізації прав дітей на повноцінне та якісне оздоровлення і відпочинок.

За даними Державного реєстру дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, закладів санаторного типу в Івано-Франківській області є 5 [3]: філія «Дитячий заклад санаторного типу лікувально-оздоровчий комплекс «Карпатські зорі» Івано-Франківське обласне закрите акціонерне товариство по туризму та екскурсіях «Івано-Франківськтурист» (оздоровлення дітей з обмеженими можливостями, місткість – 120 чол.), філія «Дитячий заклад санаторного типу лікувально-оздоровчий комплекс «Верховина» Івано-Франківськтурист» (медична практика, місткість – 300 чол.), дитячий

лікувально-оздоровчий комплекс «Сокіл» профкому Бурштинської ТЕС (оздоровлення, організація фізкультурно-спортивної діяльності, виховної діяльності та дозвілля, відпочинок, місткість – 400 чол.), товариство з обмеженою відповідальністю «Долина» (оздоровчі та відпочинкові послуги, місткість – 200 чол.), дитячий заклад санаторного типу «Перлина Карпат» (розміщення та проживання, організація харчування, психологічні послуги, медичне обслуговування, місткість – 150 чол.).

Позаміських закладів оздоровлення та відпочинку в області є 12: товариство з обмеженою відповідальністю «Лікувально-оздоровчий комплекс «Прикарпатські зорі» (оздоровлення дітей з обмеженими можливостями), позаміський заклад оздоровлення та відпочинку «Перлина Придністров'я» (оздоровлення дітей з обмеженими можливостями, місткість – 180 чол.), позаміський заклад оздоровлення та відпочинку дітей «Опілля» (оздоровлення дітей з обмеженими можливостями, місткість – 150 чол.), лікувально-оздоровчий комплекс «Дружба» (оздоровлення дітей з обмеженими можливостями), позаміський заклад оздоровлення та відпочинку дітей «Едельвейс» (оздоровлення дітей з обмеженими можливостями, місткість – 210 чол.), позаміський дитячий заклад оздоровлення та відпочинку «Артек-Карпати-Буковель» (розміщення та проживання; організація харчування; організація виховної діяльності та дозвілля; послуги з організації фізкультурно-спортивної діяльності; медичне обслуговування; інформаційні послуги, місткість – 200 чол.), позаміський заклад оздоровлення та відпочинку «Лімниця» Івано-Франківської міської ради Івано-Франківської області (оздоровлення дітей з обмеженими можливостями, місткість – 175 чол.), спортивно-оздоровчий комплекс «Смерічка» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (оздоровлення дітей з обмеженими можливостями, місткість

– 300 чол.), позаміський заклад оздоровлення та відпочинку «Артек-Карпати» (оздоровлення та відпочинок, фізкультурно-спортивна діяльність, місткість – 300 чол.), позаміський заклад оздоровлення та відпочинку «Надія» (оздоровлення та відпочинок, місткість – 100 чол.), позаміський заклад оздоровлення та відпочинку «Карпатський Артек» (оздоровлення та відпочинок, фізкультурно-спортивна діяльність, місткість – 300 чол.), дитячий спортивно-оздоровчий табір «Петрос» (оздоровлення та відпочинок, місткість – 92 чол.).

Дитячих центрів в Івано-Франківській області немає, проте і в Україні їх є тільки 9.

Отже, розвиток мережі дитячих оздоровчих закладів забезпечить:

- стимулювання суб'єктів туристичної діяльності до формування ринку дитячих туристичних послуг;
- створення та розроблення нових туристичних маршрутів дитячого спрямування;
- об'єднання зусиль органів державної влади та недержавних організацій у напрямку забезпечення якісного відпочинку та оздоровлення дітей, які потребують особливої соціальної уваги та підтримки;
- створення оптимальних умов для безпечного та ефективного перебування дітей у закладах оздоровлення та відпочинку дітей;
- усунення недоліків у роботі закладів оздоровлення та відпочинку, збереження їх мережі;
- підтримку ініціатив молодіжних громадських організацій, спрямованих на формування культури здорового способу життя;
- покращення виховної роботи у закладах різних типів, сприяння патріотичному вихованню дітей, популяризації народних традицій, утвердження духовних цінностей, розвиток нахилів та здібностей дітей під час проведення у закладах оздоровлення та відпочинку тема-

тичних змін;

- урізноманітнення форм відпочинку дітей за рахунок створення та забезпечення діяльності наметових таборів;

- створення умов для зміцнення фізичного та психологічного здоров'я дітей шляхом належної організації оздоровлення та відпочинку.

Висновки. Необхідне будівництво оздоровниць для матерів з дітьми в Карпатському регіоні, передусім для жителів районів, що потерпіли від аварії на Чорнобильській АЕС та спорудження екологічно чистого дитячого закладу оздоровлення та відпочинку в Івано-Франківській області. Необхідними умовами для розвитку дитячого оздоровлення і туризму є наявність відповідних рекреаційних ресурсів, зокрема природних умов, розвиток санаторно-курортної інфраструктури в цілому та покращення матеріально-технічної і науково-методичної бази дитячих санаторно-курортних закладів, а це сприятиме розвитку дитячого рекреаційного комплексу, індустрії відпочинку, дозволля, розширення бази туристичних послуг для дітей.

Література

1. Головне управління статистики в Івано-Франківській області : [Електронний ресурс].
2. Державна служба статистики України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Державний реєстр дитячих закладів оздоровлення та відпочинку : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://drdz.mlsp.gov.ua/>
4. Івано-Франківська обласна державна адміністрація : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.if.gov.ua/>
5. Концепція Державної цільової соціальної програми оздоровлення і відпочинку дітей та розвитку мережі дитячих оздоровчих закладів на період до 2017 року : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlsp.gov.ua/>

Mendela I.Ya. CHILDREN'S REHABILITATION AND RECREATION CENTRES IN IVANO-FRANKIVSK REGION. *A human at any age should rest for a while to change a permanent place of residence and, if necessary, be able to improve his/her health. The rehabilitation and recreation centres are needed by adults and children as well. Managing development of enterprises of recreation and tourist complex reflects the specificity of the industry.*

The problem of development of children's tourism is actual nowadays, being an integral part of tourism industry. However, the situation in this area has become a concern. In recent years the tendency of deterioration of children's health has been observed, due to the negative factors of socio-economic, ecological and psycho-emotional nature. The impact of permanent risk factors, including stress overloads, especially at school age, is leading to disruption of the mechanism of self-regulation of physiological functions and contributes to the development of chronic diseases of children. The children's rehabilitation and recreation centres are permanently or temporarily operating child care establishments, aimed respectively at rehabilitation or recreation of children, located in specially constructed or adapted premises (school, tents, camp, etc.), with the necessary physical infrastructure, staffing and technologies for recreation and leisure activities. Rehabilitation and recreation of children can be arranged in children's centres of rehabilitation and recreation throughout the year, during holidays, around the clock, all day long. Based on the analysis of the state of development and functioning of children's health rehabilitation and recreation, a number of factors of contributing to the development of functioning of children's centres of rehabilitation and recreation are singled out.

Key words: *children's rehabilitation and recreation centres, sanatorium and spa treatment, social program of rehabilitation and recreation for children, development of a network of children's rehabilitation centres.*

Мендела І.Я. ДЕТСКИЕ УЧРЕЖДЕНИЯ ОЗДОРОВЛЕНИЯ И ОТДЫХА ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ.

Человек в любом возрасте должен отдыхать, менять на некоторое время постоянное место жительства и, при необходимости, иметь возможность оздоровиться. Указанные учреждения необходимы не только взрослым, но и детям. Управление развитием предприятий рекреационно-туристического комплекса отражает специфику развития отрасли. Актуальна проблема развития детского туризма, которая является неотъемлемой составной частью туристической отрасли. На основе анализа состояния развития и функционирования детского оздоровления и отдыха определен ряд факторов, которые могут способствовать развитию функционирования детских заведений оздоровления и отдыха. Необходимо формирование и реализация стратегии развития детского оздоровления, что обусловлено неустойчивым характером функционирования сети детских учреждений оздоровления и отдыха. Указанные меры направлены на воплощение в жизнь одной из важнейшей стратегической задачи нашего государства в обеспечении социальной защиты детства – реализацию права ребенка на оздоровление и отдых.

Ключевые слова: *детские учреждения оздоровления и отдыха, санаторно-курортное лечение, социальная программа оздоровления и отдыха детей, развитие сети детских оздоровительных учреждений.*

УДК 910.4.:379.85(477)+913:338.48.005

**ТУР ВИХІДНОГО ДНЯ «ЗОЛОТА ПІДКОВА»:
РЕАЛІЇ ТА ПОТРЕБИ ВДОСКОНАЛЕННЯ***Т.І. Божук*

Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена питанням використання в туристичній діяльності історико-культурних ресурсів, зокрема замків, палацових комплексів і фортець. В результаті проведеного дослідження висвітлено організаційно-технологічні аспекти одного із найбільш популярних в Україні туристичних маршрутів «Золота підкова». Наведено характеристику даного туристичного продукту та подано перелік найпопулярніших туристичних підприємств Львова, що пропонують надання послуг, в тому числі і турів вихідного дня. Обґрунтовано доцільність вдосконалення туру, оскільки, відповідно до розуміння життєвого циклу туристичного продукту, на даний момент спостерігається стадія його зрілості, яка зміниться стадією спаду. Запропоновано ряд варіантів щодо можливостей вдосконалення існуючого маршруту.

Ключові слова: *тур, туристичний продукт, «Золота підкова», замковий комплекс, життєвий цикл туристичного продукту.*

Постановка проблеми. Розуміння культури в суспільному розвитку й усвідомлення необхідності збереження культурного різноманіття у світі розширюють перспективи культурно-пізнавального туризму як ресурсу регіонального розвитку, а також впливу його на соціальну й культурну сферу, екологію, зовнішньоекономічну діяльність і міжнародні відносини. Серед основних напрямів культурного туризму, які реалізують сучасні потреби споживача, слід назвати: фестивальний (фольклорний) туризм, туризм народних ремесел і мистецтв, гастрономічний туризм (національної кухні), релігійний туризм, історико-культурний туризм, куль-

турно-пізнавальний туризм, сільський туризм (туризм побуту етнічних груп), етнічний туризм тощо.

Львівщина посідає одне з привідних місць в Україні за кількістю об'єктів історико-культурної спадщини, які викликають значний інтерес у вітчизняних та іноземних туристів. Найбільше пам'яток історії та архітектури розміщено у Львові (2500), а також у містах Жовкві, Белізі, Бібці, Золочеві, Жидачеві, Самборі, Дрогобичі та ін. Актуальність дослідження визначається тими обставинами, що на сьогодні тематика культурно-пізнавальних турів, зокрема відвідання замків, користується популярністю серед туристів.

Мета роботи. Головним завданням статті є аналіз існуючого туристичного маршруту «Золота підкова» і формування пропозицій щодо його вдосконалення.

Аналіз публікацій і досліджень. Питанням вивчення і класифікації рекреаційно-туристичних ресурсів присвячено праці О. Бейдика [1], І. Смаля [7], В. Л. Петранівського і М. Й. Рутинського [6], Т. Палкова [5], розробкою туристично-краєзнавчих класифікацій оборонних споруд України займалися О. Мацюк [4], О. Лесик [3]; у наших попередніх дослідженнях розроблено бланк анкети, проведено соціологічне опитування і опрацьовано результати анкетування туристів щодо отриманих вражень від екскурсії територією Олеського, Підгорецького і Золочівського замків [2]. Проте, незважаючи на значний інтерес до тематики дослідження замкових комплексів Львівщини, питання залучення до цілісної екскурсійної програми таких замків як Жовківський, Бродівський, Поморянський, Свіржський, Старосільський фактично не висвітлювалися.

Результати досліджень. Одним із найпривабливіших туристичних маршрутів України є «Золота підкова Львівщини». Підтвердженням такої популярності є значна кількість львівських туристичних компаній, що його реалізують. Зокрема, використовуючи туристичний довідник «Експерсії Львівщиною», виданий Департаментом міжнародного співробітництва та туризму Львівської обласної державної адміністрації в рамках реалізації «Програми розвитку туризму та курортів у Львівській області на 2014–2017 роки» [8], проведено аналіз і виявлено, що тур є в переліку експерсій таких туристичних підприємств: «Алла», «Астур-Інвест», «Барви-тур», «Бі тревел», «Вир мандрів», «Відвідай», «Всесвіт», «Галінтур», «Галіція-тур», «Грин-тур», «Дана К», «Дивосвіт», «Ельпіда», «Євро-Софія», «Європа-тур», «Захід шоу», «Інтертур», «Калина-тур», «Капітолій», «Кий авіа вест», «Клуб мандрівників», «Круїз пленет», «Кумпель-тур», «Лемберг-тур», «L-travel», «Леополіс-тур», «Леотур», «Львів-інтуртранс плюс», «Львівтехнополіс», «Міст-тур», «Моноліт», «Навколо світу», «Савана», «Трайидент консалтинг та інвестиції» «Трайидент хіт», «Час на мандри», «Go to Ukraine». Цей тур у календарях подорожей туристичних компаній можна зустріти під назвою «Замки Львівщини – Олесько, Підгірці, Золочів», «По замках Львівщини «Золота підкова»», «Замками Львівщини», «Золота підкова», «Замки Львівщини», «Золота підкова – незабутня прогулянка в історію», «Золоте кільце» тощо.

Маршрут туру є одноденним і коштує приблизно 250 грн. (за матеріалами «Відвідай»). До основних послуг належить проїзд комфортабельним автобусом, а супровід гід-екскурсовода, експерсійне обслуговування в туристичних об'єктах.

У вартість не входять і додатково оплачуються: вхідні квитки в туристичні об'єкти: Золочівський замок та Великий палац: загальний – 20 грн., студенти – 10 грн., учні – 5 грн.; китайський палац

(музей східних цивілізацій): загальний та студенти – 10 грн., учні – 4 грн.; територія Підгорецького замку: загальний та студенти – 10 грн., учні – 5 грн.; Олеський замок: загальний – 20 грн., студенти – 10 грн., учні – 5 грн., а також харчування (обід у закладах громадського харчування м. Золочева, вартість становить 60 грн.).

Так виглядають реалії. Однак, організатори туризму повинні розуміти, що будь-який туристичний продукт характеризується стадіями життєвого розвитку, і обов'язково настане той момент, коли у результаті перенасичення даним туристичним продуктом на туристичному ринку спостерігатиметься спад і відповідно низький обсяг його реалізації. Таке явище стане свідченням необхідності своєчасної переорієнтації на нові потреби споживача. І тоді постане необхідність доповнення даного туру новими оглядовими об'єктами і відповідно збільшення його тривалості, що приведе до зростання його ціни. І тут варто звернутися до популярної праці О. Мацюка «Замки і фортеці Західної України» [4, с. 13-50]. Описаний тут туристичний маршрут «Золота підкова» (рис. 1) довжиною 238 км можна проїхати автобусом за один чи два дні.

Відповідно до запропонованого маршруту, виїжджаючи зі Львова, туристи зможуть оглянути такі пам'ятки: дерев'яна церква на Сихові, Звенигород (городище, музей, церкви), Старе село (замок), Бібрка (горб з каплицею, де полюбляв відпочивати Іван Франко; оборонний костел), Свірж (замок), Перемишляни (костел), Унів (Унівська Лавра), село Гологори, Гологірки (церква на місці замка княжної Олени), Лагода, колишній Словітський монастир, Червоне (палац), Ясенівці (вежа), Білий камінь (руїни замку), Золочів (замок, церква), Поморяни (замок), Підгірці (замок, городище Пліснесько), Сасів (дерев'яна церква), Верхобуж (витоки Західного Бугу), Буськ, Дідилів тощо.

Безумовно, що сучасний стан доріг не дозволяє якісно реалізувати подорож. Однак можна завчасно запропонувати ту-

ристам комбінований маршрут, де «бездоріжжя» можна подолати за допомогою двоколісного, екологічно чистого велосипеда. У цьому випадку потрібно організаторам подбати про пункти прокату велосипедів, про велопровідника, а туристам (що вміють кататися) – про відповідний одяг.

Маршрут «Золота підкова» можна доповнити, як наприклад, відвідання замком мушкетерів (тобто Свіржським замком). Ще більш вражаючою була би мандрівка з відвіданням Жовківського і Бродівського замків. Цікавим є той факт, що Жовква, Броди і Золочів мають зручне залізничне сполучення зі Львовом. У цьому випадку, організовуючи подорож, можна поєднувати використання електрички і велосипеда.

Висновки. Отже, для подальшого розвитку і популяризації аспектів розвитку культурно-пізнавального туризму з

використанням замкових об'єктів, необхідно підготувати для споживача новий туристичний продукт «Золота підкова Львівщини», враховуючи його потреби і пропозиції щодо набору додаткових рекреаційно-туристичних послуг, а також потенційні можливості історико-культурного ресурсного та сучасного інфраструктурного забезпечення.

Література

1. Бейдик О.О. Рекреаційні ресурси України : навч. посіб. / О.О. Бейдик. – К. : Альтерпрес, 2009. – 400 с.
2. Божук Т.І. Застосування анкетного опитування при дослідженні рекреаційно-туристичного середовища (на прикладі замків Львівщини) / Т.І. Божук // Науковий Вісник Чернівецького університету : Географія. – Випуск 519–520. – 2010. – С. 45–49.
3. Лесик О. В. Замки та монастирі

Рис. 1. Туристичний маршрут «Золота Підкова» [4, с. 13]

України / О. В. Лесик– Львів: Світ, 1993. – 176 с.

4. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України (історичні мандрівки) / О. Мацюк – Львів : Центр Європи, 2005. –192 с.

5. Палков Т. Замки Львівщини : історія та легенди : Путівник / Т. Палков. – Львів, 2008. – 64с.

6. Петранівський В.Л. Туристичне краєзнавство: навчальний посібник / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський. – К. : Знання, 2006 – 575 с.

7. Смаль І.В. Туристичні ресурси світу / І.В. Смаль – Ніжин : Вид-во Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, 2010. – 336 с.

8. Туристичний довідник «Експерсії Львівщиною» виданий в рамках реалізації «Програми розвитку туризму та курортів у Львівській області на 2014–2017 роки» / [Авт.-упор. О. Погорілко, Н. Табака, Х. Кулик, О. Мельник, М. Голик]. – Львів : Камула, 2014. – 48 с.

Bozhuk T.I. WEEKEND TOUR «THE GOLDEN HORSESHOE»: IMPROVEMENT NEEDS AND REALITIES. *The given article is devoted to the issues of using of the historical and cultural resources, including castles and palace complexes in tourism. As a result of the study, the organizational and technological aspects of one of the most popular tourist destinations in Ukraine «The Golden Horseshoe» have been highlighted in the article. The characteristic of the given tourist product is included in the article. Besides, it is stated that a one-day tour includes visits of Oleskyi, Pidhoretskyi and Zolochivskyi castles. The article indicates the main services and those ones, which can be purchased for the additional fee. In addition, the tourist route «The Golden Horseshoe» by Orest Matsyuk, which includes visits to the castles in the Old Village, Svirzh, Pomoryany and other historical and cultural sites (wooden churches, churches, city out, etc.) has been analysed. The necessity of improving of the tour has been motivated according to the understanding of the life cycle of the tourist product. Taking into consideration the cur-*

rent state of infrastructure providing of the research area, a number of options on ways of improving of the existing route has been proposed enlisting Zhovkva and Brody castles. Besides, considering the poor state of roads, the railway connection to Zhovkva, Brody and Zolochiv should be used combining with bikeways, which will allow visiting places of interest and reducing the cost of the tour.

Key words: *tour, tourism product, «the Golden Horseshoe», castle complex, life cycle of the tourist product.*

Божук Т.І. ТУР ВИХОДНОГО ДНЯ «ЗОЛОТА ПІДКОВА»: РЕАЛІЇ І НЕОБХОДИМОСТІ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ. *Статья посвящена вопросам использования в туристической деятельности историко-культурных ресурсов, в частности замков, дворцовых комплексов и крепостей. В результате исследования определены организационно-технологические аспекты одного из самых популярных в Украине туристических маршрутов «Золотая подкова». Дана характеристика указанного туристического продукта и перечислены наиболее популярные туристические предприятия Львова, которые предлагают услуги, в том числе и туров выходного дня. Обоснована целесообразность совершенствования тура, поскольку, в соответствии с пониманием жизненного цикла туристического продукта, на данный момент наблюдается стадия его зрелости, которая изменится стадией спада. Предложен ряд вариантов касательно возможностей совершенствования существующего маршрута.*

Ключевые слова: *тур, туристический продукт, «Золотая подкова», замковый комплекс, жизненный цикл туристического продукта.*

УДК 32:930.1:316.327.7

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ДЛЯ ПОТРЕБ РОЗВИТКУ ЕТНОТУРИЗМУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ, ПОЛЬЩІ ТА СЛОВАЧЧИНИ)

О.І. Дутчак

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Етнічний туризм вже давно став популярним напрямком у світовому туризмі. Багато країн світу отримали важливий та цікавий досвід розвитку етнотуризму. Вивчення світового досвіду є особливо важливим для розвитку туристичної галузі України. Основна частина етнотурів України формується на базі етнографічних музеїв. Важливу роль відіграють етнографічні фестивалі. Основу розвитку етнотуризму у Польщі та Словаччині становлять численні етнографічні скансени, музеї та музейні комплекси, а також фольклорні свята та фестивалі, що приваблюють велику кількість відвідувачів як в межах країни, так і з-за кордону. Основними напрямками діяльності етнографічних музеїв є експонування артефактів автентичної матеріальної культури та проведення різноманітних етнографічних заходів. Незважаючи на значний етнографічний потенціал України, його популяризація та використання для потреб етнотуризму здійснюється значно слабше, ніж у Польщі та Словаччині.

Ключові слова: етнотуризм, Україна, Польща, Словаччина, музеї, фестивалі, історико-культурна спадщина.

Вступ. Розвиток етнічного туризму вже давно став популярним напрямком у світовому туризмі, а враховуючи те, що етнічне розмаїття стрімко скорочується, даний вид туризму буде затребуваний у зв'язку з його унікальністю та неповторністю. Багато країн світу отримали важливий та цікавий досвід розвитку етнотуризму, форми якого залежать від географічної та історико-культурної спе-

цифіки регіонів. Вивчення накопиченого світового досвіду є особливо важливим для розвитку туристичної галузі України.

Мета дослідження полягає у аналізі досвіду використання історико-культурної спадщини для розвитку етнотуризму на прикладі України, Польщі та Словаччини.

Наявність значного етнокультурного потенціалу в Україні є передумовою розвитку етнотуризму. Зростаюча популярність цього виду туризму у багатьох країнах світу, зокрема у країнах Європи, зумовлює необхідність вивчення закордонного досвіду та його втілення в українських реаліях.

Україна має потужний історико-культурний потенціал придатний для потреб розвитку етнічного туризму. На державному обліку в Україні перебуває понад 130 тис. пам'яток, з них: 57206 – пам'ятки археології (418 з яких національного значення), 51364 – пам'ятки історії (147), 5926 – пам'ятки монументального мистецтва (45), 16293 – пам'ятки архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні (3541) [2, с. 37].

Найбільш привабливими для розвитку етнотуризму були і залишаються ті регіони, де етнокультурна спадщина є найбільш збереженою, самобутньою, регіони суміжного проживання представників різних етносів, регіони компактного проживання діаспорних груп. Яскравим прикладом є регіон Українських Карпат – територія багатоміткового проживання багатьох етносів і етнотурів з відносно добре збереженою автентичною культурою.

В Україні є низка етнографічних му-

зеїв, які збирають, зберігають, вивчають та експонують етнографічні колекції, знайомлять сучасників із процесами етногенезу, побутом і культурою різних етнічних спільнот. Більшість сучасних етнографічних музеїв країни репрезентують відвідувачам тематичні експозиції традиційної культури українського народу (ужитково-побутові й мистецькі предмети XVIII – початку XX ст.) та її локальних варіантів, зібраних з усіх етнографічних земель України (Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Покуття, Опілля, Буковина, Закарпаття, Поділля, Волинь і Полісся, Середня Наддніпрянина, Слобожанщина, Донеччина, Причорномор'я, Таврія). Серед них: Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського і Косівський музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини на Івано-Франківщині, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАНУ у Львові, Печенізький краєзнавчий музей та Етнографічний музей «Українська слобода» у Харківській області, Музей культури та побуту Уманщини, Національний музей народної архітектури та побуту України у с. Пирогові, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» та ін. [1, с. 23].

Саме на базі існуючих етнографічних музеїв України формується основна маса сучасних етнічних турів. Сьогодні туристичні фірми пропонують такі етнічні тури, як «Гуцульські коломийки» – ознайомлення з побутом та традиціями гуцулів і відвідуванням Музею гуцульського побуту, етнографії та музичних інструментів Романа Кумлика (сmt. Верховина, Івано-Франківська обл.), музею «Гуцульська гражда» (с. Криворівня, Івано-Франківська обл.), музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття «Гуцульщина» (м. Коломия, Івано-Франківська обл.), музею «Писанки»; етнічний тур «Полтавський колорит» – занурення в загадковий і гостинний Полтавський

край з відвідуванням Полтавського краєзнавчого музею (м. Полтава), Національного музею-заповідника українського гончарства (сmt. Опішне, Полтавська обл.); етнічний тур «Трипільська Україна» – з метою долучення до історії та культури Трипільської цивілізації на базі відвідування Київського обласного археологічного музею (с. Трипілля, Київська обл.), приватного історико-археологічного музею «Прадавня Аратта – Україна» (с. Трипілля, Київська обл.) та «Трипільського скверу» (м. Ржищів, Київська обл.) [2, с. 39].

Крім того, однією з активних форм безпосереднього залучення іноземних та вітчизняних туристів до української етнічної культури є організація різного роду фестивальних дійств, фольклорних свят, які проводяться щорічно, та анімаційних заходів (наприклад, гуцульське весілля). До переліку найвідоміших міжнародних фестивалів, що відбуваються на території України, належать: Міжнародний фестиваль «Поліське літо з фольклором», Міжнародний фестиваль «Калинове літо на Дніпрі», Міжнародний фестиваль «Етновир», Міжнародний фольклорний молодіжний фестиваль традиційної культури «Древлянські джерела», фольклорно-етнографічний Міжнародний гуцульський фестиваль та ін.

Незважаючи на відсутність значного етнокультурного потенціалу (на відміну від України), розвиток етнотуризму в Польщі знаходиться на доволі високому рівні, що пояснюється ефективністю державного управління в цій галузі, вдалою маркетинговою політикою та наявністю необхідного рівня фінансування. Хоча саме поняття «етнотуризм» в нашому розумінні на території Польщі практично не вживається, використовується поняття «культурний туризм».

Головними об'єктами культурного туризму Польщі є численні етнографічні парки та музеї, у межах яких власне і організуються етнотури. До таких належать:

Кашубський етнографічний парк ім. Теодори і Ісидора Гульговських в місцевості Вдзидзе-Кішевске – це найстаріший польський музей під відкритим небом, який знайомить відвідувачів з культурою та фольклором етносу кашубів. Історія парку починається в 1906 р., коли Теодора та Ісидор Гульговські в котеджі, викупленому в місцевого господаря Міхаля Гінза, заснували музей з колекцією кашубських зразків живопису на склі, меблів і сільськогосподарської техніки. У 1932 р. пожежа знищила весь котедж разом з колекціями, однак через 4 роки він був відновлений. У 1954 р. музей перейшов під контроль Поморського музею в м. Гданську. У 1969 р. музей був перетворений на самостійний Кашубський етнографічний парк, а його площа була розширена до 12,5 га. У 1980 р. площа скансену знову збільшилася до 22 га, були створені сектори будівель, що відповідають конкретним історико-етнографічним областям Кашубщини та Кочеве. В даний час на території парку знаходиться 45 дерев'яних будівель – пам'яток народного зодчества XVII–XIX ст. з повним автентичним внутрішнім оснащенням: це ферми, котеджі, садиби, школа, церква та вітряні млини, кузня і лісопилка. Усередині кожного з об'єктів зібране традиційне начиння і обладнання, які колись використовувалися місцевими жителями [11].

Великопольський етнографічний парк – це унікальний скансен, що знаходиться на березі озера Ледніца в Ледніцькому ландшафтному парку біля с. Дзекановіце Гнезненського повіту Великопольського воєводства. Будівництво музею розпочалося 29 вересня 1975 р. Перша виставка для публічного відвідування була відкрита лише 1 червня 1982 р. А 25 травня 1993 р. установі був присвоєний статус музею. На сьогоднішній день тут експонується реконструкція великопольського села та шляхетської садиби. Експозиція парку-музею складається з 50 об'єктів XVII–XIX ст. У музеї

представлені житлові будинки та виробничі сільськогосподарські приміщення. Композицію доповнюють дерев'яна церква, каплиця, садиба в бароковому стилі, корчма, вітряна і водяна млини. Найстаріші будівлі датуються 1935 р. У всіх музейних об'єктах скансену експонуються предмети селянського побуту, матеріальної та релігійної культури. Найстаріші експонати музею датуються 1602 р. [9].

Музей мазовецького села знаходиться в адміністративних межах м. Серпц Мазовецького воєводства. Скансен розташовується на березі р. Серпеніца. Скансен був заснований 24 березня 1971 р. Народною повітовою радою як регіональний етнографічний музей. З 1975 р. музей став розташовуватися на території колишньої садиби Бояново. А перші музейні експонати стали демонструватися з 1977 р. У 1987 р. музею присвоїли сучасне найменування. В даний час музей займає площу розміром 60,5 га. Музей експонує різноманітні об'єкти дерев'яного зодчества, предмети матеріальної сільської культури північно-західної частини Мазовецького воєводства, поширює інформацію про народні звичаї та проводить різноманітні етнографічні заходи. Постійна експозиція включає 78 об'єктів, що являють собою елементи народного зодчества, з яких 43 об'єкти відносяться до малих форм ландшафтної архітектури, зокрема придорожні каплиці, голубники, колодязі, господарські будівлі, вулики та погребі. Сільські будинки та господарські споруди займають площу близько 5 га. Близько 20 га займають орні землі. Експозиція складається з 11 селянських господарств з житловими будинками, коморами, стайнями, свинарниками і хлівами, корчмою, кузнями, каплицями, вітряними та водяними млинами. Дані сільські будинки являють собою сільську народну архітектуру з другої половини XIX ст. до першої чверті XX ст. Інтер'єр будинків обладнаний відповідно до характерних рис походження і дають

уявлення про соціально-економічне життя сільського населення від 20-х до 50-х років ХХ ст. Інша частина музею площею близько 35 га призначена для рекреаційних цілей відвідувачів і складається з галявини і будівлі ХVІІІ ст., в якій знаходяться ресторан і сувенірний магазин [11].

Курп'ювський скансен ім. Адама Чентніка в м. Новогруд Підляського воєводства – це другий найстаріший музей під відкритим небом в Польщі, який був заснований 19 червня 1927 р. В даний час на території музею знаходяться 34 об'єкти, які представляють барвистий фольклор польських народностей ловічів та курпів. Тут демонструються будинки з різьбленими віконницями та козирками, характерні комори, об'єкти, пов'язані з традиційними заняттями курпів – бджільництвом і рибальством, а також експозиція народних костюмів ловічів [9].

Оравський етнографічний парк знаходиться в с. Зубжіца-Гурна Новотаргського повіту Малопольського воєводства. Музей поступово створювався на базі місцевого сільського музею з 1937 р. і був відкритий в 1955 р. У музеї представлені об'єкти дерев'яного зодчества, матеріальні предмети культурного і релігійного життя пастухів-волохів, що прийшли в сучасний польський регіон Гірська Орава з південного напрямку з території Східних Карпат, і польських колоністів, які прибули сюди з Малої Польщі. На території музею знаходяться різні архітектурні будівлі, що представляють дерев'яне зодчество місцевих жителів: лямус (двоповерхова будівля ХVІІІ ст., яка оточена відкритою верандою), чорна корчма (ХVІІІ ст.), селянське житло (першої половини ХІХ ст.), пасіка з характерними для Орави вуликами, будівля солтиса (ХVІІ ст.), селянський двір з кошарами, маслодавильнями і хлівом, фольш (майстерня для виготовлення сукна), тартак (лісопилка), кузня та ін. Даний музей входить до туристичного маршруту «Шлях дерев'яної архітекту-

ри» Малопольського воєводства [11].

Музей народної архітектури в м. Сянок – це найбільший музей під відкритим небом в Польщі та третій за площею у Європі, на території якого зосереджено найцінніші пам'ятки дерев'яного зодчества Підкарпаття, в тому числі різні типи хат і церков. Музей поділений на сектори, що присвячені різним етнографічним групам. На 38 га установи розташовано більше 150 об'єктів дерев'яної архітектури з багатими матеріалами з Лемківщини, Бойківщини й Посяння, є також чимало українського матеріалу також у періодиці музею. Музей народної архітектури – це не тільки етнографічний парк з його експонатами, але й насамперед величезна наукова та інтелектуальна збірка. У складах музею знаходиться понад 31 тис. експонатів з області народної культури регіону: міщанської, сакральної, придворної і юдаїки [9].

Розвитку етнотуризму в Польщі численні фестивалі етнографічного напрямку. Фестивалі в Польщі проходять щорічно і мають свої традиції та специфіку організації.

В кінці серпня в Закопаному проходить Міжнародний фестиваль гірських земель. У головне місто польських Татр з'їжджаються танцювальні ансамблі та музичні колективи з усіх куточків землі, яких об'єднує любов до національного мистецтва та народних звичаїв. Однією з найбільших атракцій Закопаного та регіону Підгалья є справжній та надалі живий гірський фольклор: поєднання польської, словацької, малярської та балканської культур з елементами карпатських цивілізацій, що презентується на цьому фестивалі [4].

Мабуть, одним з найдавніших подій у Європі є фестиваль Тиждень Бескидської культури, що продовжує традиції Свята гір, яке стали святкувати в період між Першою та Другою світовими війнами. Протягом дев'яти днів наприкінці липня – початку серпня організовується безліч творчих зустрічей та концертів у Бель-

ському повіті, в містах Вісла, Макув-Подалянські, Шчірк, Освенцим, Живець. У фестивалі беруть участь понад 100 фольклорних колективів, які представляють оригінальне багатство народної музики, танців та співів, ритуали та звичаї, а народні умільці презентують свої роботи. Щороку фестиваль відвідують близько 200 тис. гостей. Цей захід є найстарішою та наймасовішою народною подією в Європі, яка відбувається з 1963 р. Окрім етноколективів з різних регіонів Польщі, фестиваль відвідують представники з різних країн Європи, а також з Азії та Південної Америки [11].

Фестиваль єврейської культури в Кракові – це один з найбільших культурних фестивалів у Східній Європі, присвячений єврейській культурі та мистецтву. Він проводиться з 1988 р. у відомому кварталі Казімеж, який протягом багатьох століть був центром єврейської культури на території Південної Польщі. Фестиваль щороку проводиться в липні-серпні. Програма фестивалю традиційно включає концерти різних музичних ансамблів клезмерської народної музики з різних країн світу, театральні постановки, освітні курси, цикли лекцій про основи іудаїзму, наукові семінари та кінопокази тощо [5].

З липня 1997 р. в містечку Цехоцінек проводиться Фестиваль пісні та культури ромів, що є найбільшим етнофестивалем циганської культури в Європі.

Особливі етнокультурні умови для розвитку туризму склалися в Словаччині, оскільки в цій країні доволі різноманітний етнічний склад населення (особливо в східній частині держави): словаки складають 86 %, угорці – 10 %, роми (цигани) – 2,3 %, українці – близько 1 %, інші – 8,8 % тощо.

Як і на території Польщі, основними етнотуристичними дестинаціями Словаччини є етнографічні музеї та скансени, етнокультурні свята та фестивалі різного роду тощо. Так, в Словаччині є 10 заповідників народної словацької архі-

тектури, 10 музеїв під відкритим небом, що дають туристам можливість наочного живого ознайомлення зі словацьким народним зодчеством і традиційною культурою.

Найвідомішим етнографічним музеєм на території Словаччини є Любовнянський скансен, який був відкритий в 1985 р. в східнославацькому м. Стара Любовня. Він являє собою зібрання кращих зразків словацької народної архітектури: житлових будинків, господарських будівель і сезонних будов, що були перевезені з регіонів гірського Спіша і Шаріш на спеціально обладнану територію. Над всією експозицією скансену домінує цінна історична пам'ятка – греко-католицька церква з с. Матушова. Церква була побудована в 1833 р. в стилі бароко та цікава, в першу чергу, своїми унікальними іконами [8].

Музей водяних млинів в м. Коларово, поблизу м. Комарно – це унікальний скансен, який знаходиться на лоні практично недоторканої мальовничої природи. Музей розташований на півострові, який огинає річки Малий Дунай і Вах. Тут можна побачити збережених представників флори і фауни заплавної лісів, а найцікавішими об'єктами є земляний вал «гради світу» (XV ст.) і один з найбільших європейських дерев'яних мостів завдовжки 86 м. [7].

Музей словацького села, що знаходиться в Ягодніцькому гаї поблизу м. Мартін, є найбільшою відкритою експозицією словацького зодчества. Скансен був створений в 1961 р. Відвідувачам музею пропонується познайомитися з побутом жителів північно-західних областей Словаччини періоду другої половини XIX – першої половини XX ст. На території музею площею 15,5 га знаходиться 145 об'єктів побутового, господарського, громадського і релігійного значення [7].

Музей народної архітектури на території Бардейовського курорту був першим музеєм традиційної архітектури, відкритим у Словаччині. На території

музею знаходяться 24 об'єкти, серед яких житлові будинки та господарські споруди, що представляють народне зодчество словаків і русинів, які проживають у регіоні гірського Шаріша і північного Земпліна. Більшість дерев'яних будівель відноситься до XIX ст. та першої половини XX ст. і можуть бути класифіковані як будови «карпатського типу». Тут експонуються кілька видів житлових будинків, різноманітні господарські будівлі, технічні будівлі та культові споруди. Особливий інтерес представляють старовинні дерев'яні церкви XVIII ст., перевезені сюди з містечок Збой і Мукулашова, а також відкриті в 2009 р. селянські будинки з Бардейова та Ріхвальда, дзвіниця (1700) з Яновіц тощо [7].

Шарішський музей в м. Бардейов є одним з найбільших в Словаччині. Штучно-історичні та природні колекції музею належать до найцінніших у Словаччині. Музей володіє спеціальною експозицією ікон східного обряду. Тут виставлені дерев'яні ікони XVI–XIX ст., на яких можна побачити розвиток карпатських ікон [8].

Музей кисуцького села, який знаходиться поблизу с. Нова Бистріца. Музей під відкритим небом був створений 11 жовтня 1974 р. Його першим завданням було зберегти пам'ятки народної архітектури сіл історичної області Кисуце. Експозиція скансену включає в себе 34 будівлі, в основному житлові будинки та господарські споруди, 2 млини, цегельну каплицю та паб. Частиною музею є також вузькоколійна залізниця. Експонати скансену стосуються не тільки архітектури, а й культури та способу життя в регіоні Кисуце в період другої половини XIX – першої половини XX ст. [7].

Музей ліптовського села був заснований в 1991 р. с. Прібиліна для збереження автентичної сільської архітектури округи Ліптовський Мікулаш у зв'язку з будівництвом греблі Ліптовська Мара. Музей складається з будинків, які перенесені з області верхнього та нижнього

Ліптова [7].

Особливим етнокультурним потенціалом для розвитку туризму на території Словаччини володіють різноманітні етнофестивалі, яких щороку організовується декілька десятків. Найвідомішими з них є:

Фольклорний фестиваль в с. Виходна в окрузі Ліптовський Міклош, що проводиться на початку липня. Це найстаріший і найбільший серед собі подібних словацьких фольклорних фестивалів. У фестивалі беруть участь близько 1400 осіб, серед яких – переможці різних фольклорних і музичних конкурсів. На цьому заході співають, танцюють, грають на різних музичних інструментах як дитячі, так і дорослі (у тому числі міжнародні) колективи. У рамках фестивалю проходить своєрідний «парад народних словацьких костюмів» [6].

Міжнародне свято фольклору і традиційної народної культури «Під галявиною», який в липні проходить в м. Детва – центрі одного із найбільш живих і унікальних фольклорних регіонів Словаччини. Під час фестивалю Детва наповнюється традиційною народною музикою, піснями, святковою атмосферою і зустрічає близько 1500 учасників. На сцені детвянського амфітеатру під час фестивалю організовується близько 10 сценічних програм, основою яких є, головним чином, традиції народної культури Середньої Словаччини, її співочі та танцювальні прояви. Серед атракцій фестивалю – ярмарок ремесел, школа гри на фуярі (традиційний словацький музичний інструмент) [6].

Ярмарок ремесел в м. Кежмарок, який проходить щороку в липні. На даний захід з'їжджаються народні майстри з усієї Східної Європи. На ярмарку демонструються найрізноманітніші об'єкти народного виробництва: і музичні інструменти, і мережива, і плетені, і скляні, і керамічні вироби тощо. Родзинками фестивалю є костюмовані ходи та виставка картин під відкритим небом [6].

Ондрейський ярмарок – це найбільший етнофестивальний захід м. Брезно, що є невід'ємною частиною цього міста та його центральної історичної площі. Цей фестиваль проводиться щороку в останній тиждень листопад. На цьому заході свої вироби пропонують народні умільці, проходять виступи фольклорних колективів, відвідувачів пригощають домашніми традиційними словацькими стравами [6].

Як бачимо, розвиток етнотуризму в Україні, Польщі та Словаччині кардинально відрізняється за формою організації, однак ці країни стикаються з цілим рядом проблем. Тому взаємовигідна транснаціональна співпраця може покращити процес розвитку етнотуризму в цих країнах, зважаючи на існуючі в них проблеми.

Висновки. Основу розвитку етнотуризму у Польщі та Словаччині становлять численні етнографічні скансени, музеї та музейні комплекси, а також фольклорні свята та фестивалі, що приваблюють велику кількість відвідувачів, як в межах країни, так і з-за кордону. Основними напрямками діяльності етнографічних музеїв виступає експонування артефактів автентичної матеріальної культури та проведення різноманітних етнографічних заходів. Довготривалі традиції проведення фестивалів та інших заходів етнографічної тематики, високий рівень матеріально-технічного, фондового та інфраструктурного забезпечення музеїв сприяє залученню зростаючої кількості відвідувачів.

Література

1. Данилюк А. Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку / А. Данилюк. – Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 2006. – 104 с.
2. Рожнова В. Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід / В. Рожнова, Н. Терес // Етнічна історія народів Європи. – 2013. – № 39. – С. 35–44.
3. Фестивали Словакии : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.ehhuu.](http://www.ehhuu.ru/tag/festivali-slovakii)

[ru/tag/festivali-slovakii](http://www.ehhuu.ru/tag/festivali-slovakii).

4. Фестивали та свята у Польщі : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ostarbeiter.vn.ua/festivali-polska.html>.

5. Festiwale w Polsce : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://pl.wikipedia.org/wiki/Festiwale>.

6. Festivaly na Slovensku : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovakia.travel/festival-muzei-na-slovensku>.

7. Múzeá na Slovensku : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wikiwand.com/cs/Kategorie:Muzea_na_Slovensku.

8. Skanzeny na Slovensku : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovakiasite.com/sk/skanzeny.php>.

9. Skanseny w Polsce : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.turystyczny.eu/najslynniejsze-polskie-skanseny>.

10. Sopoliga M. Ukrajinci na Slovensku: Etnokulturne tradicie z aspektu osidlenia, ludovej architektury a byvania / M. Sopoliga. – Komarno: Dunajska Streda, 2002. – 174 s.

11. Turystyka sentymentalna w Polsce : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mfiles.pl/pl/index.php/Turystyka_sentymentalna.

Dutchak H.I. THE USE OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE FOR THE DEVELOPMENT OF ETHNIC TOURISM IN CEE COUNTRIES (BASED ON THE EXAMPLE OF UKRAINE, POLAND AND SLOVAKIA). *Ethnic tourism has long since become a popular trend in the structure of world tourism. Many countries have gained an important and interesting experience in the development of ethnic tourism. In many countries there is a stable growth of this type of tourism. The study of international experience is particularly important for the development of ethnic tourism in Ukraine. Most of ethnic tours have been formed on the basis of Ukrainian ethnographic museums. Ethnographic festivals also play a certain role in the development of ethnic tourism. Numerous ethnographic open-air museums, museum complexes, folk holidays and festivals form the basis for ethnic tourism in Poland and Slovakia. They attract a lot of domestic tourists as well as foreign*

visitors. The main activities of ethnographic museums are carrying out various ethnographic measures and exhibiting artifacts that represent authentic material culture. Long traditions of carrying out festivals and other ethnographic events, a high level of logistic, financial and infrastructure support contribute to attracting a large number of visitors to museums. Ukraine has much brighter ethnic diversity, better historical, cultural and ethnographic potential than Poland and Slovakia. However, its popularization and use for the needs of ethnic tourism are being carried out much weaker than in Poland and Slovakia. The use of foreign experience will stimulate the development of tourism industry in the territory of Ukrainian ethnographic regions.

Key words: ethnic tourism, Ukraine, Poland, Slovakia, museum, festival, historical and cultural heritage.

Дутчак Е.І. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ДЛЯ НУЖД РАЗВИТИЯ ЭТНОТУРИЗМА В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ (НА ПРИМЕРЕ УКРАИНЫ, ПОЛЬШИ И СЛОВАКИИ). Этнический туризм уже давно стал популярным направлением в мировом туризме. Многие страны мира получили важный и интересный опыт развития этнотуризма. Изучение мирового опыта особенно важно для развития этнотуризма Украины. Основная часть этнотуров Украины формируется на базе этнографических музеев. Определенную роль играют этнографические фестивали. Основу развития этнотуризма в Польше и Словакии составляют многочисленные этнографические скансены, музеи и музейные комплексы, а также фольклорные праздники и фестивали, привлекающие большое количество посетителей как в пределах страны, так и из-за рубежа. Основными направлениями деятельности этнографических музеев являются экспонирование артефактов аутентичной материальной

культуры и проведение различных этнографических мероприятий. Несмотря на значительный этнографический потенциал Украины, его популяризация и использование для нужд этнотуризма осуществляется значительно слабее, чем в Польше и Словакии.

Ключевые слова: этнический туризм, Украина, Польша, Словакия, музей, фестиваль, историческое и культурное наследие.

УДК 658:615.8

**КЛІМАТИЧНІ РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ,
ЇХ ФОРМУВАННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ
(на прикладі Мізунського курортно-рекреаційного району)**

Т. Ю. Гавриш¹, І. Ф. Калущький²

¹Івано-Франківський національний медичний університет

²ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті обґрунтовуються потреби розвитку рекреаційних закладів з використанням цілого спектру рекреаційних ресурсів у державі загалом та в Мізунському рекреаційному районі зокрема. Вказано необхідність залучення до використання нових та збільшення тих ресурсів, які мало використовуються. В статті детально проаналізовано необхідність збільшення використання кліматичних рекреаційних ресурсів. Хоча використання в даному регіоні кліматичних ресурсів має глибокі історичні корені, проте в останні роки за темпами використання переважають інші рекреаційні ресурси. Процес курортного освоєння території зміщується від джерел мінеральних вод і пелоїдів до теплих морських узбереж та з рівнин – у гори. Тому в статті значна частина уваги приділяється кліматолікуванню та перспективам його розвитку.

Ключові слова: рекреаційний район, кліматичні ресурси, кліматолікування, мінеральні води, оздоровчий відпочинок.

Вступ. В процесі життєдіяльності людини праця і відпочинок є невід'ємними. Людина не може жити без праці, не може вона жити і працювати без відпочинку – основного засобу відновлення працездатності, фізичних і духовних сил. Значної уваги потребує не тільки покращення умов праці працюючих, але й організації повноцінного відпочинку, оздоровлення людей. Із впровадженням виробництва і побут все більшої кількості засобів механізації та інших досягнень науково-технічного прогресу, у розпорядженні працюючих стає все більше вільного часу,

розумне використання якого для відпочинку стає справою державної ваги.

Сучасні умови життєдіяльності людського суспільства пов'язані з існуючим підвищенням значення рекреації. Вплив рекреації на розвиток різноманітних галузей матеріального виробництва і сфери послуг постійно зростають. Значення рекреації особливо зростає в зв'язку із негативними наслідками науково-технічного прогресу, погіршенням природного середовища і урбанізацією. Рекреаційна діяльність тісно пов'язана з природоохоронними заходами, покращенням медичного обслуговування, розширенням сфери послуг, харчування, торгівлі і побуту, відпочинку і розваг.

Україна характеризується вигідним поєднанням природних умов і ландшафтів, які мають великі потенційні можливості для широкого розвитку лікувального і оздоровчого відпочинку. Людський організм високочутливий до зміни геофізичних і метеорологічних умов. На основі цієї властивості організму людини базується кліматолікування, коли за допомогою кліматичних чинників (температура, тиск, вологість, рух повітря і ін.) відновлюються порушені фізіологічні функції організму.

Постановка проблеми. Клімат України характеризується зональністю, чіткими сезонними контрастами із зростанням континентальності з північного заходу на південний схід, формуванням кліматичних відмінностей у гірських районах та на узбережжях морів.

Українські Карпати – рекреаційний регіон України, в якому зосереджено третину рекреаційного потенціалу кра-

їни. Це фармакологічно активні цілющі води різного хімічного складу, родовища озокериту і лікувальних грязей, чисте гірське повітря, багата рослинність гірських ландшафтів Карпат і їх передгір'їв, які створюють умови для розвитку сітки курортів та туристичних закладів. Рекреаційні ресурси є матеріальною передумовою формування рекреаційної галузі народного господарства, її ресурсною базою. Вони потребують бережливого і економного використання охорони і примноження. Рекреаційні ресурси поділяють на три типи: природні, історико-культурні та соціально-економічні. Оскільки потенціал природних рекреаційних ресурсів в регіоні значний, а використовується незадовільно, то більш детальне вивчення, формування і використання його складових є особливо актуальним.

До природних рекреаційних ресурсів належать природні та природно-антропогенні геосистеми, природні об'єкти, явища і процеси, які володіють внутрішніми і зовнішніми властивостями й характерними рисами для організації сезонної або цілорічної рекреаційної діяльності. У межах природних рекреаційних ресурсів можна виокремити кліматичні, ландшафтні, орографічні, бальнеологічні, біотичні грязьові, водні та інші. У свою чергу кожен із цих видів складається з окремих підвидів, наприклад бальнеологічні ресурси поділяються на мінеральні води різного хімічного складу, а отже, і різної лікувальної дії.

До лікувальних та оздоровчих факторів багатоцільового призначення належать ліси, лікувальні кліматичні місцевості, поверхневі води, лікувальні речовини (мінеральні води, грязі, озокерит), а також рекреаційні властивості гірського повітря, ландшафтів, заповідних територій та ін.

Аналіз публікацій і досліджень. В шістдесятих роках минулого століття починає розвиватися рекреаційна наука. З'являються праці В.С. Преображенсько-

го, Ю.А. Веденіна, Н.С. Мироненка, І.Т. Твердохлебова. Наприкінці століття входять праці рекреаційного напрямку вчених О.І. Шаблія, С.А. Генсірука, М.І. Долішнього, В.С. Кравціва, Л.С. Гриніва та ін. Питання становлення, розвитку й функціонування санаторно-курортних комплексів розглядалися в роботах таких вчених: Н.С. Барчукова, В.О. Онищенко, М.І. Долішнього, В.К. Євдокименка, Я.І. Жупанського, Т. Ткаченка, О.І. Шаблія, В.А. Квартальнова, В.Ф. Кифяка, В.М. Клапчука, М.П. Крачила, І.С. Благуна, В.С. Кравціва та ін.

Незважаючи, на велику кількість наукових праць присвячених дослідженням проблем будівництва, функціонування і розширення рекреаційних комплексів та ефективного використання наявних рекреаційних ресурсів, а також вивчення позитивного досвіду інших країн, ці проблеми і сьогодні є актуальними і потребують подальших досліджень. Особливо це стосується рекреаційних районів які знаходяться на початковому етапі розвитку.

Мізунський рекреаційний район розташований у гірській частині Долинського району Івано-Франківської області вздовж рік Мізунька та Свіча. У районі є родовища лікувальних мінеральних вод, на базі яких функціонують санаторії, пансіонати і бази відпочинку та тимчасово непрацюючі санаторії-профілакторії «Джерело Прикарпаття» та «Мізунь» в селі Новий Мізунь. В рекреаційному відношенні район освоєний слабо. Площа рекреаційного району – 0,6 тис. км². Рекреаційна місткість: 100 тис. чол. в літку, 40–50 тис. чол. взимку [9]. Разом з тим потенційні запаси природних рекреаційних ресурсів в районі є значні. Особливо це стосується кліматичних та лікувальних рекреаційних ресурсів. Зокрема, слабо мінералізованої води Горянка, типу «Нафтуса» з високим вмістом органічних речовин, унікальні лікувальні властивості якої загалом відомі і підтверджені дослідженнями проведеними

Українським інститутом екології людини (науковий звіт до Договору № 2/05-н від 14.02.2005 р.).

Дослідженнями мінеральної води «Горянка» підтверджено наявність в ній протизапальних, спазмолітичних, знеболюючих, імуномодельюючих, сечогінних, жовчогінних, цукрознижуючих властивостей.

Не менш ефективні і успішно застосовуються торф'яні грязі та озокерит при виразковій хворобі шлунка і дванадцятипалої кишки (поза стадією загострення), хронічних гастритах, захворюваннях печінки, жовчних шляхів і кишківника, деяких захворюваннях нирок і жовчовивідних шляхів, запальних гінекологічних хворобах, захворюваннях периферичної нервової системи та органів опори та руху.

Враховуючи значні запаси лікувальної мінеральної води «Горянка» 63 м³/добу та родовищ лікувальних грязей (37 тис. м³ – Долинське родовище; 320 тис. м³ – Черченське; Моршинські торф'яні грязі – 239 тис. м³) на відстанях відповідно 15 км, 30 км та 90 км від місця розташування санаторіїв-профілакторіїв, можна визначити їх потенційні бальнеолікувальні можливості.

Важливою складовою природних рекреаційних ресурсів Мізунського рекреаційного району є ліси (табл. 1). Вони охоплюють водозбірний басейн річок Мізунька і Свіча, територію Вигодського лісового господарства. На цій території лісового фонду практично немає сільських поселень та промислових об'єктів, що сприяє чистоті повітря, настояного на хвойних лісових насадженнях. Найбільш поширеними видами лісової рекреації тут є лікувальна, оздоровча, спортивно-туристична, утилітарна та пізнавальна.

Відпочинок у лісах стає соціальною і біологічною потребою, бо повноцінне відтворення фізичних і духовних сил можливе лише на лоні непорушеної природи. Ліси є саме тим елементом природи, компоненти якого найменше транс-

формовані. Процеси взаємодії людини з лісом неминуче опосередковуються через апарат нервової системи на психофізіологічному та психофізичному рівнях. Покращення регуляторної і трофічної функції нервової системи, які можуть бути досягнуті при естетотерапії, служать основою для застосування їх як лікувально-профілактичного фактора [1,4]. Мальовничість лісового ландшафту має велику виховну силу, облагороджує, викликає натхнення і сприяє відпочинку. Ліс відіграє важливу морально-етичну роль, збагачує розумовий і духовний світ людини, сприяє розвитку художньо-естетичного смаку, покращує архітектурно-декоративний благоустрій, сприяє покращенню місця проживання, що підвищує суспільно-культурний рівень життя населення [1].

Ліси району характеризуються високою продуктивністю. В середньому 1 га лісу поглинає за рік 8 т вуглекислого газу і виділяє 6,1 т кисню. Найбільшу кількість кисню виділяють середньовікові насадження (від 30 до 70–80 років) Кращі насадження ялини у 50 річному віці виділяють 14,3 т/га кисню, а в 120 річному віці – 7,1 т/га, насадження бука – відповідно 12,9 і 6,8 т/га. Біологічна активність кисню залежить від ступеня його іонізації. Іонізоване повітря підвищує активність дихальних ферментів, знімає втому, поліпшує самопочуття, сприяє лікуванню бронхіальної астми, гіпертонічної хвороби, атеросклерозу, легеневого туберкульозу.

В лісовому повітрі іонізація кисню в 2–3 рази більша, ніж у морському, і у 8–10 разів – ніж в атмосфері промислових міст [7]. В одному см³ лісового повітря налічується 2–3 тис. легких іонів, тоді як в такій же кількості повітря великих промислових міст – 220–400, а в закритих багатолюдних приміщеннях – лише 25–100. Як відомо, наявність легких іонів з від'ємним зарядом вважається показником чистоти і свіжості повітря.

Тривале перебування в лісі сприяє

Таблиця 1

**Характеристика лісів Вигодського лісового господарства
(водозбірний басейн р. Мізунка), які оточують Мізунський рекреаційний район**

Породи дерев	Вкриті лісовою рослинністю ділянки га				Усього	Примітка
	молодняки	середньовікові	пристигаючі	стиглі і перестійні		
Бистрівське лісництво						
Ялина, ялиця	289.8	727.0	286.8	1776.7	3080.3	
Бук, клен	154.7	1654.4	278.6	465.3	2553.0	
Береза, осика	-	19,1	66.9	8.3	94.3	
Разом	444,5	2400,5	632,3	2250,3	5727,6	
Мізунське лісництво						
Ялина, ялиця	378.6	589.1	226.8	481.1	1675.6	
Бук, клен	19.6	1099.8	225.7	149.4	1494.5	
Береза, осика	5.0	14.0	-	43.5	62.5	
Разом	403,2	1702,9	452,5	674,0	3232,6	
Солотвинське лісництво						
Ялина, ялиця	326.2	1783.2	647.1	862.0	3618.5	
Бук, клен	15.6	395.1	34.2	253.6	698.5	
Береза, осика	-	-	-	-	-	
Разом	341,8	2178,3	681,3	1115,6	4317,0	
Собольське лісництво						
Ялина, ялиця	631.5	1481.3	561.8	1177.6	3852.2	
Бук, клен	128.1	375.9	28.8	208.9	741.7	
Береза, осика	-	-	-	-	-	
Разом	759,6	1857,2	590,6	1386,5	4593,90	
Усього	1949,1	8138,9	2356,7	5426,4	17871,1	

підвищенню активності дихальних ферментів, вмісту кисню в крові людини, позитивному збільшенню біострумів мозку. Це, в свою чергу, поліпшує настрій, загальне самопочуття. Як показали дослідження гігієністів (А.А. Мінх, А.С. Лахно), позитивний вплив на організм людини лісового повітря пов'язаний з наявністю в ньому легких від'ємних іонів, найбільша концентрація яких спостерігається там, де лісові масиви займають від 35 до 60% і більше території. Територія Мізунського рекреаційного району на 95 % вкрита лісом.

Рослинний світ охоплює сотні тисяч видів, різновидів, сортів рослин, які мають фітонцидні властивості. Перше міс-

це в цьому ряду посідає модрина, далі ідуть ялиця, сосна, кедр, береза, осика. Дія фітонцидів деревних і чагарникових порід сильніша, ніж такі медичні препарати, як пеніцилін та інші біологічні антисептики.

Фітонциди здатні пригнічувати розвиток бактерій і мікроскопічних грибів і навіть вбивати їх. Влітку 1 га листяного лісу виділяє в середньому на добу 2 кг фітонцидів, шпилькового – 5 кг [7]. Такої кількості їх достатньо для обеззараження повітря середнього за величиною міста. В лісі в 1 м³ повітря налічується не більше 500 патогенних мікробів, тоді як у місті їх понад 36 тис. Леткі фітоорганічні речовини рослин виявляють вибірково

дію по відношенню до різних патогенних мікроорганізмів. Так, фітонциди дуба звичайного вбивають збудників дизентерії та паратифу, ялиці білої – збудника дифтерії, сосни звичайної – збудника туберкульозу. Найвищої фітонцидної активності набувають основні лісові рослини в умовах Карпат у липні – на початку серпня (табл. 2).

Повітря в лісі майже стерильне і надзвичайно корисне для оздоровлення і лікування людей. Але потрібно пам'ятати, що фітонциди, які виділяються окремими видами лісової рослинності, можуть

негативно впливати на людей з серцево-судинними захворюваннями. Головну роль у впливі на кардіологічних хворих, появі алергічних реакцій відіграє пінен – головна діюча основа летких ефірно – олійних речовин хвойного лісу.

Багатоярусний лісостан з невеликим узліссям, поляною, мальовничим озером активізує творчі здібності людини, сприяє оздоровленню і відновленню порушеної рівноваги між її організмом і навколишнім середовищем. У різних країнах медики все більшого значення надають ландшафтотерапії. Метод лікування різ-

Таблиця 2

Фітонцидна активність основних лісоутворюючих порід дерев в Мізунському рекреаційному районі (липень – серпень) [7]

Види дерев	Тест мікробів						
	Золотистий стафілокок	Кишкова паличка	Капсульна бактерія	Синьгнійна паличка	Сінна спорносна паличка	Дріжджовий грибок	Протей
Дуб червоний	++++	+++	+++	+++	+++	+++	+++
Береза звисла	+++	+++	+++	+++	+++	+++	+++
Ялиця біла	+++	+++	++	++	++	++	+
Дуб звичайний	++	++	++	++	+++	++	+
Ялина звичайна	+++	+	++	++	+++	++	0
Модрина європейська	++	0	++	++	0	0	++
Бук лісовий	++	+++	0	0	0	0	+++

Примітка: ++++ виключно фітонцидні; +++ сильно фітонцидні; ++ фітонцидні; + слабо фітонцидні; 0 – фітонцидність відсутня

Таблиця 3

Параметри оптимальних кліматичних умов для рекреаційних цілей [8]

Показники	При використанні в період	
	літній	зимовий
Середньодобова температура повітря, °С:		
При V = 0 – 1 м/с	+15 ... +20	- 25 ... 0
При V = 2 – 3 м/с	+15 ... +23	- 15 ... 0
При V = 4 – 5 м/с	+20 ... +26	- 10 ... 0
Швидкість вітру, м/с	До 5	До 5
Час отримання оптимальної дози УФР, хв	20 ... 40	–
Період геліотерапії, днів	105 ... 120	–
Товщина снігового покриву, см	–	10 ... 40
Тривалість періоду для занять зимовими видами спорту, днів	–	45 ... 60

них захворювань на лоні природи визначений лікарями та біологами високоефективним. Тривале перебування хворого в рекреаційних лісах під наглядом лікаря корисне при таких недугах, як серцево-судинні, порушення обміну речовин, бронхіальна астма, катар верхніх дихальних шляхів, вегетативна дистонія [3].

Сприятливий вплив лісу на клімат і на організм людини проявляється в зміні радіаційного і температурного режимів. Лісові масиви значно пом'якшують мікроклімат, формують комфортну зону з ефективною температурою 17,2–24,7 °С. Навіть у сонячну погоду тут завжди відчувається прохолода. Свіже лісове повітря – важливий елемент кліматотерапії (табл. 3) [7].

Внаслідок специфічних мікрокліматичних умов лісового середовища в організмі людини відбуваються позитивні зміни, що зумовлюють поліпшення обміну речовин, роботу серцево-судинного апарату, підвищення утилізації кисню і виділення вуглекислоти, нормалізацію артеріального тиску. Крони дерев не тільки збагачують киснем повітря, а й фільтрують його. Особливу роль у фільтруванні повітря відіграють зелене листя і хвоя з їх своєрідними пиловловлювачами-волосками, липкою поверхнею, рельєфними прожилками. Відомо, що площа листя на 1 га густого листяного лісу становить 10–12 га. На 1 га ялинового лісу на хвої осідає до 32 т пилу, соснового – до 36, букового – 68 т. Проте робота цього велетенського зеленого фільтра не проходить безслідно для дерев. На листі поступово з'являються світло-зелені плями, а через деякий час воно буріє і висихає, окремі дерева відмирають [2].

Дослідження соціологів підтверджують, майже 70 % опитаних рекреантів підтверджують, що вони віддають перевагу лісовому відпочинку. У людей, які відпочивають в лісі, швидко поліпшується самопочуття, зникає нервово напруження, втрома, відновлюється працездатність. Спеціальні дослідження показали,

що у робітників, які провели вихідний день у лісі, продуктивність праці підвищувалася на 3–5 % [7].

Результати досліджень. Аналізуючи вище приведені дані з опрацьованих літературних джерел можемо застосувати формулу визначення показника величини рекреаційного потенціалу РП для певної місцевості. Показник рекреаційного потенціалу РП, який є безрозмірною величиною, що набуває числових значень від нуля до одиниці (РП = 0...1), визначають за формулою:

$$РП = 0,18 \cdot \frac{PP_{\text{фц}} - 0,4}{0,6} + 0,16 \cdot TЗ + 0,15 \cdot EL + 0,13 \cdot \frac{PP_{\text{кк}} - 6,8}{7,5} + 0,1 \cdot \left(\frac{PP_{\text{фт}} - 2}{3} + \frac{45 - CP}{20} \right) + 0,06 \cdot \left(\frac{ФВ - 32}{36} + ВН + МК \right),$$

де $PP_{\text{фц}}$ – фітонцида продуктивність лісових насаджень, 1 ($PP_{\text{фц}} = 0,4...1,0$);
 $TЗ$ – зона комфортних температур, 1 ($TЗ = 0$ або $TЗ = 1$);
 EL – естетичність лісових насаджень, 1 ($EL = 0...1$);
 $PP_{\text{кк}}$ – киснепродуктивність лісових насаджень, т/га ($PP_{\text{кк}} = 6,8...14,3$ т/га);
 $PP_{\text{фт}}$ – фітопродуктивність лісових насаджень, кг/га ($PP_{\text{фт}} = 2...5$ кг/га);
 CP – сонячна радіація в лісових насаджених, % ($CP = 25\%...45\%$);
 $ФВ$ – фільтрувальні властивості лісових насаджень, т/га ($ФВ = 32...68$ т/га);
 $ВН$ – вітрові навантаження, 1 ($ВН = 0...1$);
 $МК$ – мальовничість краєвидів, 1 ($МК = 0...1$).

Назріла потреба змінити відношення до використання рекреаційних ресурсів зокрема щодо використання наявних кліматичних ресурсів. Враховуючи те, що величина рекреаційного потенціалу для кожної місцевості (урочище, водозбірний басейн, рекреаційний район) буде різною, то при підборі місця розташування рекреаційного закладу чи комплексу, поряд з економічними показниками необхідно враховувати показник рекреаційного потенціалу. Даний показник буде важливим при пошуку інвесторів, визначенні пріоритетів по виділенню земельних ділянок, при плануванні розвитку території на перспективу. Показник рекреаційного потенціалу впливатиме на визначення ціни землі даної місцевості при виставленні її на продаж, його можна також враховувати при поданні клопотань про оголошення природних територій курортами.

Отже, ліси, крім відомих господарських, захисних, водоохоронних, кліматорегулюючих, санітарно-гігієнічних та

інших корисних функцій, мають важливе рекреаційне значення, тобто здатність за допомогою кліматичних чинників відновлювати порушені фізіологічні функції організму людини. На основі високої чутливості людського організму до зміни геофізичних і метеорологічних умов базується кліматолікування. Ефект кліматотерапії як стимулюючого лікування багато в чому залежить від кліматичних чинників, які використовуються для активного лікування. Безпосередній вплив на організм людини мають температура, тиск, вологість та рух і склад повітря.

Використання різних природних подразників організму, які діють на всі види їх рецепторів, сенсорних структур і нервових провідників. При даному виді лікування на організм діє комплекс кліматопогодних подразників природної зони постійного мешкання хворого або іншої природної зони (лікувально-оздоровчої місцевості).

Важливими є кліматопокрашуючі функції лісів, вплив на вітровий режим. Суттєвий трансформуючий вплив вітру на ліс залежить від просторового розміщення насаджень, їх будови, віку, повноти та інших показників. Встановлено, що під прикриттям деревостанів середньомісячна швидкість вітру зменшується в 3–8, а річна – в 5 разів в порівнянні з відкритою місцевістю. Найменша швидкість вітру в порівнянні з відкритою місцевістю спостерігається в ялинових, кедрових, соснових і листяних дереви-нах.

Суттєвим є вплив сонячної радіації на ліс. Сонячна радіація – джерело енергії для фотосинтезу, в процесі якого вона «консервується» зеленими рослинами. Зниження сонячної радіації в залежності від біометричних показників дереви-стану коливається у великих межах. Так, пряма і розсіяна радіація в сосновому насажденні складає 45 %, в листяному – 30 %, в ялиновому – 25 %. Пом'якшення радіаційного режиму лісами і зеленими насажденнями в спекотні дні літа сприяють

підвищенню комфортності відпочинку [8].

Важливу роль в кліматолікуванні відіграють естетичні функції лісів. Ліс є невичерпним джерелом краси і разом з тим позитивно впливає на естетику інших ландшафтів – природних, окультурених, урбанізованих.

Основу краси лісу становлять оптимальні співвідношення його різноманіття в просторі і часі, а також гармонія. Естетичність лісу може оцінюватися за такими критеріями, як склад і вік насаджень, вологість умов зростання, а для гірських лісів – експозиція і крутизна схилів.

Зведена інформація про значення величин, які використовуються для розрахунку показника рекреаційного потенціалу, наведена табл. 4.

Аналізуючи приведені вище дані з опрацьованих літературних джерел, можемо розробити формулу визначення показника величини рекреаційного потенціалу РП для певної місцевості. Назріла потреба змінити відношення до використання рекреаційних ресурсів зокрема щодо використання наявних кліматичних ресурсів. Враховуючи те, що величина рекреаційного потенціалу для кожної місцевості (урочище, водозбірний басейн, рекреаційний район) буде різною то при підборі місця розташування рекреаційного закладу чи комплексу, поряд з економічними показниками необхідно враховувати показник рекреаційного потенціалу. Даний показник буде важливим при пошуку інвесторів, визначення пріоритетів по виділенню земельних ділянок при плануванні розвитку територій на перспективу. Показник рекреаційного потенціалу впливатиме на визначення ціни землі даної місцевості при виставленні її на продаж, його можна також враховувати при поданні клопотань про оголошення природних територій курортами.

Під дією чинників різної фізичної природи в процесі еволюції в організмі виробилися різні механізми регуляції функцій. У різних поєднаннях кліматичні чинники можуть бути ефективно

Таблиця 4

Вхідні дані для визначення показника рекреаційного потенціалу

Назва параметра, величини	Позначення	Розмірність	Значення			
			Осіка	Сосна	Ялиця	Модрина
Фітонцидна продуктивність	Лісові насадження		0,4	0,6	0,8	1
	<i>ПР_{ФЦ}</i>	1				
Зона комфортних температур	Середньодобова температура повітря		$t < 17,2 \text{ } ^\circ\text{C}$	$17,2 \text{ } ^\circ\text{C} \leq t \leq 24,7 \text{ } ^\circ\text{C}$		$t > 24,7 \text{ } ^\circ\text{C}$
	<i>ТЗ</i>	1	0	1		0
Естетичність лісових насаджень	<i>ЕЛ</i>	1	Низька	Середня		Висока
			0,0	0,5		1
Кисне-продуктивність	Лісові насадження		Твердолистяні середньовікові	Хвойні молоді	Твердолистяні молоді	Хвойні середньовікові
	<i>ПР_{КС}</i>	т/га	6,8	7,1	12,9	14,3
Фіто-продуктивність	Лісові насадження		Листяні		Шпилькові	
	<i>ПР_{ФТ}</i>	кг/га	2		5	
Сонячна радіація	Лісові насадження		Соснові	Листяні		Ялинові
	<i>СР</i>	%	45	30		25
Фільтрувальні властивості	Лісові насадження		Ялинові	Соснові		Букові
	<i>ФВ</i>	т/га	32	36		68
Вітрові навантаження	Місцевість		Відкрита		Покрита деревостаном	
	<i>ВН</i>	1	0		1	
Мальовничість краєвидів	<i>МК</i>	1	Низька	Середня		Висока
			0,0	0,5		1,0

використані для стимуляції механізмів довготривалої адаптації організму. Умовно виділяють аеротерапію, геліотерапію, таласотерапію.

Аеротерапія (лікування повітрям) – лікувальне застосування свіжого повітря на відкритій місцевості. Фізіологічна і лікувальна дія даного методу обумовлена охолодженням людини і підвищенням забезпеченням організму киснем.

Збудження холодним повітрям механо- і терморцепторів шкіри і слизових оболонок верхніх дихальних шляхів приводить до рефлекторної зміни дихального патерну (повторювальний елемент) і структури серцевого циклу з наростанням парціального тиску кисню в альве-

олах. Аерони, що знаходяться в повітрі, терпени і озон підвищують окислювальний потенціал кисню, що поглинається кров'ю. Під дією холодного атмосферного повітря відбувається перебудова компенсаторних реакцій системи дихання, кругообігу і терморегуляції.

Аеротерапія при дотриманні основних методичних умов (акліматизація, поступовість регулярних холодних навантажень, контроль самопочуття і ін.) підвищує ефективність санаторного лікування на 30%. Поєднання аеротерапії з регулярними дозованими пішохідними прогулянками по рівній місцевості і теренкурами сприяє зростанню ефективності даного виду лікування. При прове-

денні аеротерапії в лісово-парковій зоні спостерігається виражена психоемоційна дія. Мальовничі краєвиди сприятливо впливають на стан центральної нервової системи («ландшафтний рефлекс»). Хімічний склад повітря лісових масивів істотно залежить перш за все від породи дерев. Аеротерапію можна розглядати як метод природної оксигенотерапії.

Аеротерапія добре поєднується зі всіма фізичними лікувальними чинниками. Цілодобову аеротерапію поєднують з електросонотерапією, геліотерапією та лікувальною фізкультурою [5].

Лікувальні ефекти: вентиляційно-перфузійний, тонізуючий, актопротекторний, нейроміостимулюючий, вазоактивний.

Показання: захворювання міокарду і клапанного апарату серця без порушення ритму. ШС, стенокардія напруги I-II ФК. ГБ I-II стадії; неврастенія. Хронічні бронхо-легеневі хвороби у фазі ремісії; хронічні форми туберкульозу легенів; бронхіальна астма з рідкими нападами; тиреотоксикоз, легка форма; анемія; гастрит, виразкова хвороба шлунку поза фазою загострення; хронічний пієлонефрит і гломерулонефрит; захворювання шкіри і ЛОР-органів.

Протипоказання: гострі респіраторні захворювання, бронхіальна астма з частими нападами, загострення хронічних захворювань внутрішніх органів, опорно-рухового апарату і периферичної нервової системи, легенево-серцева недостатність вища за II стадію [6].

Одним із важливих кліматичних чинників в кліматолікуванні є геліотерапія. Або застосування сонячного випромінювання з лікувальною і профілактичною метою (загальні і місцеві сонячні ванни). Сумарне сонячне випромінювання («інсоляція») включає три види: пряме, витікаюче безпосередньо від Сонця, розсіяне від небосхилу і відбите від поверхні землі і різних предметів. Основна частина сонячної енергії досягає Землі у вигляді трьох складових: видимого світла (40 %),

інфрачервоного випромінювання (50 %) і ультрафіолету (10 %).

В основі фізіологічного впливу та лікувальної дії сонячних променів лежать різні фотохімічні і фотофізичні процеси, що відбуваються при поглинанні квантів діючого випромінювання. Особливістю ж геліотерапії є те, що на організм одночасно діють випромінювання різних діапазонів. При цьому необхідно врахувати взаємне послаблення ефектів інфрачервоного та ультрафіолетового випромінювань (феномен фотореактивації).

Під впливом сонячних променів сповільнюється розвиток атеросклерозу і артеріальної гіпертензії, прискорюється загоєння уповільнених ран і виразок. Сонячне опромінення збільшує працездатність людини, підвищує опірність до різних інфекцій і простудних захворювань, надає гіпосенсибілізуючу дію, сприяє вдосконаленню гомеостатичних механізмів, прискорює процеси дезінтоксикації.

Застосування для лікувальної мети особливих кліматичних чинників, характерних тільки для даної місцевості називають мікрокліматотерапією. В Мізунському курортно-рекреаційному районі існують особливі унікальні мікрокліматичні умови для проведення ряду методик лікування. До них можна віднести наступні. Аероіонотерапія – вдихання повітря, що містить електричні негативно-заряджені газові молекули (аероіони). Природна гідроаероіонізація забезпечується тривалим перебуванням в місцевостях з чистим іонізованим повітрям, біля водоспаду в урочищі «Дубовий Кут», біля джерела мінеральної води «Дзюркач» та в лісових насадженнях, особливо, після дощу. В урочищі «Глибокий» є декілька природних місць, придатних для влаштування штучних водопадів.

Повітря лісових масивів рекреаційного району насичене летючими ароматичними речовинами (фітонциди, терпени, ефірні масла), що виділяються рослинами, позитивно впливає на організм лю-

дини. Рослини знезаражують повітря, іонізують його, очищають від пилу, нейтралізують хімічно агресивні речовини. Вдихання такого повітря при пішохідній прогулянці, відпочинку на лавці роблячи дихальну гімнастику, називають аерофітотерапією.

Використовуючи науково-обґрунтовані рекомендації з формування лікувальних зон в прилеглих лісах, влаштовуючи при цьому пішохідні доріжки, алеї, рекреаційні місця, кутки для перебування хворих з конкретними захворюваннями органів дихання, серцево-судинної системи. При цьому важливу роль відіграє емоційна дія природної або цілодобової аеротерапії, істотним елементом якої є продумана організація рекреаційного процесу: супровід груп хворих медичним персоналом з метою забезпечення вимог до проведення процедур (дотримання темпу ходьби, ритму дихання, тривалості перебування в зоні специфічної аеротерапії і ін.), присутність культпрацівника або екскурсовода, здатного професійно піднести цікаву інформацію про дерева, трави, квіти, їх роль у формуванні повітряного середовища [6].

Карпати як гірський регіон здавна володіли зручними природними умовами для розвитку оздоровлення та туризму. Насамперед, це: різноманітний пейзаж середньо- і високогір'я, великі площі лісів, значні простори зі збереженою незайманою природою, незначне використання землеробського і промислового потенціалу, клімат, придатний для лікування

Карпати багаті на хвойні ліси, мінеральні води і чисте повітря. Все це завжди привертало увагу бажаючих відпочити й оздоровитися у весняно-літній період. У зв'язку з цим, починаючи з середини XIX ст., в цей край на літній відпочинок прибувало багато людей, причому з усіх частин Європи. Такі відпочинкові місця були і на території сьогоdnішнього Мізунського рекреаційного району. Відпочиваючі, переважно бага-

ті люди, винаймали кімнати у місцевих жителів, купували у них овече й козяче молоко, бринзу, жентицю та харчувалися місцевими продуктами [6].

З середини XIX ст. використовувалися переважно кліматолікувальні рекреаційні ресурси. Тільки з часом у місцевостях, де були мінеральні води спритні підприємці, почали будувати водолікарні, невеликі літні будинки санаторного типу, які здавали за певну плату. В радянський період (1945 – 1991р.р.) на території Карпат побудовано ряд середніх, по величині рекреаційних комплексів, де в комплексі з лікувальною метою використовувалися бальнеологічні, бальнеогрязеві та кліматичні рекреаційні ресурси.

Зазначені комплекси (санаторії, санаторії-профілакторії, будинки відпочинку, пансіонати та ін.) мали ряд недоліків, для їх будівництва використовували неякісні оздоблювані матеріали, сантехніку та електроприлади. Все це не сприяло якості лікування та відпочинку. Більше уваги в цих закладах почали приділяти лікуванню мінеральними і термальними водами, грязями і озокеритом. Менше використовуються ресурси кліматолікування, потенційні запаси яких в рекреаційному районі, як і в цілому в Карпатах є величезні. Разом з тим і потреби в їх використанні, для оздоровлення населення, для соціального розвитку краю є великі.

Найсуттєвіші проблеми виникли при роздержавленні промислових підприємств, які в своєму складі мали санаторії-профілакторії. В багатьох випадках свої фінансові проблеми підприємства переклали на ці оздоровчі заклади, що часто приводило до зупинки їх роботи, банкрутства, зокрема, не працюють і в даний час (відомі санаторії-профілакторії «Джерело Прикарпаття», «Мізунь» та ін.). Як результат, занедбані і зруйновані приміщення, втрачено: унікальне медичне обладнання, навчений та досвідчений медичний і обслуговуючий персонал. Занепала інфраструктура (знищені дороги, водопровідно-каналізаційні споруди, та ін.) та

понесли великі втрати місцеві громади (реалізація селянами харчових продуктів, послуги гужового транспорту та ін.).

Складна економічна ситуація в нашій країні, яка з року в рік погіршується, привела до особливо гострих соціальних проблем населення в гірських населених пунктах: безробіття, незначні площі сільськогосподарських угідь, специфіка проживання в горах. Тому за рахунок розвитку туристично-рекреаційної діяльності можна вирішити цілий ряд соціально-економічних проблем цього депресивного регіону. Володіючи значними природними рекреаційними ресурсами при залучені в регіон певних інвестицій дозволить вирішити проблему створення робочих місць в даній галузі буде сприяти зростанню первинної зайнятості в туристично-рекреаційній сфері, спричинить зростання вторинної зайнятості - збільшення кількості робітників у будівництві, сільському господарстві, в зв'язку, в торгівлі, та ін.

Рекомендації. З метою покращення рекреаційних властивостей місцевостей, що використовуються для рекреації та виявлення місцевостей з потенційними рекреаційними можливостями, а також для підвищення рекреаційного потенціалу таких територій необхідно:

1. Оскільки матеріальною передумовою формування рекреаційної галузі народного господарства є її ресурсна база, то вкрай важливо визначити показники, які впливають на якість рекреаційного потенціалу з метою його покращення через вплив на них.

2. Враховуючи неабияке значення яке відіграють ліси своїм впливом на рекреаційні властивості територій, необхідно на рівні органів місцевого врядування прийняти рішення про узгодження видів робіт в лісах області з відповідними радами, для недопущення погіршення їх рекреаційних цінностей.

3. При підготовці перспективних планів розвитку рекреаційних і санаторно-курортних закладів враховувати по-

казник рекреаційного потенціалу місцевості і при потребі запропонувати заходи його покращення.

4. Сприяти використанню кліматолікувальних і кліматогартуючих процедур з метою профілактики метеопатичних реакцій в комплексі з фізико – і бальнеопроцедурами, що значно підвищить ефективність відпочинку і лікування в умовах санаторіїв – профілакторіїв.

5. При відпочинку і лікуванні в природних умовах (гірських, лісових, біля річки) з використанням різних засобів і форм кліматолікувальних процедур є достатньо ефективними засобами комплексної профілактики метеотропних реакцій організму.

6. Санаторії-профілакторії повинні стати центрами в яких засвоюються навички здорового способу життя. В санаторіях – профілакторіях необхідно застосовувати комплексні режими кліматотерапії.

7. У Мізунському курортно-рекреаційному районі існують унікальні умови для облаштування кліматотерапевтичних споруд: кліматопавільйонів, аераріїв, соляріїв, аеросоляріїв, теренкурів, відкритих ігрових майданчиків, проаналізувати їх роботу та за позитивних результатів кліматолікування розповсюдити досвід на інші рекреаційні райони.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище дослідження, можна зробити ряд наступних висновків. Впроваджуючи в різних галузях промисловості, аграрному секторі економіки, побуті та гуманітарній сфері нову техніку і нові технологічні процеси, що приводить з одного боку, до вивільнення працюючих з тяжких виробничих операцій, збільшуючи кількість вільного часу, з іншого - зростає напруження на робочих місцях за рахунок автоматизації виробничих процесів. В одному й іншому випадках зростають потреби у відпочинку.

Розвиток різних видів транспорту, зв'язку та інших комунікацій роблять доступними місця оздоровлення і від-

починку, які знаходяться в багатьох випадках за тисячі кілометрів від місць проживання. Разом з тим, маючи значні потенційні рекреаційні ресурси, наші рекреанти і далі будуть вивозити з країни валютні кошти за кордон, інвестувати соціально-економічний розвиток в інших країнах.

Назріла необхідність кардинально змінити економічну політику в державі, створити умови розвитку і використання невичерпних рекреаційних ресурсів, бальнеологічних, бальнеогрязевих, кліматичних та інших. Для залучення інвестицій, як внутрішніх так і зовнішніх, необхідно мати розроблені відповідні пропозиції та знати рекреаційний потенціал по кожному виду рекреації на перспективу. Цій проблемі присвячена стаття.

Література

1. Багдасарян А.Б. О применении методов ландшафтотерапии у курортологических исследованиях / А.Б. Багдасарян // Изд. АН Армянской. Геологические и географические науки. – 1961. – Т. 14. – № 6. – С. 63–70.
2. Генсірук С. А. Ліси України / С.А. Генсірук. – К. : Наукова думка, 1992. – 332 с.
3. Калущий І.Ф. Особливості покращення рекреаційного використання лісових ландшафтів Прикарпаття / І.Ф. Калущий, М.М. Запоточний // Науковий вісник. Збірник науково-технічних праць. – Львів, 2006. – Вип. 16.2. – С. 12–19.
4. Кармазин В. Факторы пейзажотерапии на курортах / В. Кармазин // Вопросы курортологии, физиотерапии и лечебной физкультуры. – 1964. – № 2. – С. 164–169.
5. Клапчук В.М. Курортна справа : організація, територіальне планування, система управління : Навчально-методичний посібник / В.М. Клапчук, Л.В. Ковальська. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 210.
6. Клапчук В.М. Курортна справа: організація, територіальне планування, система управління Навчально-методичний посібник / В.М. Клапчук, Л.В. Ковальська. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 219.
7. Середін В.І. Ліс база відпочинку / В.І. Середін, В.І. Парпан. – Ужгород, 1988. – С. 35.
8. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія : Навчальний посібник / Н.В.

Фоменко – К. : Центр навчальної літератури. 2007. – 312 с.

9. Рекреаційні ресурси України : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buklib.net/books/27364/>

Havrysh T.Yu., Kalutsky I.F. CLIMATIC RECREATIONAL RESOURCES, THEIR FORMATION AND USAGE (as exemplified by Mizun health resort and recreational region). *The article deals with the analysis of the grounds of the recreational establishments' development need generally in the state and particularly in Mizun recreational district through the whole prism of recreational resources. It has been stated that it is necessary to draw new resources and increase the use of the ones that are used not enough. The article presents a more detailed analysis of the necessity of the climatic recreational resources use. Though the use of climatic resources in the region has deep historic roots, in the last years there prevail other recreational resources. The process of health resort developing of the territories moves from the mineral water springs and therapeutic muds to the warm seaside zones and from the plains to the mountains. That is why in the article there has been given more attention to the climatic health resort and the prospects of its development in future. In the article there has also been offered the formula for calculating the recreational potential and a range of ways to improve the usage of the climatic health resorts. For attracting investments from both internal and external investors it is necessary to work out proper offers, to know the future recreational potential of every kind of recreation that will make it possible to focus on the abilities of each recreational region.*

Key words: recreational region, climatic resources, climatic health care, mineral water, health care recreation.

Гаврыш Т.Ю., Калуцкий И.Ф. КЛИМАТИЧЕСКИЕ РЕКРЕАЦИОННЫЕ РЕСУРСЫ ИХ ФОРМИРОВАНИЕ И ИСПОЛЬЗОВАНИЕ (НА ПРИМЕРЕ МИЗУНСКОГО КУРОРТНО-РЕКРЕАЦИОННОГО РАЙОНА). *В статье обосновывается необходимость развития рекреационных комплексов с использованием целого спектра рекреационных ресурсов в государстве в целом и в Мизунском рекреационном районе в частности. Указана необходимость задействования к использованию новых и увеличения имеющихся, недостаточно используемых ресурсов. В статье детально анализируется необходимость увеличения использования климатических рекреационных ресурсов. Хотя использование климатических ресурсов в данном регионе имеет глубокие исторические корни, в последние годы по темпам использования преимущество имеют другие рекреационные ресурсы. Процесс курортного освоения территории сдвигается от источников минеральных вод и тилоидов к теплым морским побережьям и от равнин – к горам. Поэтому в статье больше внимания уделяется климатолечению и перспективам его развития. Предложено формулу расчета рекреационного потенциала. Предложено ряд мероприятий по улучшению использования климатолечебных ресурсов.*

Ключевые слова: рекреационный район, климатические ресурсы, климатолечение, минеральные воды, оздоровительный отдых.

УДК 640.43:338.48

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У РЕСТОРАННОМУ,
ГОТЕЛЬНОМУ ГОСПОДАРСТВІ ТА ТУРИЗМІ

Т.В. Лисюк

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті обґрунтовується необхідність застосування інновацій в готельному, ресторанному господарстві та туризмі, пропонуються нові підходи в управлінні на підприємствах туризму і сервісу, а також пропонуються необхідні аспекти, які дозволяють пристосовувати туристичну індустрію до постійно змінюваних видів туризму з новими маркетинговими стратегіями, інноваційними послугами, продуктами і процесами.

Охарактеризовано зміст інновацій та інноваційної діяльності, розглянуто інноваційні аспекти щодо управління персоналом та запропоновано основні типи інноваційних технологій управління персоналом на туристичних і готельно-ресторанних підприємствах.

Висвітлено основні чинники, що впливають на впровадження інноваційних технологій, а саме: несприятливий вплив макроекономічних шоків, посилення потоку фінансових ризиків, дефіцит власних фінансових ресурсів, низька інноваційна активність у сфері послуг в Україні.

Отже, за умов впровадження інноваційної діяльності туристичні та готельно-ресторанні підприємства повинні мати на меті розширення сфери своєї діяльності для ефективного функціонування, отримання високих прибутків та підвищення своєї конкурентоспроможності на ринку.

Ключові слова: інноваційні технології, інноваційні процеси, інноваційна діяльність, інноваційна інфраструктура, інноваційний продукт, інноваційний проект, пріоритетний інноваційний проект, інноваційне підприємство.

Постановка проблеми. Інноваційна діяльність займає досить вагоме місце у функціонуванні сучасних підприємств сфери туристичних послуг.

В умовах конкуренції велике значення для підприємств ресторанного, готельного господарства та туризму є розробка концепцій, принципів і методів стратегічного планування та управління в області інновацій з метою забезпечення їх сталого довгострокового функціонування. Впровадження інноваційних технологій сприяє розвитку підприємств, а також забезпечує їх конкурентоспроможність на ринку сфери послуг.

Пошук ефективних організаційних форм управління інноваціями ґрунтується на вмілому поєднанні науково-інноваційних та ринкових факторів.

Для ефективного проведення інноваційної діяльності необхідно своєчасно, але якісно проводити оцінку техніко-економічного потенціалу виробництва, реалізовувати системні перетворення, пов'язані з організацією і управлінням підприємств.

У процесі впровадження інновацій на підприємствах відбуваються зміни, які практично впливають на всі сторони їх діяльності. Це свідчить про те, що необхідно здійснювати пошук ефективних організаційних форм управління інноваціями. Такий пошук повинен враховувати всі сторони господарського життя підприємства і полягає в вмілому поєднанні наукових, інноваційних, ринкових та інших супутніх чинників.

Ефективний розвиток туристичної індустрії об'єктивно вимагає принципів змін в застосовуваних технологіях, принципах побудови організаційних структур, управлінні усіма процесами,

що проходять на туристичних та готельно-ресторанних підприємствах.

За таких умов розробка і впровадження інновацій є найважливішою умовою поступального розвитку окремого підприємства і всієї економіки загалом. Інноваційні процеси на сучасному етапі набувають все більшої значущості, а їх головним завданням є досягнення підприємствами конкурентних переваг і більш повне задоволення попиту споживачів у високоякісних товарах і послугах.

Мета статті. Проаналізувати роль інноваційних технологій у ресторанному, готельному господарстві та туризмі.

Аналіз публікацій і досліджень. Дослідження теоретичних аспектів інноваційної політики підприємства, відображені - в працях зарубіжних учених Й. Шумпетера, М. Хучека, Б. Твісса, Б. Санто, Л. Харта, М. Портера, Х. Хауштайна, Т. Брайана, О. Волкова, С. Ілленкової та ін., сучасної практики управління інноваціями в наукових працях вітчизняних вчених І. Бланка, В. Василенка, В. Семиноженко, А. Гальчинського, В. Геця, А. Кінаха, Е. Уткіна, О. Бондар, І. Матюшенка, О. Іванілова, О. Коюди та ін.; управління інноваційною діяльністю на підприємствах ресторанного, готельного господарства та туризму – у наукових працях В. Пустуна, Г. П'ятницької, В. Карсекіна, Н. Власової, М. Чорної, В. Сідун, Г. Постнова та ін.

Результати досліджень. Основні поняття туристичної діяльності юридично закріплені в Законі України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. Зокрема, у ст. 1 цього Закону визначено [1]:

інновації – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери;

інноваційна діяльність – діяльність, що спрямована на використання і комер-

ціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг;

інноваційний продукт – результат науково-дослідної і (або) дослідно-конструкторської розробки, що відповідає вимогам, встановленим цим Законом;

інноваційна продукція – нові конкурентоздатні товари чи послуги, що відповідають вимогам, встановленим цим Законом;

інноваційний проект – комплект документів, що визначає процедуру і комплекс усіх необхідних заходів (у тому числі інвестиційних) щодо створення і реалізації інноваційного продукту і (або) інноваційної продукції;

пріоритетний інноваційний проект – інноваційний проект, що належить до одного з пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, затверджених Верховною Радою України;

інноваційне підприємство (інноваційний центр, технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор тощо) – підприємство (об'єднання підприємств), що розробляє, виробляє і реалізує інноваційні продукти і (або) продукцію чи послуги, обсяг яких у грошовому вимірі перевищує 70 % його загального обсягу продукції і (або) послуг;

інноваційна інфраструктура – сукупність підприємств, організацій, установ, їх об'єднань, асоціацій будь-якої форми власності, що надають послуги із забезпечення інноваційної діяльності (фінансові, консалтингові, маркетингові, інформаційно-комунікативні, юридичні, освітні тощо).

У сучасних умовах розвитку ринку послуг все більшого значення набуває інноваційна діяльність готельно-ресторанних та туристичних підприємств. Це зумовлено тим, що керівництво прагне до освоєння нових технологій виробництва і тенденцій управління для того, щоб модернізувати і вдосконалити діяльність підприємств загалом

На практиці існує безліч класифікацій інновацій. З причин виникнення їх можна розділити на «реактивні» – відповідна реакція на нові перетворення конкурента (такі інновації необхідні для ведення боротьби на ринку і виживання підприємства) і стратегічні, які визначають перспективні переваги над конкурентами.

В управлінні підприємством особливе місце займають процесорні (творчі) інновації. Їх сутність полягає в застосуванні нових технологій в структурі управління та організації виробництва.

Для підприємств сфери послуг важливо стратегічне управління інноваціями, яке вдосконалює як підприємницьке, так і професійне господарське управління.

Технологічні, продуктові і управлінські інновації є найважливішою складовою загальної політики підприємства, вони багато в чому визначають динаміку розвитку і успішність підприємств сфери послуг. Керуючі і організаційні нововведення повинні бути введені в повсякденну практику управління підприємством на всіх рівнях, в тому числі і процеси реструктуризації структур і процесів управління, необхідність якої пов'язана з тим, що одним з головних показників розвитку підприємства сфери послуг в умовах ринку є управлінська конкурентоспроможність, безпосередньо пов'язана з рівнем розвитку інноваційної діяльності на підприємстві.

Ключовою позицією маркетингової стратегії інноваційного розвитку підприємства сфери послуг є орієнтація на споживача, в результаті чого зростає значимість аналізу маркетингових відносин (партнерських) з споживачами і клієнтами, оцінка їх важливості на різних етапах і обміну інформацією при формуванні нового ринку послуг.

Основою інноваційної стратегії маркетингу стають тісні зв'язки з партнерами, полегшення доступу до ресурсів усіх видів, визначення того, які послуги до-

цільно проводити в більшому обсязі, які напрямки інноваційного розвитку підприємства слід фінансувати.

Формування і реалізація стратегії інноваційного розвитку підприємства сфери послуг неможливо без наявності доступного, повноцінного, достатнього і якісного інформаційного забезпечення (інформаційно-технологічні інновації).

Основними перевагами таких технологій є можливість управління кожним етапом інноваційної діяльності та отримання оперативного зворотного зв'язку. Дана схема дозволяє упорядкувати і агрегувати інформаційні потоки, накопичувати статистичну інформацію, використовувати аналітичні системи, а також системи прогнозування і планування.

Основними принципами інформаційно-технологічних інновацій на туристичних та готельно-ресторанних підприємствах є [5]:

- підвищення ефективності управління підприємства шляхом розвитку інноваційної системи;
- концентрація інноваційної компетенції і ефективного використання зовнішніх і внутрішніх ресурсів;
- оптимальне поєднання фінансування і самоокупності;
- створення спеціалізованого програмного забезпечення підприємств і зберігання інформаційних ресурсів сфери послуг (сервісу);
- концентрація кадрових, організаційних і фінансових ресурсів.

Сучасне інноваційне управління підприємством сфери послуг має ті ж потреби, що і традиційне управління, тобто можливість мати у своєму розпорядженні засоби інформації та засоби впливу для досягнення необхідної рентабельності і конкурентоспроможності. Сфера послуг як галузь, що розвивається, характеризується зростанням обсягів виробництва послуг, зростанням ризику, що викликає необхідність підвищення вимог до особистісних якостей керівника підприємства в порівнянні з існуючою органі-

зацією управління. Зростає значимість динамізму процесів управління і інтуїції керівника. У процесі інноваційної діяльності створюються нові види послуг, методи збуту, маркетингової діяльності, які безпосередньо засновані на збільшенні капіталовкладень і розробці стратегічних планів, що, в свою чергу, вимагає забезпечення управління відповідною інформацією.

З цієї точки зору зростає значимість основного принципу сучасного інноваційного управління – інформованості. Найбільше значення для підприємств сфери послуг (туристичних, готельно-ресторанних) набуває забезпечення технологічного трансферу як самостійного напрямку інформаційного забезпечення інноваційних процесів.

Моніторинг повинен забезпечити отримання факторів, статистично значущих для підприємств сфери послуг, що дозволяють використовувати їх для достовірної оцінки інноваційних процесів і мати загальну тенденцію на мінімізацію спостережень. При цьому діяльність підприємства будується на моделях комунікаційних подій, а інформація про динаміку та якість розвитку його залежить від того, як ці комунікаційні події сприймаються персоналом підприємства. Якщо підприємство взяло на озброєння концепцію організаційних інновацій в системі управління, то воно може зіткнутися зі специфічними проблемами, серед яких найбільш значущою є забезпечення успішної координації в рамках підприємства. Вирішенням цієї проблеми є раціональне використання людського потенціалу підприємства, головним елементом якого є кваліфікація співробітників. Висока кваліфікація і постійний розвиток персоналу повинні гарантувати ефективність і координацію інноваційних перетворень, що, в свою чергу, сприяє підвищенню загальної продуктивності праці [6].

Для успішної реалізації організаційних інновацій необхідні системні рішення,

що викликають необхідність гнучкої організації інноваційних змін з постійно діючим зворотним зв'язком, що враховує як зовнішній, так і внутрішній контексти поряд з параметрами і самого інноваційного процесу, і його змісту.

Отож відсутність інформаційно-технологічних інновацій є однією з основних причин недостатності інноваційного розвитку підприємств сфери послуг.

На нашу думку ефективними інноваціями, що застосовуються на підприємствах готельного, ресторанного господарства та туризму є технологічні інновації (рис. 1).

Результати наукової розвідки даної проблеми свідчать про те, що найбільш поширеними можна вважати комплексні інновації, тобто такий варіант модернізації, який торкається і асортименту виробленої послуги, і вживаних технологій, і управлінських схем взаємодії керівників з найманим персоналом. Інші варіанти поєднання інновацій супроводжують і інші стратегії підприємств сфери послуг: технологічні інновації з організаційними, продуктові, технічні та ін. Однак при раціональній реорганізації і модернізації на якісній основі переважають ті інновації, які забезпечують туристичні та готельно-ресторанні підприємства, дозволяють зберігати прийнятні рівні обсягів виробництва послуг, зберігати клієнтуру, знижувати витрати, зберігати кадровий потенціал.

Таким чином, формування і розвиток системи управління інноваційними процесами буде визначатися, в першу чергу, такими факторами: характеристиками етапів життєвого циклу інновацій, параметрами зовнішнього і внутрішнього середовища (опосередковано, через базову й інноваційну стратегію), інноваційним потенціалом, фінансовими ресурсами (фінансовим забезпеченням інноваційної діяльності) підприємства.

Інноваційна політика туристичних, готельно-ресторанних підприємств, його сприйнятливості до інновацій залежать

Рис. 1. Типи технологічних інновацій у ресторанному, готельному господарстві та туризмі

від кваліфікації і професіоналізму персоналу, системи управління і самого керівника, що приймає рішення про розвиток підприємства на основі активізації інноваційної діяльності. Для цього необхідне сучасне інформаційне забезпечення, яке сприяє підвищенню інноваційної активності персоналу підприємства.

У той же час ефективна інноваційна діяльність передбачає наявність ринку інноваційної, науково-дослідницької продукції, включення в оборот результатів інтелектуальної діяльності. Однак наповнення такого ринку інноваційною продукцією неможливо без необхідного фінансового забезпечення. Тільки поява у підприємства власних коштів в результаті інтенсифікації розвитку виробництва може зробити інноваційну діяльність привабливою для кредитування, що дозволить активізувати процес впровадження нововведень.

Для розробки і впровадження будь-яких інновацій необхідна діагностика досягнутого рівня потенціалу підприємств. Інноваційний потенціал підприємств являє собою сукупність науково-технічних, інфраструктурних, технологічних, матеріальних, фінансових, трудових, організаційно-управлінських, правових, соціальних, культурних та інших мож-

ливостей, які забезпечують сприйняття і реалізацію інновацій.

Ефективне використання інноваційного потенціалу забезпечує туристичним, ресторанним і готельним підприємствам умови для переходу від одного стану розвитку до більш високого рівня і зростання конкурентоспроможності.

Процес впровадження інновацій є досить складним і довготривалим. Період впровадження інноваційних технологій на підприємстві охоплює декілька етапів: впровадження, реалізації, стабілізації. Ефективність роботи підприємства перебуває у функціональній залежності від періоду життєвого циклу кожного з етапів [3].

Процеси зростання обсягів реалізації послуг, попиту на конкретні послуги супроводжуються появою конкуруючих підприємств, що вимагає напрямок управлінських впливів на пошук нових форм і методів активізації і стимулювання інноваційної діяльності на підприємствах, що спільно з використанням маркетингових методів дозволить продовжити життєвий цикл, який характеризується відносною стійкістю і практичним ефективним використанням стратегічних переваг.

Менеджмент туристичних, ресто-

ранних, готельних підприємств при досягненні довгострокового ефективного розвитку забезпечує в області стратегії, фінансування та організації таку поведінку, яка дозволяє йому долати технологічні і ринкові умови, тобто підтримувати інноваційний процес.

Отже, інноваційна політика підприємства в довгостроковому аспекті є, з одного боку, основою виживання, а з іншого - фактором, що активно впливає на ринкову рівновагу, галузеву і міжгалузеву структуру готельно-ресторанного господарства та туристичної сфери загалом.

Аналіз інноваційної політики підприємств сфери послуг проводиться на двох рівнях: якісному і кількісному. Якісна оцінка здійснюється шляхом порівняння діяльності однакових за сферою підприємств.

Кількісний рівень оцінки проводиться на основі показників за ступенем виконання наміченого плану та ефективності використання ресурсів.

На впровадження та реалізацію інноваційних технологій туристичних та готельно-ресторанних підприємств впливають зовнішні та внутрішні фактори (рис. 2) [5].

Інноваційна діяльність, як результат якісних змін у діяльності туристичних та готельно-ресторанних підприємств, концентрує в собі вплив усіх факторів і схильна до змін в залежності від ступеня участі споживача в інноваційному процесі.

Як видно з рис. 2, інноваційно-орієнтоване підприємство залежить від інституційного середовища, в рамках якої воно функціонує, а також внутрішньої соціального середовища, тому що саме соціальні нововведення є найважливішим інтелектуальним фактором інноваційного розвитку.

Інноваційний процес як об'єкт управління має ряд об'єктивних закономірностей розвитку, основними з яких є: ймовірнісний характер освоєння нововведень за термінами, витратами і результатами, труднощі планування інноваційних процесів в сфері послуг, орієнтація на задоволення конкретних потреб. У той же час інноваційна діяльність в сфері послуг має соціальну спрямованість, тому що соціальні потреби, котрі сприяють підвищенню життєвого рівня населення, стимулюють розвиток відповідних видів діяльності, забезпечуючи зростання еко-

Рис. 2. Фактори, які впливають на впровадження інновацій [5]

номічної і соціальної сфер виробництва.

Управління інноваціями, а також застосування нових методів управління та організації діяльності туристичних і готельно-ресторанних підприємств здатне принести відчутний внесок в ефективний і стійкий розвиток усього підприємства. Адже положення підприємства, його конкурентоспроможність на ринку в майбутньому безпосередньо залежать від того, наскільки плідно проводиться робота по впровадженню інновацій в усї сфери діяльності підприємства.

Слід зазначити, що під час впровадження інноваційних технологій, можна стикнутися з інноваційним ризиком, який передбачає неотримання або недоотримання очікуваного ефекту від реалізації інновацій.

Основною причиною виникнення ризикової ситуації при здійсненні інноваційного розвитку підприємств є неправильне формування та подальша реалізація інноваційної стратегії. Інноваційна стратегія туристичних, готельно-ресторанних підприємств формується на основі проведеного аналізу необхідності (глибини) інновацій, оцінки інноваційного потенціалу та конкурентоспроможності, а також подальшого визначення сфери застосування інновацій на основі поєднання виділених проблемних зон за низьким потенціалом ресурсних складових та конкурентних недоліків. Тобто саме на етапі аналізу виникає досить велика вірогідність виникнення ризикової ситуації, яка полягає в наступних факторах:

- при застосуванні різноманітних методик визначення економічної ефективності використовуються експертні показники, тобто існує суб'єктивність оцінки та отримання результатів через неповноту, неточність інформації, що може призвести до переоцінювання можливостей та стану торгівельного підприємства;

- інноваційний потенціал та конкурентоспроможність туристичних та готельно-ресторанних підприємств оцінюються на певний момент часу, але дані

показники можуть істотно зменшуватися під час здійснення інноваційного розвитку через зміну ринкових умов або внутрішніх колапсів, що призведуть до втрати інноваційних можливостей та посилення конкурентних недоліків [4].

На нашу думку, для визначення результатів інноваційної діяльності підприємств необхідно прогнозування майбутніх факторів успіху, так як підприємство функціонує в умовах невизначеності. Так само потрібно обґрунтування витрат майбутнього періоду. Тому аналіз впливів на прибуток слід будувати на основі методів прогнозування, методів експертних оцінок, а також ситуаційного, сценарного та імітаційного моделювання.

В умовах ринкової економіки аналіз ефективності діяльності туристичних і готельно-ресторанних підприємств, які впроваджують інновації ускладнюється, тому що набуває багатоступінчастий і багатогранний характер.

За таких умов, вважаємо за необхідне аналізувати і прогнозувати такі показники інноваційних технологій, як: новизна; рівень стандартизації і уніфікації; складність; здатність до модифікацій; безпеку; керованість; естетичні показники; екологічні показники; економічні показники (рентабельність, фондоддача, собівартість) та ін.

Висновки. Таким чином, узагальнюючи виявлені соціально-економічні та організаційно-правові проблеми розвитку підприємств сфери послуг, можна зробити наступні висновки:

- підприємництво в сфері послуг як найбільш перспективна форма діяльності в ринкових умовах покликане вирішувати складні завдання по насиченню регіональних ринків конкурентоспроможними послугами різної галузевої приналежності, сприяти розвитку конкуренції та стимулювати інноваційну діяльність;

- розвиток підприємств сфери послуг потребує інвестиційної підтримки;

- розвиток підприємств сфери послуг

можливий за умов впровадження інноваційних технологій.

Отож, на основі вищевикладеного можна виділити необхідні аспекти діяльності туристичних та готельно-ресторанних підприємств, орієнтованих на інноваційний їх розвиток: підсистема стратегічного управління; підсистема процесного управління; підсистема мотивації, орієнтована на поліпшення показників усіх інноваційних процесів підприємств.

Література

1. Закон України «Про інноваційну діяльність» // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, N 36, ст.266 } { Із змінами, внесеними згідно із Законами N 380-IV (380-15) від 26.12.2002, ВВР, 2003, N 10-11, ст.86 N 1344-IV (1344-15) від 27.11.2003, ВВР, 2004, N 17-18, ст.250 N 2285-IV (2285-15) від 23.12.2004, ВВР, 2005, N 7-8, ст.162 N 2505-IV (2505-15) від 25.03.2005, ВВР, 2005, N 17, N 18-19, ст.267 N 2314-VI (2314-17) від 03.06.2010, ВВР, 2010, N 34, ст.484 }.

2. Алиева З.К. Стимулирование инновационной активности на предприятиях сферы сервиса / З.К. Алиева, М.А. Османов // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. – Махачкала. – 2008. – № 1.

3. Борисова О.В. Особливості реалізації інноваційної політики підприємств ресторанного господарства / О.В. Борисова / Мат. міжнар. н.-п. конф. «Сучасні проблеми ефективності інноваційно-інвестиційного розвитку підприємств» (Харків, 4–5 березня 2009 р.). – Харків : ХДТУБА, 2009. – Ч. 3. – С. 35–36.

4. Севастьянова С.А. Регіональне планування розвитку туризму й готельного господарства / С.А. Севастьянова. – М. : КНО-РУС, 2007. – 250 с.

5. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.gov.ua>.

6. Шаповалова О.М. Інноваційний розвиток підприємств сфери послуг : туризму / О.М. Шаповалова // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2013. – № 4 (193). – Ч. 2. – С. 241–246.

Lysyuk T.V. INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN RESTAURANT, HOTEL MANAGEMENT AND TOURISM. *The article substantiates the need for innovation in the restaurant sector and tourism, offer new approaches in the management of the enterprises of tourism and service as well as a necessary aspects that allow to adapt the tourism industry to changing forms of tourism with new marketing strategies, innovative services, products and processes.*

The characteristic contents innovation and innovation, innovative aspects of personnel management and offers basic types of innovative technologies of personnel management in tourism and hotel and restaurant businesses. At the present stage of economic development of the competitive position of companies, determined intensive technologies that provide relevant technology and innovative solutions.

The basic factors that influence the implementation of innovative technologies are the following: adverse effects of macroeconomic shocks, enhancing the flow of financial risks, shortage of own financial resources, low innovation activity in the service sector in Ukraine.

Thus, in terms of innovative activity tourism, hotel and restaurant businesses should expand the scope of its activities for function effectively, obtain high profits and increase their competitiveness in the market. To achieve this, companies have to be innovative way of development, which is defined as the creation or innovation. A special place is occupied by technological innovations, because they allow modifying traditional products and services and create brand new ones.

The strategic management of innovation in enterprises has been analyzed. Service in tourism is focused on long-term business development, a broad range of methods, models and tools, but with the growing role of innovation it becomes unacceptable to use old management approaches.

Tourism market has become very diverse, for many tourist companies and hotel

and restaurant businesses it is difficult to stay in the market. Thus, they have to implement innovative technologies.

The market of tourist services must respond rapidly to changing attitudes of consumers, offering them innovative products and services.

Key words: innovative technologies, innovation processes, innovation, innovative infrastructure, innovative product, innovative design, priority innovative project, innovative company.

Лисюк Т.В. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ В РЕСТОРАННОМУ, ГОСТИНИЧНОМУ ХОЗЯЙСТВІ І ТУРИЗМІ. В статті обґрунтовується необхідність застосування інновацій в готельно-ресторанному господарстві та туризмі, пропонуються нові підходи до управління підприємствами туризму та сервісу, а також пропонуються необхідні аспекти, що дозволяють адаптувати туристичну індустрію до змінюваних видів туризму з новими маркетинговими стратегіями, інноваційними послугами, продуктами та процесами.

Охарактеризовано зміст інновацій та інноваційної діяльності, розглянуті інноваційні аспекти управління персоналом та запропоновані основні типи інноваційних технологій управління персоналом в туристичних та готельно-ресторанних підприємствах.

Обґрунтовані ключові фактори, що впливають на впровадження інноваційних технологій, а саме: несприятливі макроекономічні шоки, збільшення ризику фінансових втрат, дефіцит власних фінансових ресурсів, низька інноваційна активність в сфері послуг в Україні.

Так, в умовах впровадження інноваційної діяльності туристичні та готельно-ресторанні підприємства повинні мати мету розширення сфери своєї діяльності для ефективного

функціонування, отримання високих прибутків та підвищення своєї конкурентоспроможності на ринку.

Ключевые слова: инновационные технологии, инновационные процессы, инновационная деятельность, инновационная инфраструктура, инновационный продукт, инновационный проект, приоритетный инновационный проект, инновационное предприятие.

УДК 332.1:338.48:640.432

ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГІОНАЛЬНИХ АСПЕКТІВ РОЗВИТКУ РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК СКЛАДОВОЇ ТУРИСТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ

Л.М. Лояк, Р.П. Загнибіда

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

В статті здійснено дослідження регіонального ринку ресторанного господарства як складової туристичної індустрії. Зосереджено увагу на тому, що розміщення закладів ресторанного господарства у містах і районах області є нерівномірним. Найбільша їх кількість зосереджена у м. Івано-Франківську. Розглянуто основні тенденції розвитку загальнодоступної мережі закладів ресторанного господарства за кількісними показниками. Проведено вибірккову класифікацію ресторанів, кафе, барів та підприємств швидкого обслуговування м. Івано-Франківська за типом кухні.

Визначено стратегічні напрямки розвитку ресторанного господарства в туристичному регіоні.

Враховуючи сучасні умови ведення бізнесу, достатньо високі рейтингові позиції ресторанного господарства досліджуваного регіону змушують організовувати роботу підприємств таким чином, щоб задовольнити найвибагливіші смаки та уподобання споживачів, працюючи у змінних умовах функціонування ринку.

Ключові слова: туристична індустрія, ресторанне господарство, ресторанний бізнес, заклад ресторанного господарства, торговельна мережа, мережа загальнодоступних підприємств ресторанного господарства, інноваційна діяльність.

Постановка проблеми. Роль туризму як фактора оптимізації господарської структури та економічного росту й каталізатора розвитку продуктивних сил регіону з кожним роком дедалі зростає. Адаже туризм прямо чи опосередковано

активізує більшість галузей регіональної економіки, в тому числі промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, страхування, зв'язок, торгівлю, ресторанне господарство, житлово-комунальне господарство, сферу побутових послуг, культуру, мистецтво, спорт тощо [7, с. 143].

Підприємницька діяльність об'єктів туристичної індустрії побудована на основі структурних складових, серед яких значну частку займає ринок ресторанного господарства (далі – РГ).

Ресторанний бізнес є однією з найбільш значущих складових туристичної індустрії. Як показує світова та вітчизняна практика, саме підприємства ресторанного господарства є тим об'єктом уваги туристів, де вони проводять значну частину свого дозвілля.

Розвинене ресторанне господарство є прибутковим сектором економіки країни, який, окрім обслуговування різних контингентів споживачів та надання їм послуг у сфері харчування, вигідно позиціонує країну на міжнародному ринку. Розвинена сфера послуг, складовою якої є ресторанне господарство, є ознакою належного соціально-економічного рівня країни, прогресивної структури її господарства. Трансформації, які відбулися у світовій економіці протягом останніх десятиріч, спричинили істотні зміни в ресторанному господарстві. У сучасних умовах ресторанний бізнес є прибутковим видом економічної діяльності, якому притаманні високі рівні ліквідності капіталу та конкурентності [9, 260]. Впродовж останніх років спостерігається зростання ролі закладів ресторанного господарства у туристичному секторі економіки. Тому

дослідження регіональних аспектів розвитку ресторанного господарства є актуальними і мають вагоме практичне значення.

Мета статті: використовуючи різного роду методи дослідження з'ясувати суть та основні тенденції розвитку підприємства сфери ресторанного господарства в Івано-Франківській області та, зокрема, в м. Івано-Франківську.

Виклад основного матеріалу. Туристично-рекреаційна галузь виступає стратегічним напрямом розвитку Івано-Франківщини. Об'єктивно область має всі передумови для інтенсивного розвитку внутрішнього та іноземного туризму: особливості географічного розміщення та рельєфу, сприятливий клімат, багатство природного, історико-культурного та туристично-рекреаційного потенціалів.

Дослідивши регіональні особливості розвитку туристичної індустрії Івано-Франківської області на основі величини туристичних потоків за період 2011–2014 рр., можна стверджувати, що за показником обслужених екскурсантів Прикарпаття утримує першість в Україні.

За підсумками 2012–2013 рр. регіон займав третє місце за кількістю обслужених внутрішніх туристів, у 2014 р. він вийшов на друге місце за цим показником, у 2013 р. область зайняла третє, а у 2014 р. друге місце за доходом від наданих туристичних послуг.

За даними зведеної звітності, Прикарпаття у 2014 р. відвідало 1573,9 тис. осіб, що на 66 % більше у порівнянні з 2013 р. Туристичний збір становить 946,8 тис. грн.

За даними форми державного статистичного спостереження № 1-туризм (річна) «Звіт про туристичну діяльність», в області налічується близько 200 суб'єктів туристичної діяльності, з них 33 туроператори. Трійку лідерів туристичного ринку формують: ТзОВ «Парктур»(ТК «Буковель»), ПрАТ «Івано-Франківськтурист», ТзОВ «Туристична фірма «Надія».

За 2014 р. загальна кількість туристів, яким були надані послуги, становить 63848 осіб, що на 18 % менше у порівнянні з 2013 р. [3].

Розвиток та стан ресторанного господарства є надзвичайно важливим для даного регіону. Адже послуги харчування є тією необхідною ланкою в обслуговуванні туристів, що веде до задоволення клієнта від отриманої послуги, і, зрештою, до отримання максимально можливих прибутків від ведення бізнесу.

Специфіка розвитку кожної галузі економіки відображається у кількісних показниках її розвитку, ринок ресторанного господарства не є винятком. За статистичними даними, станом на 1 січня 2013 р. в Івано-Франківській області функціонувало 528 об'єктів РГ, розрахованих на 31,3 тис. посадкових місць або в середньому 59 місць на один об'єкт (в Україні цей показник становить 70 місць на один об'єкт) [11, с. 50].

Порівняно з 2011 р. кількість закладів харчування області зменшилася на 24 од., або на 4,5 %. Водночас наведена тенденція згортання мережі РГ дещо уповільнилась, оскільки порівняно з 2005 р. кількість таких закладів в Івано-Франківській області зменшилася на 33,8 %. Ці обставини безпосередньо вплинули на скорочення в них кількості посадкових місць (відносно до попереднього року на 1189 місць). Разом з тим кількість місць у середньому на один об'єкт РГ зросла, що зумовлено укрупненням підприємств дослідної галузі. Розглядаючи територіальне розміщення закладів РГ, слід зазначити, що у міських поселеннях області зосереджено 62 % таких підприємств, а 38 % припадає на сільську місцевість). У містах області кількість посадкових місць у підприємствах РГ у середньому на 7 од. більше, ніж у сільській місцевості [11, с. 52].

Розміщення закладів РГ у містах і районах області є нерівномірним. Найбільша їх кількість зосереджена у м. Івано-Франківськ, Галицькому, Калуському,

Тлумацькому та Надвірнянському районах. Збільшення мережі відбулося винятково в м. Коломия (на 3,8 %) та Галицькому (на 33,3 %) і Рожнятівському (на 6,7 %) районах.

Тому вважаємо за доцільне проведення досліджень розвитку мережі загальнодоступних підприємств ресторанного господарства, які найбільше користуються попитом у туристів, саме на прикладі м. Івано-Франківська.

Місто Івано-Франківськ є туристичною столицею Прикарпаття, одним із найцікавіших в історичному та культурному плані міст. Архітектурно-культурна спадщина міста має давні європейські корені та є ознакою нашої європейської культурної ідентичності і самобутності.

З метою покращення іміджу Івано-Франківська, залучення більшої кількості туристів в місті розроблена «Програми розвитку туристичної галузі Івано-Франківська на 2012–2015 рр.» [3].

До 2013 р. у м. Івано-Франківську спостерігалась стійка тенденція до збільшення обсягів роздрібного товарообороту торговельної мережі, який є головним індикатором, що характеризує купівельну спроможність населення м. Івано-Франківська та, відповідно, дозволяє оцінити їх реальні доходи. За результатами 2014 р. оборот роздрібної торгівлі (до якого включено товарооборот торгової мережі підприємств, розрахункові дані щодо обсягів продажу товарів на ринках і фізичними особами-підприємцями) становив 9,6 млрд. грн., що на 2,9 % менше обсягу за 2013 р. Однак у розрахунку на 1 мешканця міста цей показник залишається у 1,8 рази вищим за середнє значення по Україні. На скорочення обсягів товарообороту вплинули наслідки фінансово-економічної кризи 2014 р., які проявились в уповільненні темпів зростання середньомісячної заробітної плати та зменшенні чисельності працівників. Зростання попиту на споживчі товари у м. Івано-Франківську до 2014 р., підвищення вимог покупця до торговельної

мережі, відображалось у збільшенні чисельності організованих місць торгівлі, підприємств побутового обслуговування населення, ресторанів. Так, навіть у досить складному с точки зору розвитку сфери торгівлі та ресторанного господарства 2014 році торговельна мережа збільшилась на 30 підприємств торгівлі, 15 підприємств ресторанного господарства, 8 підприємств побутового обслуговування населення, в місті відкрились 2 супермаркети. У 2014 р. розпочато роботу щодо відкриття оптового сільськогосподарського ринку [4].

Мережа загальнодоступних підприємств ресторанного господарства у м. Івано-Франківську протягом досліджуваного періоду (2013–2015 рр.) показує тенденцію до зростання, так у 2015 р. кількість підприємств ресторанів зростала на 3 одиниці, а кафе – на 13 одиниць, нічних закладів ресторанного господарства на 2 одиниці при порівнянні до 2013 р. Хоча за досліджуваний період не змінилась кількість барів нічних закладів ресторанного господарства, проте спостерігається тенденція до збільшення кафе, у складі яких є бари (табл. 1).

Ресторанне господарство – це вид економічної діяльності суб'єктів господарювання щодо надання послуг для задоволення потреб споживачів у харчуванні з організацією дозвілля або без нього. Заклади ресторанного господарства надають споживачам комплекс різноманітних послуг, які за своїм характером можна поділити на:

- послуги харчування;
- послуги з виготовлення кулінарної продукції та кондитерських виробів;
- послуги з реалізації продукції;
- послуги організації обслуговування споживачів (реалізація продукції та організація її споживання);
- послуги з організації дозвілля;
- інформаційно-консультативні послуги;
- інші послуги [5, с. 32].

Всі загальнодоступні підприємства

Таблиця 1

Динаміка зміни кількості загальнодоступних підприємств ресторанного господарства Івано-Франківської області, одиниць*

Тип підприємства	Роки				Динаміка зміни	
	2013	2014	2015	2016	2015 до 2013	2015 до 2014
Ресторани	71	74	75	75	+3	+4
Кафе	268	281	281	284	+13	-
Бари	22	22	22	22	-	-
Нічні заклади ресторанного господарства	15	17	17	17	+2	-
Усього	376	394	395	398	+19	+1

* побудовано на основі джерел [1; 2].

(заклади) ресторанного господарства в Україні та в інших країнах світу за кухнею можуть бути позиціоновані на ринку як українські, італійські, французькі, китайські, японські, російські та інші, або як такі, де в меню поєднуються, наприклад, страви української та однієї або декількох інших європейських кухонь чи запроваджується кухня фьюжен тощо, тобто як підприємства (заклади) зі змішаним типом кухні [10, с.152]. У ході дослідження розвитку мережі загальнодоступних закладів ресторанного господарства в Івано-Франківську було виявлено тенденцію до зменшення частки ресторанів зі змішаним типом кухні і зростання кількості спеціалізованих за українською та певною національною (страви слов'янських та однієї і більше

європейських країн) кухнею ресторанів, кафе, барів (табл. 2).

Наявність в м. Івано-Франківську великої частки загальнодоступних підприємств ресторанного господарства зі змішаним типом кухні (переважно слов'янсько-європейським) обумовлена тим, що більшість з них орієнтують свою пропозицію на широку аудиторію споживачів з різноманітними, проте звичними для мешканців Європи гастрономічними уподобаннями. Це, в свою чергу, підтверджує те, що змішаний тип кухні надає закладу більше можливостей для розвитку своєї товарної субстратегії, забезпечує високу гнучкість у разі зміни смаків та уподобань цільових споживачів.

В жорсткому конкурентному середовищі вітчизняні заклади ресторанного

Таблиця 2

Вибіркова класифікація ресторанів, кафе, барів та підприємств швидкого обслуговування м. Івано-Франківська за типом кухні

Тип кухні	Найменування ресторанів, кафе, барів, підприємств швидкого обслуговування
Українська	Ресторани: «Надія» ТОВ фірми «Надія», «Терен», «Гражда», «Франківський», «Червона рута», «Гостинний двір», «Веселий монах», «Карпати», «Аркан», «Легенда», «Україночка», «Витребеньки», «Станіславський двір», «Білі ночі», «Вулик», «Зелений клин», «Гетьманський», колиба «Галицька брама», «Старий Станіславів», «Княгинин», «Черемош», «Хортиця», «Хмельницький»
	Кафе: «Піріжкова хага» «Хутірець», «Гуадеамус», «Червона рута», «Кухня Прикарпаття», «Отаман», «Ідеал», колиба «Водограй», «Обрій», «Барвінок», «Станіславське», «Статус», «Еліта», «Мала хортиця», «Гудок», «Горобина», «Галицьке», «Піріжкова», «Під фікусом», «Підкова», «Пролісок», «Шинок», «Золотий колос», «Яворина», «Любисток», «Золотий кубок», «Бункер», «Завиванець», «Гомін Карпат», «Козачок», «Кафетно 1662»

Українська	Бари: «Станіславський», «Бочка», «Двоє»
	ПШО: ресторан швидкого харчування «Дежавю»
Кавказька	Кафе: «Горець», «Чанахи»
Французька	Кафе: «Версаль», «Шоколадниця»
Італійська	Ресторани: «Віва Італія»
Німецька кухня	Ресторани: «Баварія»
	Кафе: «Піцерія Сан-Ремо», торгова марка «Піца Челентано», «Піца Плус», піцерія «ТІП-ТОП», піцерія «Стара Пасічна»
Східна	Ресторани: «Кабукі» (японський ресторан-театр), «Суші студія»
	Кафе: «Суші-студія»
	Бари: «Падишах»
Страви слов'янських та однієї і більше європейських країн	Ресторани: «Овен», ПП «Надія», «Роксолана», «Брумен», «Терра», «Шансон», «Золота ліра», «Гармонія», Ресторан-клуб «Едісон», «ВІП-кухня», «Селяві», «Паллада», «Легенда-центр», ресторан «Франко», ресторан «Чечіль», «Цунамі», «Альпійський», «Фортуна», «Садко», «Зінгер», «Пегас», «ТОСТ», «Глорія», «Титанік», «Тріумф», «Фараон», «Говерла», «Рондель», «Чорний замок»
	Кафе: «Акрополь» «Адамас», «Еней», «Корал», «Старий Белград», «Торнадо», «Транзит», «Фрегат», ПАБ «Пінта бар», «Смак», кав'ярня «Кімбо», «Альба», «Арнат», «Аляска», «Дім кави», «Бомонд», «Пікова дама», «Деканат», «Трактир», «Граф Монте Крісто», «Дарина», «Лісна», «Забава», «Капітан» «Золота ліра», «Каштан «Континент», «Кристал», «Лонда», «Лотос», «Місте-Х», «Овен», «Пан Арт», «Десятка», «РОЯЛ», «Спорт Уікенд», «Манго», «Траян», «Трель», «Тріумф», «Турист», «Флоріда», «Фортуна», «Юність», «Океан плюс», «Ольга», «Бістро», «Спартак», «Дари лісу», «Старий двір», кафе-клуб «Брістоль», «Місто», «Галлактика», «Віктан», «Данко», кафе-клуб «Куб і К», кафе-бар «Плазма», «Дінаріс», «Манхетен», кафе-бар «Караван», колиба «Галицька брама», «Казна», «Дефіляда» «Перлина», «Діана», «Бліц», «Ескізи», «Усмішка», кафе «Бізе», «Вальях», «Вернісаж», «Гурман», «Відень», «Медеко», «Чорний лицар», «Фамілія», дитяче кафе «Гармидер», «Карамель», «Решельє», «Цукерня», «Бістро», «Весела оселя», «Софіївка», кафе-магазин «Streetcofe», «Корасінні», «Урбан Спейс», «Антикварія Шпіндель», «Паляніца», кафе «TayLounge», «Тікі тай», «Франсуа», «Барель»
	Бари: «Асторія», «Флоріда», «Бістро», «Віан», «Еліта», «Ельдорадо», «Еден», «Слов'янський», «Садко», «Адоніс», «Бар №9», «Лямур», «Релакс»
	ПШО: кафе «Чікен Хат»
Страви кухонь двох і більше європейських країн	Ресторани: «Європейський» ТОВ фірма «Надія», ресторація «Кухня», ресторан розважального центру «Братів Гартенбергів», «Фонтуш», «Рівера», «Брунен», «Біле і чорне», «Гармонія», ресторан-клуб «Едісон», «ВІП-кухня», «Селяві», «Паллада», «Легенда-центр», ресторан «Франко», ресторан «Чечель», «Цунамі», «Альпійський», «Фортуна», «Садко», «Зінгер», «Пегас», «ТОСТ», «Глорія», «Титанік», «Тріумф»,
	Кафе: «Нью Йорк Стріт Піца»
	Бари: Снек-бар
	ПШО: ТОВ «Ресторан Груп Компаній ш/х «Бест Бургер»

* побудовано на основі джерел [1, 2].

господарства можуть успішно діяти завдяки створенню механізму забезпечення стійкого стану на ринку, який можна створити за рахунок інноваційної діяльності. Інноваційний розвиток в ресторанному бізнесі стає все більш актуальним та викликає необхідність формування концептуальних засад управління інноваційною діяльністю закладів ресторанного господарства [6, с.169].

Умови ведення бізнесу в середовищі туристичної індустрії характеризуються загостренням конкурентної боротьби серед суб'єктів підприємницької діяльності. Особливо чітко це проявляється серед суб'єктів підприємницької діяльності в ресторанному господарстві. Інноваційні процеси, інноваційні продукти, інноваційні впровадження є основою для забезпечення належного рівня конкурентоспроможності спеціалізованого підприємства ресторанного господарства, забезпечуючи йому тим самим сталий розвиток.

Яскравим прикладом того, що інноваційна діяльність є рушійною силою успішного розвитку підприємства, є досвід роботи мережі «23 ресторани» в м. Івано-Франківську. Мережа створена у 2014 р. і на сьогоднішній день об'єднує 5 закладів. До них належать:

- європейське кафе «Manufactura» (Мануфактура), де фірмові бельгійські гофри зводять з розуму всіх туристів та постійних відвідувачів, щонеділі проводяться майстер-класи для дітей та смачно годують європейською їжею;

- літнє кафе «Веранда» з улюбленими сандвічами та домашніми лимонадами;

- кав'ярня «Говорить Івано-Франківськ» з смачною кавою та солодощами;

- кондитерська «Delikacia», яка постійно творить вишукані та смачні десерти для наших закладів та з радістю спече торт на день народження чи весілля;

- «Fabbrica» (Фабрика) – італійський ресторан з українськими продуктами, де кухарі танцюють щоп'ятниці та суботи.

За такий короткий час роботи на ринку

ресторанного господарства команді професіоналів мережі «23 ресторани» вдалося привернути увагу значної кількості споживачів серед мешканців та гостей міста. Один з ресторанів Івано-Франківської мережі «23 ресторани», а саме «Fabbrica» отримав премію СОЛЬ в номінації «Ресторан в іншому місті». Ресторанна премія СОЛЬ – щорічна зустріч і церемонія нагородження кращих представників ресторанного бізнесу України. СОЛЬ вручається ресторанам, які були названі споживачами і витримали перевірку професійного журі премії.

А успіх роботи підприємств у випадку Івано-Франківська полягає не в тому, як перемогти конкурента, а як об'єднати партнерів по цеху заради спільного розвитку та процвітання на ринку.

Унікальним інноваційним проектом мережі «23 ресторани» є громадський ресторан «Urban Space 100». Це перший в Україні громадський ресторан. Засновниками проекту виступили 100 меценатів, котрі вирішуватимуть, на які проекти розвитку міста направлять прибуток. Кожен зробив благодійний внесок у сумі 1000 доларів США. Відтак кошти було витрачено на відкриття закладу.

«Urban Space 100» – це соціальне підприємство у форматі ресторану. Унікальність його полягає в тому, що прибуток направлятиметься винятково на реалізацію громадських проектів Івано-Франківська. «Urban Space 100» буде використовуватися як відкритий майданчик для презентацій, обговорень міських ініціатив, проектів розвитку, вивчення досвіду міст світу та інших некомерційних заходів, відкритих для усіх містян. Окрім самого ресторану в «Urban Space 100» функціонуватимуть також магазини дизайнерських речей, сувенірів і книг, будуть відбуватися кінопокази і концерти [7, с. 144].

За версією видання «Новое Время», у 2015 р. чотири івано-франківські ресторації: «Говорить Івано-Франківськ», кафе «Manufactura», італійський ресто-

ран «Fabbrica» (належать до мережі «23 ресторани»), а також ресторан «Corassini grill&wine» увійшли до 100 найкращих ресторанів країни.

Результати досліджень. Хоча позитивні тенденції на ринку ресторанного господарства присутні, на сьогодні сучасний стан ресторанного господарства в туристичному регіоні ще суттєво відстає від вимог українського суспільства та не відповідає світовим тенденціям розвитку галузі.

Основною проблемою розвитку ресторанного господарства та споживчого ринку є відсутність адекватної, повної та своєчасної статистики, і, як наслідок, аналізу процесів, що відбуваються на ринку. В результаті цього наявна диспропорція розміщення торгових об'єктів та закладів ресторанного господарства. Відсутність комплексної торговельної політики, що здійснюється єдиним органом та порушені міжгалузеві зв'язки призводять до хаотичності дій із забезпечення населення області необхідними товарами та послугами [7, с. 145].

Запровадження у підприємствах (зкладах) ресторанного господарства менеджменту на засадах концепції інноваційних переваг, не тільки сприятиме покращенню результатів їх розвитку, але також стимулюватиме виникнення нового мислення як у керівників, так і в інших працівників підприємств. Це, своєю чергою, обумовить розвиток творчого підходу при виконанні виробничих завдань. Гнучкість та зорієнтованість на позитивне сприйняття інноваційних змін у роботі спонукатиме менеджерів до впровадження нових інновацій. Як наслідок на ринку ресторанного господарства з'являтимуться нові продукти або послуги «проривного» характеру, нові способи і методи управління та ведення господарської діяльності, нові концепції тощо [10, с. 293].

Висновки. Підсумовуючи загальні результати можна зробити висновок про те, достатньо високі рейтингові позиції

ресторанного господарства досліджуваного регіону, враховуючи сучасні умови ведення бізнесу, змушують організувати роботу підприємств таким чином, щоб задовольнити найвибагливіші смаки та уподобання споживачів, працюючи у змінних умовах функціонування ринку.

У туристичному плані область є доволі привабливою, саме тому необхідно здійснювати стратегічне управління розвитком туристичної індустрії, що позитивно вплине на формування належної інфраструктури закладів ресторанного господарства. Мережа об'єктів РГ Івано-Франківської області розвивається досить стрімко, однак дещо хаотично, без урахування маркетингової оцінки попиту населення на різні види ресторанних послуг. Передумовами успішного розвитку ресторанного бізнесу взагалі та на Івано-Франківщині зокрема, є підвищення рівня доходів населення, заходи із нівелювання дисбалансу в розвитку мережі підприємств РГ та оптимізація їхньої структури.

Література

1. Дислокація підприємств громадського харчування м. Івано-Франківська станом на 23.03.2016 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mvk.if.ua/zaklharch/38083.
2. Дислокація підприємств громадського харчування м. Івано-Франківська станом на 01.01.2013 р. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mvk.if.ua/zaklharch/577.
3. Івано-Франківська обласна державна адміністрація : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.if.gov.ua>.
4. Інвестиційний паспорт Івано-Франківська : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvk.if.ua/uploads/files/35533-passport.pdf>.
5. Організація обслуговування у закладах ресторанного господарства : підруч. [для вищ. навч. закл.] / [Мазаракі А. А., П'ятницька Н. О., П'ятницька Г. Т. та ін.]; за ред. Н. О. П'ятницької. – [2-ге вид. перероб. та допов.]. – К. : Центр учбової л-ри, 2011. – 584 с.
6. Лояк Л.М. Напрями інноваційного розвитку закладів готельно-ресторанного бізнесу / Л.М. Лояк // Мат. міжнар. н.-п. конф.

«Готельно-ресторанний бізнес : інноваційні напрями розвитку» (м. Київ, 25–27 березня 2015 р.). – К. : НУХТ, 2015. – С. 168–170.

7. Лояк Л. М. Розвиток ресторанного господарства в контексті забезпечення конкурентоспроможності туристичного регіону / Л.М. Лояк. – Перспективи розвитку індустрії туризму в Україні : Зб. мат. міжвузів. викл. н.-п. конф. (Львів, 5 грудня 2013р.) / МОН України, ЛІЕТ. – Львів: ЛІЕТ, 2013. – С.143–147.

8. Лояк Л.М. Тенденції та перспективи розвитку ресторанного бізнесу в туристичному регіоні / Л.М. Лояк. – Гостинність, сервіс, туризм : досвід, проблеми, інновації : Тези доп. ІІ міжнар. н.-п. конф. (м. Київ, 23 квітня 2015 р.) / М-во освіти і науки України; М-во культури України; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2015. – Т. 1. – С. 163–168.

9. Прокопюк А. Сучасні тенденції розвитку ресторанного господарства України та Польщі / А. Прокопюк, Ю. Феленчак // Зб. науково-технічних паць. – Львів : РВВ НЛТУ України. – 2015. – Вип. 25.4. – С. 259–265.

10. П'ятницька Г.Т. Ресторанне господарство України ринкові трансформації, інноваційний розвиток, структурна переорієнтація: [монографія] / Г.Т. Пятницька. – К. : КНТЕУ, 2007. – 465 с.

11. Цюц'як А. Розвиток ресторанної галузі Івано-Франківської області / А.Цюц'як // Товари і ринки. – 2014. – № 1. – С. 49–58.

Zahnybida R.P., Loyak L.M. CHARACTERISTICS OF REGIONAL ASPECTS OF RESTAURANT BUSINESS DEVELOPMENT AS A COMPONENT OF TOURISM INDUSTRY. *In recent years there has been an increase in the role of restaurant business facilities in the tourism sector of economy. Thus the study of the regional aspects of the restaurant business development is relevant and has significant practical importance.*

The aim of the article is to clarify the essence and the main trends of development of a restaurant business facility in Ivano-Frankivsk region and in particular, in Ivano-Frankivsk.

The research of the regional market of restaurant business as a part of the tourism industry has been made in the article. The accent is made on the fact that the location of regional business faculties in cities and

districts of the region is uneven. Their largest number is located in the city of Ivano-Frankivsk. The main trends of development of a public network of restaurant business facilities in accordance to quantitative indexes have been highlighted. A sampling classification of restaurants, cafes, bars and fast-food restaurants of Ivano-Frankivsk by the type of cuisine has been made.

The strategic directions of the restaurant industry development in the tourism region have been determined.

The above region is fairly attractive in terms of tourism perspectives, it is therefore necessary to carry out the strategic management of tourism industry development which will positively affect the formation of adequate infrastructure of restaurant business facilities. The network of regional business faculties in Ivano-Frankivsk region is rapidly developing, although somewhat randomly without taking into account a marketing assessment of people's demand for different types of restaurant services. The introduction in restaurant business facilities of the management based on the concept of innovation benefits will improve the results of their development. The success of the restaurant business in general and Ivano-Frankivsk region in particular, is in the increase of salaries, measures to leveling the imbalance in the development of the network of regional business facilities and optimization of their structure.

Summing up the overall results, we can make the conclusion that the relatively high rating positions of the restaurant business of the above studied region, taking into account the current conditions for making business, make businesses to organize their work in the way to satisfy the most demanding tastes and preferences of consumers, operating in variable conditions of the market functioning.

Key words: *restaurant business facility, innovative activities, the network of public restaurant business facilities, restaurant business, restaurant facility, retail chain, tourism industry.*

Загнибеда Р.П., Лояк Л.Н. ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГИОНАЛЬНЫХ АСПЕКТОВ РАЗВИТИЯ РЕСТОРАННОГО ХОЗЯЙСТВА КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНДУСТРИИ. *В статье проведено исследование регионального рынка ресторанного хозяйства как составляющей туристической индустрии. Сосредоточено внимание на том, что размещение заведений РГ в городах и районах области является неравномерным. Наибольшее их количество сосредоточено в г. Ивано-Франковск. Рассмотрены основные тенденции развития общедоступной сети заведений ресторанного хозяйства по количественным показателям. Произведено выборочную классификацию ресторанов, кафе, баров и предприятий быстрого обслуживания Ивано-Франковска по типу кухни.*

Определены стратегические направления развития ресторанного хозяйства в туристическом регионе.

Подытоживая общие результаты, сделан вывод о том, что достаточно высокие рейтинговые позиции ресторанного хозяйства исследуемого региона, учитывая современные условия ведения бизнеса, заставляют организовывать работу предприятий таким образом, чтобы удовлетворить самые взыскательные вкусы и предпочтения потребителей, работая в изменяющихся условиях функционирования рынка.

Ключевые слова: *заведение ресторанного хозяйства, инновационная деятельность, сеть общедоступных предприятий ресторанного хозяйства, ресторанный бизнес, общественное питание, торговая сеть, туристическая индустрия.*

УДК: 379.85(477. 86)

**КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНИЙ ТУРИЗМ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ
ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ***П.П. Вичівський, Л.В. Ковальська*

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті проаналізовано теоретичні аспекти функціонування культурно-пізнавального туризму, сучасний стан і перспективи його розвитку в Івано-Франківській області. Вказано на проблеми збереження та використання історико-культурної спадщини, традицій та звичаїв території дослідження. Охарактеризовано туристичний потенціал Івано-Франківської області для розвитку культурно-пізнавального туризму. Відзначено його важливу роль в епоху глобалізації, адже він дає можливість повернутися до вивчення історичної та культурної спадщини людства, її гуманістичного змісту. Підкреслено, що культурно-пізнавальний туризм – це багатогранний феномен, який несе в собі інтегративний потенціал, оскільки він є могутнім фактором розвитку економіки, соціальних інститутів і всієї культури, а також об'єднує всіх туристів у прагненні до розкриття життя у всій повноті його проявів. Виокремлено найпопулярніші туристичні об'єкти у межах Івано-Франківської області та шляхи їх використання в культурно-пізнавальному туризмі. Також вказано перспективи і застереження щодо використання історико-культурних пам'яток Івано-Франківської області у культурно-пізнавальному туризмі.

Ключові слова: туризм, культурно-пізнавальний туризм, культура, історико-культурна спадщина, пам'ятки історії, пам'ятки культури, культурний потенціал.

Постановка проблеми. В останні роки в умовах гострої економічної кризи та військово-політичного конфлікту на сході нашої держави туризм все більше

почав відігравати важливу роль у історичному, духовному, культурному, економічному та політичному житті України. Він перетворився на головний соціокультурний феномен загального розвитку людства та засобу досягнення порозуміння і толерантності у відносинах між численними етнічними спільнотами та різними культурами.

Сьогодні спостерігається стійка тенденція до розширення сегменту культурно-пізнавального туризму на світовому ринку. За найскромнішими прогнозами Всесвітньої туристичної організації (ВТО), частка історико-культурного туризму до 2020 р. становитиме щонайменше 25 % від загальних показників світового туризму [6].

У цьому контексті особливо вагомого значення набуває розвиток культурно-пізнавального туризму в Івано-Франківській області, яка є своєрідним ареалом збереження і розвитку української національної культури і духовності, унікальним регіоном, де споконвіку підтримуються, зберігаються і популяризуються традиції та звичаї наших предків.

У цих умовах туристична галузь загалом і культурно-пізнавальний туризм зокрема, повинні стимулювати розвиток як регіональної, так і загальнодержавної економіки, зміцнити і посилити демократичні процеси в країні та курс на євроінтеграцію.

В останні роки туризм цілком законномірно почав відігравати основну стратегічну роль у регіональному розвитку Івано-Франківської області, що і було відзначено в Стратегії розвитку області на період до 2017 р., де із широкого числа стратегічних цілей виокремлено:

- створення нових та підтримка наявних туристичних продуктів;

- розвиток курортно-рекреаційних зон;
- розвиток спортивно-туристичної інфраструктури;
- розвиток екологічних видів туризму (в т.ч. культурно-пізнавального туризму);
- просування і рекламу місцевих туристичних продуктів;
- підтримку регіонального туристичного маркетингу [11, с. 39].

Оскільки Івано-Франківська обл. є регіоном з багатою культурою, історією, біорізноманіттям докільця то культурно-пізнавальний туризм має всі передумови для розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукові доробки що висвітлюють проблеми становлення, розвитку і економічного функціонування культурно-пізнавального туризму в Україні присвячені праці вітчизняних вчених В. Кицяка, Г. Дроздова, В. Кравціва, О. Любіцевої, М. Кляпа, М. Мальської та ін. Дослідження історичних, культурних та природних ресурсів території Українських Карпат, зокрема у межах Івано-Франківської області проводили В. Гетьман і Л. Бородавка. Значної уваги заслуговують праці О. Лесика, О. Стецюка, О. Іванова, які висвітлюють туристичний потенціал західного регіону України. Взаємозв'язок туризму та історичного краєзнавства розглядали С. Дімнич, В. Завада. Проте, розвиток культурно-пізнавального туризму в Івано-Франківській області висвітлено недостатньо і потребує подальшого дослідження.

Мета дослідження – висвітлення теоретичних аспектів розвитку та функціонування культурно-пізнавального туризму в Івано-Франківській області.

Виклад основного матеріалу. Культурно-пізнавальний туризм є найкращим способом розширення кругозору людини, поглиблення світосприйняття особистістю, ознайомлення з найкращими культурно-мистецькими творами людства, що у кінцевому результаті сприяє естетично-духовному розвитку і збагаченню людини.

Він поєднує у собі широкий спектр споживчої туристичної діяльності, що формує розуміння характерних особливостей окремої дестинації (культурно-історична спадщина, мистецтво, стиль життя), забезпечуючи відкритість та доступність такої культури [12, с. 8].

Культурно-пізнавальний туризм є основою наукових і науково-популярних досліджень культури, а також способом залучення різних верств населення до її вивчення.

У сучасній зарубіжній науковій літературі культурно-пізнавальний туризм має декілька інтерпретацій:

1. як найкращий спосіб вивчення природи культурного відтворення;
2. спосіб залучення туристів до мистецтва, історії, художньої спадщини, фольклору.

Визначальним принципом розвитку культурно-пізнавального туризму, в наш час, є принцип стійкого розвитку, який ґрунтується на комплексній підтримці регіональної (місцевої) культури, збереження історико-культурних і природних об'єктів та покращення матеріального і духовного рівня життя місцевого населення. Будь-який вид туризму, в тому числі і культурно-пізнавальний, який реалізується за принципами стійкого розвитку, є визначальним засобом економічного розвитку регіону, створення нових робочих місць, і що найголовніше збереження і використання історико-культурних об'єктів [10, с. 378].

Культурно-пізнавальний туризм розвивається на базі історико-культурних ресурсів, які поділяються за типами на: предметні (матеріальні пам'ятники археології, історії, архітектури, містобудування, монументального мистецтва, музеї, заповідники, садиби), і непередметні (нематеріальні, або духовні звичаї, традиції, обряди, фольклор, усна народна творчість) [1, с. 136–137].

В той же час до культурно-пізнавальних ресурсів відносяться тільки ті історичні та культурні об'єкти, які мають науково-пізнавальну цінність й важливе

суспільне значення.

Основними компонентами культурно-пізнавального туризму є:

- археологічні – городища, могильники, залишки стародавніх поселень, стоянок, кургани, культові місця та споруди, наскальні зображення, та інші;

- історичні – будинки, споруди (ансамблі), окремі поховання та некрополі, визначні місця, пов'язані з життям відомих осіб, культурою та побутом народів;

- твори образотворчого мистецтва (самостійні або складові архітектурних чи археологічних пам'яток);

- архітектурні – площі, вулиці, квартали, залишки давнього планування, споруди та пов'язані з ними твори декоративного, образотворчого та монументального мистецтва;

- садово-паркового мистецтва – поєднання паркового будівництва з природними або штучними ландшафтами;

- ландшафтні – природні території, які мають значну історичну цінність [10, с. 378].

Серед великої кількості культурно-пізнавальних об'єктів провідну роль займають пам'ятки історії та культури, які відзначаються привабливістю і служать основним засобом задоволення культурно-пізнавальних потреб [1, с. 138].

Виокремлення культурно-пізнавального туризму як специфічного виду туризму, на сьогоднішній день, відбувається за такими напрямками:

1. характер туристичної подорожі, що ґрунтується на отриманні нових вражень для задоволення культурних потреб (дана ознака є концептуальною відмінністю культурно-пізнавального туризму від інших видів туризму);

2. мотивація туристів, залучених до культурно-пізнавального туризму;

3. характеристика особливих історико-культурних туристських ресурсів, залучених у процес задоволення попиту в сфері культурно-пізнавального туризму.

Характеризуючи культурно-пізнавальний туризм за цими ознаками, можна стверджувати, що це специфічний вид

туризму, де культура є базисом для формування туристичної привабливості конкретного регіону, мотивації туристичної діяльності та вироблення спеціального туристичного продукту [12, с. 8].

У класифікації проф. М. Драгічевіч-Шешич подорожі у культурно-пізнавальному туризмі за метою поділяються на:

- історичні (мандрівки в історію, релігійні подорожі);

- географічні (спеціалізовані);

- художні (з метою вивчення мистецтва) [1, с. 136].

Головною умовою становлення і розвитку культурно-пізнавального туризму є наявність великої кількості історико-культурних об'єктів, доступність до них та достатньо розвинена інфраструктура області (включаючи заклади харчування і розміщення туристів).

В Івано-Франківській області культурно-пізнавальний туризм може розвиватися у екскурсійно-пізнавальному та культурному напрямках і займає вагоме місце на регіональному туристичному ринку. Це, в першу чергу, зумовлено тим, що область відзначається значною кількістю і різноманітністю історичних, архітектурних, мистецьких пам'яток і національно-етнічних особливостей, а також зручним географічним розташуванням, розвинутою транспортною мережею.

Історико-культурна спадщина Івано-Франківської області є чисельною, зокрема: під охороною держави знаходиться 3,5 тис. пам'яток історії та культури, з них дві церкви занесені до спадщини ЮНЕСКО (церква Святого Духа (м. Роґатин), церква Різдва Пресвятої Богородиці (Коломийський район, с. Нижній Вербіж), п'ять міст, про які згадують давньоруські літописи - (Галич (898 р.), Тисмениця (1143 р.), Снятин (1158 р.), Тлумач (1213 р.), Коломия (1240 р.). До найбільш відомих історико-культурних пам'яток Івано-Франківської області відносяться: церква св. Пантелеймона (с. Шевченкове Галицького району), Манявський скит, Гошівський монастир (Долинський район), Благовіщенська церква (1587 р., м. Коломия),

Успенська церква (Варваринська, 1623 р., с. Пістинь Косівський район), церква Різдва Богородиці (XVII ст., Надвірнянський район), Дерев'яна церква (XIX ст., с. Розсільна Богородчанського району – збудована без жодного цвяха), старовинні споруди та руїни замків у Галичі, Чернелиці, Раковцю, Пневі, а також залишки давньої обсерваторії на г. Піп Іван (на даний момент проводяться реставраційні роботи).

Івано-Франківська область також є батьківщиною князя Ярослава Осмомисла і княгині Ярославни, Анастасії Лісовської (всім відомої під ім'ям – Роксолана), тут народилися О. Довбуш (керівник опришківського руху), С. Височан (сподвижник Б.Хмельницького), письменники В. Стефаник, Л. Мартович, І. Вагилевич, М. Підгірянка, М. Черемшина, мистецтвознавець С. Гординський, художник В. Касіян, С. Бандера та Д. Вітовський – провідні діячі національно-визвольного руху. Цей регіон часто відвідували І. Франко, М. Грушевський, Б. Лепкий, М. Коцюбинський, Д. Січинський, М. Рильський. Протягом 1919 р., коли Станиславів (попередня назва Івано-Франківська) був столицею ЗУНР, місто відвідали Є. Коновалець, В. Винниченко, С. Петлюра [9].

За 2014 р. в Івано-Франківській області загальна кількість туристів, яким були надані послуги, становили 63848 осіб, що на 18 % менше у порівнянні з 2013 р. Загальна кількість внутрішніх туристів у 2014 р. становила 55672 особи, що на 7 % менше у порівнянні з 2013 роком. Чисельність іноземних громадян, яким були надані послуги у 2014 р., становили 567 осіб. У 2014 р. 7609 осіб туристів виїжджали за кордон. У 2014 р. кількість обслужених екскурсантів склала 1019836 осіб, що на 202 % більше у порівнянні з 2013 р. Загальні доходи від всіх наданих туристичних послуг за 2014 р. становили 206925,7 тис. гривень, що на 15 % менше у порівнянні з 2013 р. [14].

Із наведеної вище статистичної звітності випливає, що основними споживачами культурно-пізнавального туризму, в основному, на теренах Івано-Франківської

області є екскурсанти та вітчизняні туристи. Загальна кількість яких становить 1075508 осіб. Основними відвідуваними об'єктами цього виду туризму є музеї.

Використання музеїв у культурно-пізнавальному туризмі зумовлено значною їх кількістю. В області працює понад 120 приватних, громадських та державних музеїв різної форми власності та типу, що надають екскурсійні послуги.

Найвідомішими і найпопулярнішими музеями Івано-Франківської області серед туристів є: Івано-Франківський краєзнавчий музей; Національний заповідник «Давній Галич»; Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського; Коломийський музей «Писанка»; Долинський музей «Бойківщина» Тетяни і Омеляна Антоновичів; Косівський музей народного мистецтва та побуту Гуцульщини; Приватний музей старожитностей Романа Кумлика в Верховині; Історико-меморіальний музей Степана Бандери; Музей визвольних змагань прикарпатського краю; Літературно-меморіальний музей Івана Франка; Русівський літературно-меморіальний музей Василя Стефаника та ін.

Івано-Франківський краєзнавчий музей, відкритий 1 травня 1940 р., сьогодні є визначальним науково-освітнім та культурним закладом регіону. Його фонди нараховують близько 120 тис. одиниць, і складають основу таких відділів: історії; археології; природи; народного мистецтва. Кожного року Івано-Франківський краєзнавчий музей відвідує 140 тисяч туристів, відбувається 40 виставок, проводиться 2000 екскурсій [3].

Особливою популярністю у туристів користується Національний заповідник «Давній Галич» – комплекс історико-культурних пам'яток давнього Галича та Галицько-Волинської держави XII–XIII ст. Загальна площа заповідника «Давній Галич» становить майже 80 км².

Значний туристичний потенціал національного заповідника «Давній Галич» забезпечується наявністю на його території великої кількості пам'яток за-

гальнодержавного та світового значення, зокрема: фундаменти 14 літописних церков XII–XIII ст.; 18 – природоохоронних об'єктів; 200 – пам'яток археології. Найвизначнішими пам'ятками заповідника «Давній Галич» є: Церква Різдва Христового (XIV–XVI ст.); Галицький (Старостинський) замок (XIV–XVII ст., руїни); Залишки княжого Галича (XI–XIII ст.); Фундаменти Успенського собору (XII ст.) з місцем поховання князя Ярослава Осмомисла та каплицею Св. Василя (XV ст.); Фундаменти Іллінської церкви (XII ст.); Легендарна Княжа криниця (XII ст.); Церква Успіння Пресвятої Богородиці (XVI ст.); Церква Святого Пантелеймона (перлина галицької архітектури школи XII ст.); Костел та монастирський комплекс Кармелітів (XVII ст.).

Значними складовими заповідника також є три музеї: Музей-скансен народної архітектури і побуту Прикарпаття (с. Крилос); Музей історії давнього Галича (с. Крилос); Музей караїмської історії Прикарпаття (Галич) [8].

Дуже популярними серед туристів є приватні колекції творів місцевих народних умільців (особливо Гуцульщини), в яких зберігаються більше ніж 270 тис. експонатів, щороку їх відвідує близько 270 тис. туристів [3].

Оскільки розвиток культурно-пізнавального туризму тісно пов'язаний з культурною спадщиною, то необхідно відзначити і те, що територія Івано-Франківської області охоплює чотири етнографічні регіони: Опілля, Покуття, Бойківщина та Гуцульщина. Унікальні традиції, звичаї та обряди їх мешканців є досить цікавими для туристів.

Окрім того, кожного року в багатьох районах і містах Івано-Франківської області (Шешори, Космач, Коломия, Верховина, Косів) відбуваються численні і різноманітні фестивалі.

Найбільш відомими і перспективними для використання у туризмі, фестивалями, які проводяться на території Івано-Франківської області є наступні.

«Карпатський вернісаж» - фестиваль

народного декоративно-прикладного мистецтва, який проводиться щороку в перші дні осені в обласному центрі, і є цікавою туристичною атракцією, що популяризує народні традиції, культуру регіону, різні народні ремесла (близько 40 видів народних промислів, зокрема, писанкарство, ткацтво, гончарство, ліжникарство, виготовлення килимів, гобеленів, національного одягу, бісероплетіння, різьбу по дереву, художнє випалювання, вироби із шкіри, розпис по склу, лозоплетіння, петриківський розпис та ін.). Фестиваль «Карпатський вернісаж» може виступати як основним елементом турпродукту, так і складовою інших турів.

Фестиваль «Писанка» - проводиться у Коломиї на площі перед музеєм Писанки, і є чудовим заходом який не тільки збирає майстрів писанкарства з усього світу, а й популяризує цю давню українську традицію серед багатьох вітчизняних і закордонних туристів. Програма фестивалю включає: гаївки, пасхальні ігри, майстер-класи, конкурси писанкового розпису, виставки-продажі виробів традиційного українського декоративно-прикладного мистецтва. Основною ціллю фестивалю є збереження і розвиток традиційного українського писанкового розпису, знайомство з особливостями писанкарства різних регіонів України і світу, популяризація вітчизняної писанки як традиційного символу Пасхи.

«Івана Купала» - святкують у Карпатах ще з давніх часів. Свою назву це свято бере від імені Купайла – давнього божества добробуту і родючості, а всі обряди, що приурочувалися цьому святу мали на меті загальне очищення, вшанування краси і кохання. Визначальною особливістю святкування «купальської ночі» в Івано-Франківській області є наявність ватри (багаття), яка згідно давніх вірувань і переказів, має дуже велику міфічну силу. Всі туристи, котрі відвідують область повинні завітати на «свято Івана Купала», що відзначається запальними забавами, місцевим колоритом, таємничістю і чарівністю купальської ночі. Чи не найбільш

захоплююче святкування Івана Купала щороку відбувається у підніжжі гори Говерли. На нього, як правило, приїжджає значна кількість туристів як з різних регіонів України, так і з цілого світу [13, с. 285–286].

Досить популярними серед туристів є і відвідання святкувань традиційних релігійних українських свята, що відбуваються на території Івано-Франківської області. Зокрема, Різдва Христового, яке є найбільш шанованим святом на Гуцульщині, і відіграє роль центрального елементу у духовному розвитку всіх українців. У зв'язку з цим, тур «Різдво у Карпатах» – це найбільш яскравий зразок регіонального туристичного маршруту Івано-Франківської області.

Туристів, які завітають у Карпати на Різдво пригощатимуть численними традиційними українськими стравами, і обов'язково справжньою густою гуцульською кутею з горіхами і медом. Популярністю у гостей користуються страви з білих грибів, квасолі, риби. Всі туристи мають змогу долучитися до приготування святкових страв. Незабутніх вражень всім гостям подарує різдвяний вертеп.

«Великдень на Прикарпатті» – це спеціалізований туристичний маршрут, який передбачає відвідування Івано-Франківської області у час Великодніх свят. Всі туристи за своїм бажанням мають змогу безпосередньо взяти участь у випіканні пасок і розмальовуванні писанок. Видовищною і незабутньою атракцією для більшості гостей є гаївки – традиційні українські пісні та забави, які відбуваються на церковних подвір'ях.

З великого числа «Великодніх турів», одним з найбільш відомих і найбільш популярних серед туристів є «Великдень у Космачі». Це міжнародний фестиваль, який започаткований у 2007 р. і проводиться кожного року навесні в однойменному селі у Косівському районі. Метою даного фестивалю є популяризація української культури, історії, традицій. Програма фестивалю передбачає виставки робіт народних майстрів (писанкарства, ткацтва,

бондарства, різьбярства, вишиванок, та інших), дегустації страв традиційної гуцульської кухні, виступи численних музикальних колективів як українських так і закордонних, відбуваються майстер-класи з писанкарства, лозоплетіння та виготовлення традиційної української ляльки – мотанки. На території Івано-Франківської області відбувається й чимало інших заходів, присвячених святкуванню інших не менш цікавих і важливих свят – «Водохрещтя», «Маланки», гуцульська «Розколяда». Як правило, такі тури найкраще підходять для сімейного відпочинку з дітьми [13, с. 287].

Натомість, у гірських районах Івано-Франківської області до сьогодення збереглася велика кількість унікальних народних традицій та звичаїв, які в сучасному урбанізованому суспільстві практично ніде не зустрічаються. А тому місцеві центри народних промыслів мають значний потенціал для розвитку культурно-пізнавального туризму [5, с. 119].

Загалом у сфері становлення і розвитку культурно-пізнавального туризму у Івано-Франківській області здійснюється чимало заходів. Найбільш відомим з них був проект «Східноєвропейські перлини: створення та просування продуктів міського культурного туризму в транскордонному просторі», реалізація якого передбачалася на 2013–2015 рр. Фінансувався цей проект Європейським Співтовариством в рамках Програми транскордонного співробітництва Польща-Білорусь-Україна. Окрім Івано-Франківська, цей проект також реалізовувався у Коломиї. Одна із основних завдань цього проекту - збереження і розвиток історико-культурної спадщини і використання її в туристичному бізнесі, шляхом створення нових екскурсійних продуктів [10, с. 381].

Розвиток культурно-пізнавального туризму як на державному так і на регіональному рівнях має чимало позитивних наслідків, сприяє зокрема:

- збереженню історико-культурної спадщини;
- налагодженню співпраці між

пам'яткоохоронними інституціями, музеями та представниками тур бізнесу;

- створенню нового культурного продукту для туризму;

- розвитку духовності, патріотизму, усвідомлення приналежності людей до певної культури;

- налагодженню відносин між представниками різних культур [10, с. 381].

Культурно-пізнавальний туризм також виступає засобом нівеляції стереотипів щодо населення, культури різних регіонів України, засобом інформування та просвітництва. Відіграє фундаментальну роль в осмисленні власної національної ідентичності, у збереженні і відродженні унікальних традицій та звичаїв. А для молодого покоління надзвичайно важливим є усвідомлення гордості за власну країну, її історичної і культурної спадщини.

Зважаючи на те, що українська культура має досить сильний об'єднавчий потенціал, в ній прекрасно співіснують і розвиваються культури багатьох різних етнічних груп, використання її комунікативного потенціалу може стати визначальним інструментом формування національної ідентичності [6].

Культурно-пізнавальний туризм можна також розглядати і як окремий вид розвиваючого дозвілля (відвідання музеїв, бібліотек, пам'яток історії, архітектури, культури), він виступає засобом підвищення рівня освіти та культури людей завдяки знайомству з культурою, традиціями, побутом, релігією та стилем життя різних народів [6].

З кінця ХХ ст. – поч. ХХІ ст. культурно-пізнавальний туризм відіграє все більш вагоме значення для розвитку Івано-Франківської області, що зумовлено цілим рядом причин, адже він:

- справляє позитивний економічний і соціальний вплив на розвиток області (туристичної дестинації);

- сприяє налагодженню взаєморозуміння між людьми з різних країн і регіонів, представників різних культур;

- служить засобом розвитку позитивного іміджу території;

- підтримує збереження історико-культурної спадщини;

- сприяє розвитку культури і туризму області [12, с. 9].

У той же час, віддаючи належне всім перевагам культурно-пізнавального туризму, необхідно вказати і на певні застереження, які він становить для Івано-Франківської області як історико-культурного регіону. Вони, як правило, проявляються у:

- негативному, подекуди руйнівному впливі діяльності туристів на історичні і культурні пам'ятки;

- формуванні і поширенні нових стереотипів, не завжди коректних, про певну країну, культуру, людей;

- посиленні корупційної складової у залученні історико-культурних пам'яток до сфери туризму [10, с. 381].

Висновки. Отже, культурно-пізнавальний туризм є чудовим засобом пізнання і дослідження власної країни чи регіону, формуванню гордості за її історію та культуру. Проте на сьогоднішній день держава не приділяє належної уваги цьому питанню, як важливого елементу подолання внутрішніх міжрегіональних стереотипів і непорозумінь, формування національної української ідентичності.

На державному рівні відсутня програма розвитку культурно-пізнавального туризму як ефективного чинника сталого регіонального розвитку – через збереження і відновлення історико-культурних пам'яток, традиційних народних промислів і ремесел.

Надбання української історико-культурної спадщини маловідомі як в самій Україні, так і за кордоном, що ускладнює їх залучення і використання у культурно-пізнавальному туризмі.

Натомість, знайомство з історією, культурою, традиціями і звичаями Івано-Франківської області прискорить розвиток культурно-пізнавального туризму в регіоні шляхом розробки та облаштування нових туристичних маршрутів (науково-пізнавальних) і екскурсій. Збільшення кількості туристів, в свою чергу, дасть

зможу покращити соціально-економічне становище місцевого населення, розвивати традиційні народні промисли.

Держава, у свою чергу, на законодавчому рівні повинна вживати заходів щодо збереження і відновлення історико-культурної спадщини, яка є основою для розвитку культурно-пізнавального туризму, зберігати і розвивати традиційну українську культуру, презентувати надбаня української культурної спадщини на міжнародному туристичному ринку.

Література

1. Величко В.В. Організація рекреаційних послуг : Навч. посібник / В. В. Величко; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Х.: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2013. – 202 с.
2. Дацко О. І. Культура як чинник сталого розвитку регіонів: європейський досвід / О.І. Дацко // Проблеми і перспективи розвитку співробітництва между странами Юго-Восточной Европы в рамках Черноморского экономического сотрудничества и ГУАМ : сб. науч. тр. – 2009. – Т.1. – С. 224–230. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pips/2009_1/224.pdf.
3. Івано-Франківський краєзнавчий музей. Коротка інформаційна довідка : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ifkm.if.ua/page69.html>
4. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні / В.Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги-XXI, 2003. – 300 с.
5. Кіндрачук Н. Розвиток культурного туризму в Карпатському регіоні України: аналіз сучасного стану та перспективи розвитку / Н. Кіндрачук // Інтелігенція і влада. – 2012. – Вип. 27. – С. 117–123.
6. Кузьмук О. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності : [Електронний ресурс] / О. Кузьмук. – Режим доступу: http://www.tourlib.net/statti_ukr/kuzmuk.htm.
7. Культурна політика України – оцінка міжнародних експертів / Рада культур. співпраці Ради Європи; М-во культури і туризму України. – К. : Рада культур. співпраці, 2007. – 56 с.
8. Національний заповідник «Давній Галич» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://davniyhalych.com.ua/component/k2/item/144-davnii-galich>
9. Пендерецький О. В. Територіальна організація промислового туризму Карпат-

ського суспільно-географічного району та основні напрямки її вдосконалення : монографія / О. В. Пендерецький; за наук. ред. Олійника Я.Б. – Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2011. – 225 с. : [Електронний ресурс] – Режим доступу. - <http://diplomba.ru/work/49989>

10. Савіцька О.П. Культурний туризм: реалії та перспективи розвитку у львівській області / О.П. Савіцька, О.І. Федорович // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2014. – Вип. 24.1. – С. 376–383.

11. Стратегія розвитку Івано-Франківської області на період до 2020 року. – Івано-Франківськ, 2014. – 78 с.

12. Сущинская М.Д. Культурный туризм : Учеб. пособие / М.Д. Сущинская. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2010. – 128 с.

13. Філюк С. Роль історико-культурних ресурсів Івано-Франківської області у відновленні духовності туристів / С. Філюк // Рекреаційний потенціал Прикарпаття : історія, сучасний стан, перспективи. – Вип. 4 : Збірник статей : Мат. міжнар. наук. конф. «Туризм і розвиток регіону», присвяченої 10-річчю створення Інституту туризму (Івано-Франківськ, 19–20 вересня 2013 р.) / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; голова редколегії – проф. Володимир Клапчук. – Івано-Франківськ : «Фоліант», 2013. – С. 282–288.

14. Франківщина прийняла півтора мільйона туристів минулого року : [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.if.gov.ua/news/27916>

Vuchivskui P.P., Kovalska L.V. CULTURAL AND COGNITIVE TOURISM IN IVANO-FRANKIVSK REGION: MODERN STATE AND DEVELOPMENT PROSPECTS. *The theoretical aspects of functioning of the cultural and cognitive tourism, the current state and prospects of its development in Ivano-Frankivsk region are analyzed in the article. The problems of preservation and use of historical and cultural heritage, traditions and customs of the research area are indicated. Tourism potential of Ivano-Frankivsk region for the development of the cultural and cognitive tourism is described. Its important role in the era of globalization is noted, because it gives the opportunity to return to the study of historical and cultural heritage, its humanist content. It is emphasized*

that cultural and educational tourism - is a multifaceted phenomenon that brings integrative potential because it is a powerful factor of economic development, social institutions and the whole culture combining all the tourists in an effort to reveal the fullness of life in all its manifestations. Among a large number of cultural and cognitive facilities the leading part belongs only to the monuments of history and culture, which are the main means of meeting the cultural and cognitive needs.

It is noted that in Ivano-Frankivsk region the cultural and cognitive tourism can develop in tour-discovery and cultural areas, and it occupies an important place in the regional tourism market. It is caused by a large number and variety of historical, architectural, artistic monuments and national and ethnic features as well as convenient geographical location, developed transport network.

The most popular tourist sites in Ivano-Frankivsk region, and the ways of their usage in the cultural and cognitive tourism are highlighted. It is emphasized that a large number of unique traditions and customs that in the modern urbanized society almost never occur are preserved in Ivano-Frankivsk region today. It is noted that each year in many districts and towns of Ivano-Frankivsk region (Sheshory Kosmach, Kolomyja, Verkhovyna, Kosovo) there are numerous and varied festivals - «Pysanka», «Carpathian Vernissage», «Ivan Kupala», «Easter in Prykarpattia» «Christmas in the Carpathian Mountains», and other events related to the celebration of others no less interesting and important events - «Vodohreshcha», «Malanka» Hutsul «Rozkołyada» that contribute to the development of cultural tourism in the region. Also, the prospects and precautions for the using the historical and cultural monuments of Ivano-Frankivsk region in the cultural and cognitive tourism are mentioned.

Key words: tourism, cultural and cognitive tourism, destinations, culture, historical and cultural heritage, historical monu-

ments, cultural monuments, recreation area, festival, museum, cultural potential.

Вичивський П.П., Ковальська Л.В. КУЛЬТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЙ ТУРИЗМ В ИВАНО-ФРАНКОВСКОЙ ОБЛАСТИ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ. В статье проанализированы теоретические аспекты функционирования культурно-познавательного туризма, современное состояние и перспективы его развития в Ивано-Франковской области. Указаны проблемы сохранения и использования историко-культурного наследия, традиций и обычаев территории исследования. Охарактеризован туристический потенциал Ивано-Франковской области для развития культурно-познавательного туризма. Отмечена его важная роль в эпоху глобализации, ведь он дает возможность вернуться к изучению исторического и культурного наследия человечества, его гуманистического содержания. Подчеркнуто, что культурно-познавательный туризм – это многогранный феномен, скрывающий в себе интегративный потенциал, поскольку он является мощным фактором развития экономики, социальных институтов и всей культуры, а также объединяет всех туристов в стремлении к раскрытию жизни во всей полноте ее проявлений. Выделены наиболее популярные туристические объекты в пределах Ивано-Франковской области и пути их использования в культурно-познавательном туризме. Также указаны перспективы и предостережения относительно использования историко-культурных памятников Ивано-Франковской области в культурно-познавательном туризме.

Ключевые слова: туризм, культурно-познавательный туризм, культура, историко-культурное наследие, памятники истории, памятники культуры, культурный потенциал.

УДК 338.482

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО ТУРОПЕРЕЙТИНГУ

О.С. Терещук

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті дано характеристику аспектам виникнення і розвитку туроперейтинга як принципово нового для України виду комерційної діяльності. Аналізується динаміка змін кількості туроператорів, а також причини банкрутства деяких із них, досліджуються основні проблеми, які заважають туроператорській діяльності, зокрема в сфері виїзного туризму. Автор дає оцінку серйозності існування туроператорів, виходячи з кардинальних змін у законодавстві та із проблеми активного розвитку самостійного туризму, що несе реальну загрозу розвитку туристичного бізнесу. Здійснено дослідження стану розвитку туроператорських підприємств України на сучасному етапі. Результати роботи свідчать про існування низки проблем, головними з яких є: недостатня підтримка з боку держави, відсутність сприятливих умов для розвитку туристичної галузі, в тому числі державної інвестиційної політики у сфері туризму, різне відомче підпорядкування туристичних та курортно-рекреаційних ресурсів, відсутність ефективної системи захисту прав та інтересів туристів, нестача власних грошових коштів у туристичних підприємств, неплатоспроможність споживачів туристичних послуг, недосконалість правових актів, що регулюють туристичну діяльність.

Ключові слова: туроперейтинг, туроператор, туроператорська діяльність, проблеми, банкрутство.

Постановка проблеми. На початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні почав складатися цивілізований туристичний ринок. Він істотно впливає на сучасний стан, економіку багатьох країн і регіонів світу. Туристична галузь завдяки стрімким тем-

пам зростання перетворилася на одну з важливих складових світової економіки. На сферу туризму припадає близько 12 % від світового валового продукту, понад 30 % від обсягів світової торгівлі послугами та 11 % від світових споживчих витрат, 7 % від загального обсягу інвестицій та 5 % від усіх податкових надходжень. Такіх результатів світовий туризм досяг завдяки стабільному та безперервному розвитку протягом усієї другої половини ХХ ст. Проте у ХХІ ст. через природні катаклізми, світову фінансову кризу та політичну нестабільність у популярних туристичних регіонах саме дана галузь останніми роками характеризується гучними банкрутствами туроператорських компаній у різних країнах світу, в тому числі і в Україні, що негативно впливає на розвиток економіки будь-якої країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням діяльності туристичних підприємств займаються багато вчених [1–2; 4]. Проте недостатньо висвітленим залишається визначення особливостей туроператорської діяльності. Увага зосереджується лише на деяких аспектах (наприклад, алгоритмізації роботи туристичного оператора) [5].

Метою статті є виявлення сутності туроператорської діяльності та визначення основних проблем роботи туроператорів в Україні.

Результати дослідження. Вперше термін «туроперейтинг» на туристичному ринку був введений у 2000 р. к.п.н. О.М. Ільїною. У статті «Вузлова функція туроперейтинга в розвитку російського туризму» було дано формальне визначення туроперейтингу як виду туристичного підприємництва по комплектації турів з послуг, пропонувананих партнерськими організаціями-надавачами послуг (транспортними компаніями, готельними

підприємствами, екскурсійними, розважальними підприємствами і т.д.) [4]. Однак, як вказує далі автор, поняття «туроперейтинг» значно ширше і передбачає надання туристам як основних (пакет туру), так і додаткових (споживаних на місці за готівковий розрахунок) послуг.

У світовій практиці туроператорами називають:

- «туристичні організації (підприємства, які мають власні або орендовані засоби туристичного обслуговування і пропонують своїм клієнтам комплекс послуг»;

- «підприємства, які поєднують дві або більше туристичні послуги, такі як транспорт, проживання, харчування, розваги та екскурсії і продають їх через туристичні агентства або безпосередньо кінцевим споживачам як єдиний продукт по єдиній ціні [4]».

Згідно із Законом України «Про туризм» (в редакції від 09.11.2013 р.) туристичні оператори – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких основною діяльністю є організація та забезпечення створення туристичного продукту, реалізація та надання туристичних послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних і супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність [3].

За радянських часів міжнародний туризм був монополією Державного комітету СРСР з іноземного туризму (Держкомінтурист), який вирішувало всі питання, пов'язані з виїздом радянських громадян за кордон. Держкомінтурист, в тому числі, визначав порядок укладення договорів з іноземними партнерами, питання страхування туристів, вимоги до персоналу, який обслуговує іноземних туристів та інше. Молодіжним іноземним туризмом займалося Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник». На початку 90-х рр. минулого століття в Україні з'явилося і стало активно розвиватися принципово нове покоління туристичних фірм, кожна з яких самостій-

но формувала, просувала і реалізовувала свій туристичний продукт.

Основними причинами такої активності були:

- ліквідація Держкомінтуриста СРСР в 1989 р.;

- припинення «холодної» війни між соціалістичними і капіталістичними країнами;

- зняття українською владою обмежень на виїзд за кордон;

- легалізація комерційної діяльності на всьому пострадянському просторі;

- наявність величезного відкладеного попиту українських громадян на поїздки за кордон;

- зміна структури споживання населення на користь непродовольчих товарів і послуг;

- поступове розширення прошарку населення, що володіє достатньою платоспроможністю для закордонної подорожі [10].

Зараз практично неможливо знайти і проаналізувати статистичні дані за кількістю туристичних компаній, що працювали в ті роки, тому що багато хто з них стрімко з'являвся на туристичному ринку і також стрімко зникав, а вітчизняна статистика туризму ніколи не була здатна надати достовірну оцінку ринку туристичних послуг. Мізерні відомості, що дійшли з тих часів до сьогоднішніх днів, свідчать про те, що менше 1 % туристичних фірм збереглися і не поміняли своєї назви з 1993 р. [10].

Проте, не дивлячись на численні проблеми сучасного українського туроперейтинга, які будуть проаналізовані далі, в останні роки спостерігалось неухильне зростання кількості туроператорів, зареєстрованих в Ліцензійному реєстрі суб'єктів туроператорської діяльності Міністерства економічного розвитку та торгівлі України. Щорічно кілька сотень туроператорів виключалися з реєстру, а кілька сотень нових туроператорів вносили до нього свої відомості (табл. 1).

На відміну від радянських часів,

Таблиця 1

Кількість туроператорів в Ліцензійному реєстрі суб'єктів туроператорської діяльності Міністерства економічного розвитку та торгівлі України в 2011–2014 рр. [6–9]

Показники	2011	2012	2013	2014
Кількість туроператорів, одиниць	877	892	945	667
Дохід туроператорів від надання туристичних послуг (без ПДВ, акцизного податку і аналогічних обов'язкових платежів), тис. грн	4421724,8	6035015,7	5815990,8	5129201,9

коли усі товари і послуги, в тому числі і подорожі за кордон, були в тотальному дефіциті, в даний час на російському туристському ринку, перенасиченому туристськими пропозиціями численних туроператорів, йде жорстока конкурентна боротьба за кожного клієнта, яка змушує провідних гравців вдаватися до демпінгу цін. Ця проблема сучасного російського туроперейтинга не могла не позначитися на стійкості деяких туристичних фірм.

Практика банкрутства туроператорів України не насичена такою кількістю прикладів як Росія. Здійснений аналіз показує, що українські споживачі туристичних послуг страждають частіше від банкрутства іноземних приймаючих туроператорів (Туреччини, Єгипту, Росії).

За останні п'ять років найбільш помітними для українського туристичного ринку були заяви про припинення діяльності таких туроператорів:

- влітку 2010 р. вибухнув скандал з крахом величезної туристичної компанії «Карія Тур», яка залишила тисяч туристів без будь якої компенсації;

- «Ільтур» (червень 2014 р.);

- «News Travel» (січень 2015 р.), яка на сайті своєї компанії повідомила, що призупиняє свою діяльність внаслідок ряду причин, серед яких; різке падіння попиту та купівельної спроможності громадян, суттєвий ріст курсу валют, негативна політична ситуація в Україні на протязі усього 2014 р. Туроператор гарантував забезпечення туристів, які знаходилися на відпочинку, квитками для

повернення в Україну.

Слід відзначити, що мінімального фінансового забезпечення відповідальності туроператора виїзного туризму в розмірі 20 тис. євро при середній ціні туристичного продукту 800–900 євро вистачає лише на виплати 20–25 туристам, тоді як решту залишаються ні з чим. В зв'язку з цим багато українських експертів туристичного ринку вказують на необхідність удосконалення даної норми спеціального закону, що збільшить відповідальність туроператора і захистить споживача.

Представники української туріндустрії, коментуючи цю ситуацію, відзначають, що туризм, всупереч загальній думці, дуже ризикова і ненайменш прибуткова сфера діяльності, що у багатьох туроператорів відсутня культура ведення бізнесу, в результаті чого грошима клієнтів оплачуються не їх поїздки, а старі борги [10]. В результаті компанії приходять до великого «касового розриву» та змушені оголошувати себе банкрутами.

За прогнозами спеціалістів туристичного бізнесу, в найближчі 3–5 років більшість дрібних і середніх туроператорів припинять своє існування, і на туристичному ринку України замість нині діючих 667 туроператорських компаній залишиться набагато менше. У порівнянні з 2013 роком кількість туроператорів вже зменшилася на 278 одиниці (29,5 %).

Згідно даних першого українського онлайн-журналу для професіоналів турбізнесу, до числа-10 туроператорів виїзного туризму України увійшли:

TEZ Tour, TUI+Turtess, Pegas Touristik, Anex Tour, Join UP, News Travel, Travel Professional Group, Coral Travel, Natalie Tours, Mouzenidis Travel [10]. Оцінка проводилася за кількістю туристів, що скористалися послугами туроператорів. Найчастіше, популярність туроператорів залежить від таких факторів: ціни, професійного обслуговування, порядності, терміну роботи на ринку та інше.

При аналізі територіальної структури слід зазначити, що в кожній області кількість туроператорів сильно відрізняється. У регіонах з більшою часткою населення, більшою площею і більш високим рівнем урбанізації є потенційно більш високим попит на туристичні послуги, і, звичайно ж, було зареєстровано більше суб'єктів тур операторської діяльності. Крім того, кількісні зміни, що спостері-

Таблиця 2

Кількість туроператорів за регіонами в 2011–2014 рр. [6–9]

Регіони	2011	2012	2013	2014
Україна	877	892	945	667
АР Крим	129	94	91	-
Вінницька область	11	20	9	11
Волинська область	15	16	15	15
Дніпропетровська область	27	28	32	21
Донецька область	37	33	31	4
Житомирська область	4	7	6	4
Закарпатська область	18	21	19	16
Запорізька область	17	14	13	10
Івано-Франківська область	21	21	22	22
Київська область	281	356	463	390
Кіровоградська область	6	5	4	4
Луганська область	2	1	2	0
Львівська область	60	68	62	52
Миколаївська область	6	6	8	6
Одеська область	116	90	57	40
Полтавська область	4	2	2	1
Рівненська область	9	9	8	6
Сумська область	5	4	5	5
Тернопільська область	12	10	10	10
Харківська область	17	13	13	9
Херсонська область	5	7	7	7
Хмельницька область	3	5	4	3
Черкаська область	7	8	8	6
Чернівецька область	30	29	28	24
Чернігівська область	3	3	3	1
м. Севастополь	34	24	23	-

гаються в окремі періоди, аналогічні територіальній структурі. Більшість туроператорів і туристичних агентств в 2014 р. було зареєстровано в Київській області – 390 підприємств, на їх частку припадає понад 58 % всіх туроператорів України. На другому місці з набагато меншим числом підприємств – Львівська та Одеська області, де число підприємств було 52 та 40, відповідно, що склало 7,8 % 6,0 % від

аналізованих суб'єктів туроператорської діяльності. Необхідно відмітити значне зниження тур операторських компаній України у зв'язку з анексією Криму та територій Донецької й Луганської областей.

У Луганській області взагалі припинили діяльність усі туроператорські компанії, а в Донецькій області з 34 суб'єктів, що існували у 2013 р. на ринку

Таблиця 3

Частка туроператорів по регіонах за 2011–2014 рр. (%) [6–9]

Регіони	2011	2012	2013	2014
Україна	100	100	100	100
АР Крим	14,70	10,54	9,63	–
Вінницька область	1,25	2,24	0,95	1,65
Волинська область	1,71	1,79	1,59	2,25
Дніпропетровська область	3,07	3,14	3,39	3,15
Донецька область	4,21	3,7	3,28	0,6
Житомирська область	0,46	0,78	0,63	0,6
Закарпатська область	2,05	2,35	2,01	2,4
Запорізька область	1,94	1,57	1,38	1,5
Івано-Франківська область	2,4	2,35	2,33	3,3
Київська область	31,82	39,7	49	58,5
Кіровоградська область	0,49	0,56	0,42	0,6
Луганська область	0,23	0,11	0,21	0
Львівська область	6,85	7,62	6,56	7,8
Миколаївська область	0,68	0,67	0,85	0,9
Одеська область	13,23	10,09	6,03	6,0
Полтавська область	0,46	0,22	0,21	0,14
Рівненська область	0,23	10,01	0,85	0,9
Сумська область	0,57	0,45	0,53	0,75
Тернопільська область	1,37	1,12	1,1	1,5
Харківська область	1,94	1,45	1,4	1,35
Херсонська область	0,57	0,78	0,74	1,05
Хмельницька область	0,34	0,56	0,42	0,45
Черкаська область	0,8	0,9	0,85	0,9
Чернівецька область	3,4	3,25	2,96	3,6
Чернігівська область	0,34	0,34	0,32	0,15
м. Севастополь	3,88	2,69	2,43	–

туристичних послуг залишилися лише 4. І найменше зареєстрованих туроператорів було в Полтавській та Чернігівських областях у кожній по 1 суб'єкту на туристичному ринку.

Ще одну серйозну загрозу для сучасного українського туроперейтингу представляє та ще набирає все більших обертів самостійний туризм. За різними оцінками, від 8% до 10% українських мандрівників вирушають за кордон, не вдаючись до допомоги туроператорів і турагентів. З одного боку, авіаквиток на прямий рейс, придбаний через оператора, буде коштувати трохи дешевше, з іншого боку - можна вибрати рейс з пересадкою, скористатися послугами менш відомого перевізника або полетіти в інший день, коли квитки дешевше. Варіантів безліч, і сервіси онлайн-бронювання авіакомпаній дозволяють з легкістю вибрати будь-який з них. Зараз існує чимало IDS (Інтернет Системи Бронювання), відомих також як ADS (Альтернативні системи бронювання), як англо-, так і російськомовних, що надають послуги з бронювання туристичних послуг приватним клієнтам, наприклад: Expedia.com, Orbitz.com, Priceline.com, HRS.com, Hotels24.ua.

Експерти сервісу онлайн-бронювання Tickets.ua опублікували цікаву статистику, пов'язану з самостійними туристами. Найпопулярнішими напрямками для самостійних подорожей серед українських туристів є: Польща, Угорщина, Іспанія, Італія, Латвія, Німеччина, Франція, Росія, Чехія та Таїланд. За словами експертів, європейські напрямки користуються більшою популярністю через доступність цін на проживання і невисоку вартість перельоту в більшості європейських міст. А, наприклад, при виборі для відпочинку в Польщі українські туристи керуються високою ймовірністю отримання піврічної шенгенської мультивізи, яка дає право неодноразово подорожувати не тільки Польщею, але й іншими країнами, що входять до шенген-

ської зони.

Однак існує безліч причин, за якими більшість потенційних туристів не займається самостійним плануванням і бронюванням своєї майбутньої поїздки, а все-таки звертається до туроператорів або турагентів, в тому числі:

- складність оформлення віз;
- тарифи на транспортні, готельні та ін. туристичні послуги в системах ADS (IDS) нерідко вище, ніж у туроператорів;
- брак часу і терпіння на самостійне вивчення напрямків майбутньої поїздки та асортименту і вартості пропонованих послуг;
- недостатня компетентність при виборі певних курортів або туристських центрів, незнання або поверхове знання умов бронювання, використання, скасування конкретних туристичних послуг;
- недовіра до суб'єктивних відгуків туристів на численних туристських форумах, потреба в кваліфікованій консультації досвідченого фахівця.

Висновки. Підводячи підсумок з даної теми, слід сказати, що підприємств, які працюють в сфері виїзного туризму, стане менше. Реально на туроператорському ринку повинні залишитися тільки ті компанії, які здійснюють діяльність з формування турпродукту. На даний момент всього близько 100 найбільших туроператорів обслуговують 50 % всіх туристів. Ті ж, хто більшою мірою займаються турагентською діяльністю, сконцентруються на ній і будуть добре виконувати свою роботу. Як все це позначиться на величині туристського потоку, вартості туристичних продуктів майбутнього літнього сезону і якості обслуговування туристів, стане зрозуміло вже найближчим часом.

Слід зазначити, що в 2010–2015 рр. ситуація в індустрії туризму швидко змінюється. Природа туризму робить цей сектор чутливий до коливань погоди, економічних і соціально-політичних явищ. В аналізованому періоді виділені кілька важливих факторів, які суттєво

впливають на індустрію туризму.

Крім того, з даного дослідження випливають такі висновки щодо перспектив розвитку ринку для туроператорів України, а саме:

- існує високий ризик дефолту, і, отже, ми бачимо істотний симптом банкрутства туроператорів;
- існує необхідність розширити нові правила фінансової безпеки туроператорського сектора України;
- несприятлива політична ситуація в Україні і у світі.

Вирішення цих проблем має позитивно позначитися на туристичному ринку України. Проте багато проблем, які не в компетенції туроператорів – це політична та економічна ситуації.

Література

1. Данильчук В.Ф. Особенности формирования и развития туристических предприятий : монография / В.Ф. Данильчук. – Донецк : НАН Украины. Ин-т. экономики пром-сти, 2006. – 240 с.
2. Ильина Е.Н. Узловая функция туроперейтинга в развитии Российского туризма / Е.Н. Ильина // Теория и практика физической культуры: Научно-теоретический журнал. – 2000. – № 8.
3. Закон України «Про туризм» станом на 09.11.2013 № 324/95 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>.
4. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні / В.Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги-XXI, 2003. – 300 с. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/kyfjak.htm.
5. Попов В.А. Анализ и разработка алгоритмической модели туроператора / В.А. Попов, М.В. Миланов, А.К. Дорошенко // Радіоелектронні і комп'ютерні системи. – 2014. – № 1 (65). – С. 170–174.
6. Туристична діяльність в Україні у 2011 році : стат. бюл. / [відп. за вип. І. В. Калачова]. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 76 с.
7. Туристична діяльність в Україні у 2012 році : стат. бюл. / [відп. за вип. І. В. Калачова]. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 272 с.
8. Туристична діяльність в Україні у 2013 році : стат. бюл. / [відп. за вип. І. В. Калачова]. – К. : Державна служба статистики

України, 2014. – 272 с.

9. Туристична діяльність в Україні у 2014 році : стат. бюл. / [відп. за вип. І. В. Калачова]. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 76 с.

10. Режим доступу: <http://www.hotline.travel>

Tereshchuk O.S. KEY ISSUES OF UKRAINIAN TOUR OPERATING.

The article characterizes the historical aspects of the emergence and development of tour operating as a type of business which is fundamentally new in Ukraine. The dynamics of changes in the number of tour operating companies as well as the reasons for the bankruptcy of some of them are analyzed, the main problems hindering the tourist activity are examined, particularly in out-bound tourism. The author assesses the seriousness of threats to Ukraine business caused by emanating from the dramatic changes in legislation and independent tourism being actively developed. Results of researches testify to existence of a number of problems, main from which are: instability of tax system, insufficient support from the state, lack of favorable conditions for development of tourism industry, including the state investment policy in the sphere of tourism, lack of a holistic and complex command and control system of use of tourist and recreational resources of the country, different departmental submission of tourist, resort and recreational resources, lack of effective system of protection of the rights and interests of tourists, providing a safe environment on objects of tourist visits and directions of tourist routes, a lack of own funds at the tourist enterprises, insolvency of consumers of tourist services, imperfection of legal acts regulating tourist activity, an unsatisfactory status of tourism infrastructure, deficiency of investments, poor quality of a national tourist product and so forth.

Key words: *tour operating, tour, tour operator activities, problems, bankruptcy.*

Терещук О.С. ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УКРАИНСКОГО ТУРОПЕРЕЙТИНГА. В статье характеризуются исторические аспекты возникновения и развития туроперейтинга как принципиально нового для Украины вида коммерческой деятельности. Анализируется динамика изменения количества туроператоров, а также причины банкротства некоторых из них, исследуются основные проблемы, препятствующие туроператорской деятельности, особенно в сфере выездного туризма. Проведено исследование состояния развития туроператорских компаний Украины на современном этапе. Результаты работы свидетельствуют о существовании ряда проблем, главными из которых являются: недостаточная поддержка со стороны государства, в том числе государственной инвестиционной политики в сфере туризма, отсутствие эффективной системы защиты прав и интересов туристов, недостаток собственных денежных средств у туристических предприятий, неплатежеспособность потребителей туристических услуг, несовершенство правовых актов, регулирующих туристическую деятельность, нестабильная политическая ситуация в Украине.

Ключевые слова: туроперейтинг, туроператор, туроператорская деятельность, проблемы, банкротство.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО
І
КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 06.078;061.7:314.743

ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ УКРАЇНСЬКОЇ
МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ДІАСПОРІ

Г.В. Карась

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

У статті розглядаються особливості менеджменту української культури в діаспорі на прикладі діяльності її найбільш яскравих представників: В. Авраменка, М. Новака (США, Канада) та В. Луціва (Великобританія). Василь Авраменко виступав організатором мистецьких імпрез, першої фільмової корпорації, яка випустила перші українські музичні фільми за кордоном. Микола Новак – організатор багатьох культурних подій: концертів, театральних вистав, демонстрації українських музичних фільмів. Менеджерська діяльність Володимира Луціва була багатогранною: організація гастролей українських колективів діаспори в різних країнах вільного світу та в Україні; координація масових святкування; організація мистецьких імпрез (виставок) та особливих акцій (перепохонь). Виокремлено комплекс знань та вмінь у сфері менеджменту мистецтва, а також особисті якості, які допомогли вказаним діячам бути ефективними у цій галузі.

Ключові слова: менеджмент культури, діаспора, українська культура, діяльність, концерти, святкування.

Постановка проблеми. Організація культурно-мистецького життя громади за кордоном передбачала його менеджмент. Менеджмент українського мистецтва – це не тільки нова галузь у сфері її організації, але і наукового обґрунтування [1]. Відомий професор Утрехтської школи мистецтв у Голландії Гіп Гагоорт, аналізуючи світовий досвід, вважає, що «культурне підприємництво є невід'ємною частиною мистецького та культурного світу», «історія мистецтва демонструє нам гарні зразки інноваційного менедж-

менту в мистецьких організаціях, а винахідливість і надалі є ключовим словом підприємництва в культурі» [3, с. 22, 23]. Він наголошує, що менеджмент у сфері мистецтва сьогодні треба розглядати і досліджувати як окрему сферу. Основними його складовими, на думку ученого, є: процес планування, організації, керування та контроль [3, с. 24,56]. За Мінтцбергом, менеджмент – це інтегрована діяльність [3, с. 242], а С. Р. Кові стверджує, що менеджери у своїй праці мусять керуватися «сімома правилами дуже впливових людей», які допомагають вирішувати складні завдання: діяти на випередження (бути проактивним); нести відповідальність за ситуацію довкола себе; чітко усвідомлювати свої кінцеві цілі; формувати в собі риси лідера; починати від себе; розвивати вміння керувати собою; створювати безпрограшні ситуації; формувати лідерство на міжособистісному рівні; розуміти інших, а також бути зрозумілим; спілкуватися і співчувати; працювати синергетично; розвивати творчу співпрацю; займатись самовдосконаленням [7].

Питання менеджменту музичної культури української західної діаспори належить до маловивчених в українській науці, тому мета роботи – висвітлити його.

Аналіз публікацій і досліджень. У нарисах академіка І. Безгіна, які присвячені соціофеномену культури в новому економічному просторі та менеджменту у театральній сфері [1], про діаспору не йдеться. Окремі аспекти менеджменту музичної культури в діаспорі висвітлені в нашій монографії [5, с. 268–274] та статті [4].

Першим українським менеджером

культури за кордоном в 1930–1940-х рр. був Василь Авраменко як організатор мистецьких імпрез, першої фільмової корпорації, яка випустила перші українські музичні фільми за кордоном [5, с. 637–639].

У 1930–1980-х рр. організатором багатьох культурних подій у США стає Микола Новак [10]. У 1929 р. він розпочинає свої організаційні подорожі в різних ділянках культурного життя: як організатор концертів танцюристів В. Авраменка, хорових концертів під орудою О. Кошиця, концертів славетного скрипаля і композитора Р. Придаткевича, соліста-баритона П. Ординського. Як ініціатор і співорганізатор Ювілейного Комітету Українських Танцюристів В. Авраменка, він у 1931 р. об'їздив усі більші осередки української спільноти США та Канади, де були танцювальні гуртки, для організації їх виступу у Метрополітен-Опері в Нью-Йорку 25 квітня 1931 р. на Українському Фестивалі. Участь у ньому взяли понад 600 дітей. У 1930-х рр. він мандрує Америкою і Канадою з українськими музичними фільмами, в яких знімався як актор і був одним із організаторів фільмування. Після Другої світової війни, осівши в Лос-Анджелесі (Каліфорнія), М. Новак організовує концерти хорів під орудою Р. Качмарського (1945), В. Чайковського, капели бандуристів Г. Китастого (1973), ансамблю «Калина» з Торонто (1974, 1975) зірок української опери та солістів-інструменталістів [10, с. 494–498].

У 1956 р. М. Новак організовує в Лос-Анджелесі український театр «Київ». Першою і, на жаль, єдиною акцією театру був великий концерт зірок української опери та солістів-інструменталістів (більшість із Сан-Франциско) в залі «Patriotic Hall» 27 жовтня того ж року: Аліси де Пом'ян, Капітоліни Моше-Задорожної, Олени Задорожної-Акіншиної, Василя Чайковського, Володимира Мартиненка, піаніста Івана Вовка. У програмі концерту були арії з опер «Аїда» Дж.

Верді, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Наталка Полтавка» М. Лисенка; вокальні твори К. Стеценка, Л. Ревуцького, В. Матюка, Я. Степового, М. Лисенка, М. Фоменка [10, с. 494–498]. За 50 років громадської праці десятки мистецьких акцій відбувалися за його участі.

У Торонто в 1950-х рр. вів своє імпрезове бюро Іван Менделюк, колишній адміністратор філармонії та Українського театру ім. І. Франка у Станіславові (нині – Івано-Франківськ, Західна Україна), Українського мандрівного театру в Німеччині, Українського оперного ансамблю у Мюнхені. Він організовував ряд концертів за участю найкращих українських митців тієї доби [6, с. 160].

Ініціатором та організатором Українського фестивалю в Торонто в 1951 р. виступав Степан Павлюк. Він же був одним із організаторів першої зустрічі українських митців у Торонто (1954) [6, с. 183].

Феноменальною в цьому напрямку була діяльність Володимира Луціва із Великої Британії [4]. Він – не тільки співак-бандурист, музичний критик, але й організатор, координатор багатьох культурних імпрез.

Класифікація цього виду діяльності митця виглядає таким чином: організація гастролей українських колективів діаспори в різних країнах вільного світу та в Україні; координація масових святкувань; організація мистецьких імпрез (виставок) та особливих акцій (переповань).

Гене́за цього виду діяльності митця пов'язана із участю у міжнародному концерті на Всесвітній виставці в Брюсселі в 1958 р., який спонукав В. Луціва стати на шлях професійного виконавства. Для здійснення задуму він починає вивчати ринок, виходить на велику агенцію, яка займалася «організацією величезних шоу-програм, подібних до вар'єте, які впродовж 3-4 місяців в сезоні відбувалися в різних містах на морському узбережжі Великої Британії», і співпрацює з нею

21 рік, а професійно виступав В. Луців на сцені 28 років [2, с. 69]. Так, працюючи на океанському лайнері «Queen Mary» митець у 1966 р. «відкриває» для себе Америку, з якою в подальшому буде пов'язано багато проектів маестро. Ще одна сходинка у формуванні менеджера – набуття досвіду організації подорожей на посаді координатора службових від'їздів інженерно-технічних працівників австралійської компанії «FOSTER VILER PETROLEUM DEVELOPMENT» у Лондоні. Тут В. Луців працював чотири з половиною роки (з 1980): вивчав розклад руху різних видів транспорту, виробляв схеми їх координації, вибираючи «найбільш ефективний, швидкий і разом з тим економічно оправданий варіант поїздки по всьому світі трьох сотень спеціалістів компанії» [2, с. 112].

Під час відзначення 100-річчя з дня смерті Т. Шевченка (1961) В. Луців у Нідерландах знайомиться із непересічною особистістю – диригентом «Візантійського хору» Мирославом Антоновичем, який відіграв помітну роль у подальшій долі митця.

Розпочав В. Луців своєрідний марафон організації гастролей українських колективів діаспори (тривалістю 35 років) тріумфальним турне чоловічого хору «Гомін» і танцювального ансамблю «Орлик» при СУБ в Північній Америці і Канаді (1974). Про важливість анонсування цих гастролей та забезпечення їх відповідною рекламною продукцією писала М. Чолій у газеті «Гомін України» (1974): В. Луців «блиснув ще одним талантом – організатора. Мистецько виконані афіші, оригінальні летючки, оголошення в пресі, радіо та церквах, а на кінець – напівправду взірцеві програмки – все це зроблено вчасно та з великим смаком» [2, с. 118]. Це був перший позитивний досвід міжконтинентальних творчих зустрічей українців, які згодом стали регулярними.

Марафон організації гастролей українських мистецьких колективів (їх від-

булося за участю менеджера понад 20) В. Луців продовжує до наших днів і, незважаючи на поважний вік, повністю віддається великій справі популяризації українського мистецтва у світі. Впродовж більше тридцяти років В. Луців організовує численні гастролі «Візантійського хору» з Нідерландів під керівництвом М. Антоновича в країнах Європи, США, Канади, Україні, чоловічого хору «Прометей» з Філадельфії (керівник – Михайло Дябога) у Великій Британії, хору «Думка» з Нью-Йорка (керівник – Семен Комірний) в країнах Західної Європи, ансамблю танцю Степана Чупляка з Ноттінггема (Англія) у США і Канаді, хору імені М. Лисенка з Нідерландів у країнах Європи, Україні. Останні гастролі цього колективу Україною за ініціативи та організації В. Луціва відбулися восени 2008 р.

У концертних турне мистецьких колективів В. Луців виконував ряд ролей: був не тільки їх організатором, але й активним учасником (співав соло, а також був ведучим-конферансьє або промовцем-коментатором). У ролі координатора та конферансьє В. Луців виступав у великому концерті в честь 95-ліття УНС та 40-річчя мистецької діяльності хору «Думка» з Нью-Йорка.

Для здійснення гастролей численних колективів необхідна велика фінансова допомога. Тут В. Луців заручався підтримкою ієрархії українських церков, Ради для справ культури при СКВУ, СУБу, УНС, УККА, КУК, різноманітних фірм.

Чітка організація гастролей вимагала взаємозв'язку різних її складових та добре продуманої попередньої діяльності. З цією метою В. Луців заздалегідь виїжджав до країн майбутніх гастролей, зустрічався з великим колом людей (митців, громадських діячів, офіційних осіб), відвідував редакції потужних газет, де поміщав цикли статей-анонсів, привертая увагу української громадськості. Він використовував метод опитування учасників гастролей «Візантійського хору»

– голландців, в ході якого з'ясувалося бажання останніх якнайближче ознайомитися з українським культурним життям, пізнати українських людей. Це дало підставу імпресарію звернутися до українських родин у США і Канаді, щоб вони запросили голландців до себе додому на нічліг [2, с. 124].

Важливо, що В. Луців дбав за пропагування українського мистецтва не тільки у рідному для нього середовищі, але активно просував його у світовий культурний простір. З цією метою митець організовував участь у концертах чи інших акціях представників органів державної влади тієї чи іншої країни. Так, на виступах «Візантійського хору» у Вашингтоні було багато сенаторів і конгресменів, у стінах сенату в Оттаві (Канада) хор вітав його голова Жан Маршет. Відомий сенатор українського походження Павло Юзик представляв колектив численним сенаторам та послам. Як писав диригент К. Цепенда, «українська пісня пролунала у найвищих державних інституціях Північноамериканського континенту» [2, с. 138–139]. Концерт з нагоди 95-ліття УНС та 40-річчя хору «Думка» з Нью-Йорка відбувся в одному з кращих концертних залів США, а вітання з цієї нагоди надіслав президент Джордж Буш.

Оцінка менеджерської діяльності митця була високою. Так, диригент М. Антонович у листах до маестро вважав, що якби вдалося організувати гастролі «Візантійського хору» до Америки, то це було б «справжнє чудо», що В. Луців є «одиноким людиною, що може ще щось організувати», високо оцінював вміння маестро скласти продуманий план концерту [2, с. 125, 459, 460]. Л. Полтава вважав «надзвичайним особистим успіхом п. Володимира Луціва, як організатора цього турне і як соліста», оскільки відбулося 16 виступів хору у великих містах США і Канади [2, с. 130]. Відомий композитор і диригент А. Гнатишин був подивований мистецькою діяльністю та енергією В. Луціва: «Всюди Вас чути»

[2, с. 469]. Музикознавець і композитор О. Залеський писав: «Літаєте, як той вагнерівський «літаючий Голендер» по світі та розносите славу української пісні. Честь Вам за це і Слава!» [2, с. 510]. Динамічність маестро відзначало і подружжя українських акторів Климовських із США [2, с. 513]. Диригент і керівник вокального квартету «Верховина» з Торонто О. Глібович звертається до В. Луціва – «незаступний Імпресаріо» [2, с. 465]. І. Гречко, даючи влучну характеристику В. Луціву, відзначає, що львів'яни «побачили в ньому винятково здібного і цілеспрямованого організатора, який вмів знайти відповідних людей і засоби для реалізації наміченої цілі. ... особливий організаційний хист і якийсь такий раціональний прагматизм – це його харизма. Якраз подібних людей нам в Україні бракує на всіх рівнях і у всіх сферах нашого громадського і політичного життя. Участь Володимира Луціва у якомусь заході завжди гарантує успіх, до якого веде його тактовність, послідовність і водночас навіть напористість в діях» [2, с. 451].

В. Луців виступав організатором багатьох масових святкувань. Найбільшою творчою справою його життя була організація мистецької ювілейної академії в Римі з нагоди 1000-ліття Хрещення Руси-України та спільної св. Літургії в Базиліці св. Петра за участю Папи Павла Івана II, святкових заходів у Великій Британії з цієї ж нагоди [11; 12; 13]. Щодо першої акції, то В. Луців на початку 1987 р. отримав офіційного листа-запрошення до співпраці «як досвідчений і заслужений Маестро і мистець» від ректора Колегії св. Йосафата в Римі о. Софрона Мудрого, якого Президія Синоду Єпископів Католицької Церкви уповноважила очолити підкомісію «Мистецької Академії і Концертів» [2, с. 147]. Давши згоду на співпрацю, В. Луців бере участь у засіданнях Президії Синоду Єпископів УГКЦ, підкомісії, готує проекти листів-комунікатів до всіх епархій УГКЦ в діаспорі, двічі виїжджає для перевірки ква-

ліфікації різних мистецьких ансамблів і хорів до США та Канади, залучивши до цього диригента М. Максиміва з Торонто, хоч і до того він тісно співпрацював з ними, «знав їхні вокальні можливості та художній рівень» [9, с. 46]. Півтора року тривала підготовка величного святкування в Римі. Збірний хор, що налічував понад 600 осіб, в основному був сформований на базі «Хору тисячоліття».

В. Луців, як голова імпрезової комісії Крайового комітету Тисячоліття у Лондоні, був причетним до створення зведеного колективу «Хор тисячоліття» (двісті співаків із дев'яти українських хорів Великої Британії) під керівництвом Ярослава Бабуняка, який успішно виступив на ювілейному міжнародному концерті в Лондоні 29 травня 1988 р., а також на торжествах у Римі. Разом з цим колективом на сцені королівського концертного залу «Royal Albert Hall» (на 6 тис. місць) виступали: «Візантійський хор» з Утрехта (дир. М. Антонович), хор «Веснівка» з Торонто (дир. К. Зорич-Кондрацька) та хор «Думка» з Нью-Йорка (дир. С. Комірний). Програма концерту, яка готувалася впродовж трьох років, віддзеркалювала чотири століття української духовної музики, як своєрідний внесок українського народу в скарбницю християнського мистецтва.

У 1988 р. за дорученням владики Михаїла Гринчишина, генерального секретаря Центрального Ювілейного Комітету Тисячоліття хрещення Русі-України (УКЦ) В. Луців був коментатором концертної програми та координатором великого концерту в Папській залі на Ясній Горі (Польща), а в 1996 р. за дорученням Єпископату УГКЦ займався організацією відзначень у Римі 400-ліття Берестейського єднання, зокрема відповідав за хорову і музичну програму [8]. Вперше 6 хорів з України («Антей» (дир. З. Демцюх), «Боян» (дир. Я. азів), «Гомін» (дир. О. Цигилик), «Євшан» (дир. Б. Генгало), «Мрія» (дир. Б. Дерев'яно) – усі зі Львова; хор «Кредо» кафедрального собору

Воскресіння Христового з Івано-Франківська (дир. Ж. Зваричук); камерний оркестр «Віртуози Львова» (дир. С. Бурко) співали у Римі, виконуючи духовну музику одинадцяти українських композиторів, яка представляла трьохсотлітню історію української музичної культури.

Організація мистецьких імпрез (виставок) – це ще одне амплуа В. Луціва, яке він розпочав як технічний організатор виставки українського образотворчого мистецтва в 1981–1982 рр., організованої СУБ. Ця пересувна виставка, що півтора року мандрувала з Манчестера до Бадфорд, а завершилась у Лондоні, мала майже сто робіт (ікони, різьба, скульптура, живопис, графіка) відомих майстрів О. Новаківського, І. Труша, О. Глуценка, М. Мороза та ін. Тільки у Лондоні за три тижні її відвідало майже чотири тисячі осіб [2, с. 140–141]. У 1986 р. за пропозицією В. Луціва СУБ закупив у видатного українського скульптора Григорія Крука із Мюнхена понад 30 творів, які стали основою ретроспективної виставки маєстро до 75-ліття від дня його народження в 1987 р. в приміщенні Музею і галереї «Кліфф Кастель» міста Кіхлей (графство Йоркшир). В. Луців підтримував з митцем тісні, дружні стосунки впродовж 35 років [2, с. 145–146]. У 1995 р. в Лондоні митець організував виставку української графіки, основою якої були твори українських графіків зі Львова, Києва та діаспори із власної збірки [2, с. 441].

Перше повернення В. Луціва на рідну землю, після десятиліть еміграції, відбулося під час гастролей «Візантійського хору» в 1990 р. Його організаторський хист сприяв відкриттю Україною феномена мистецької діаспори, про що широко писала преса. З того часу щороку митець мандрує маршрутом «Лондон – Україна», розширюючи свою місію новими ролями і перебуваючи тут по кілька місяців.

Так, в 1991 р. В. Луців виступає координатором акції повернення в Україну Глави УГКЦ, Верховного архієпископа Мирослава Івана кардинала Любачів-

ського¹, а в 1992 р. – особливої акції перепоховання у Львові тлінних останків патріарха Йосифа Сліпого, присвяченої 100-річчю від дня народження Ісповідника віри, та координатором програми святової академії з цієї нагоди у Львові. Організація і підготовка перевезення мощей патріарха Йосифа, що тривала кілька місяців, також вимагала співпраці багатьох людей різних галузей і стала великою подією не тільки в релігійному, але й культурному та політичному житті України. В 1994 р. В. Луців працює координатором Міжнародної науково-практичної конференції «Стратегія та досвід боротьби з організованою злочинністю і нелегальним наркобізнесом» Міністерства внутрішніх справ України та Асоціації поліцейських українського походження в США за участю представників 33-х країн світу [2, с. 202]. Успішний виступ ансамблю пісні і танцю МВС України перед учасниками конференції породив новий проект – гастрольне турне колективу у США, яке відбулося в 1995 р., а координатором знову ж таки виступив В. Луців. У особистій подяці тодішнього міністра внутрішніх справ України Ю. Кравченка В. Луціву, зокрема, говориться: «З Вашою допомогою ансамблю вдалося здійснити те, що не завжди можуть зробити політики і дипломати, – поєднати народну дипломатію з державною політикою стосовно консолідації світового українства і засвідчити безперечний прогрес нашої незалежної держави» [2, с. 205].

Така широкомасштабна багатолітня невтомна мистецька і громадська діяльність В. Луціва на благо розвитку української культури викликає глибоку повагу і заслуговує на широке визнання. Український фонд культури нагородив митця премією ім. В. Винниченка, сесія Надвірнянської міської ради (Івано-Франківська обл.) у 1993 р. присвоїла йому звання По-

чесного громадянина цього міста, Указом Президента України в 2008 р. його нагороджено орденом «За заслуги» II ступеня.

Результати дослідження. Підсумовуючи, зазначимо, що менеджер В. Луців володіє комплексом знань та вмій у сфері менеджменту мистецтва, а також особистими якостями, які допомагають йому бути ефективним у цій галузі. Він – професійний співак, музичний критик, організатор, психолог. Йому, як мистецькому лідеру притаманні такі риси, як: багатогранність, організаторський хист, власна воля, лідерські якості, динамізм, прагнення до мистецького експерименту, мистецька підприємливість, прагматизм, наполегливість, самовладання, управління часом, працелюбність, володіння багатьма іноземними мовами, сценічний досвід. Як координатора його вирізняють: креативність (художній талант та інноваційний спосіб вирішення проблем), конективність (зведення в єдине ціле всіх аспектів діяльності) та комунікативність (узгодження внутрішньої особистої роботи із зовнішніми потребами оточення) [3, с. 268]. Всі наявні характеристики складають таку інтегровану якість, як «пасіонарне лідерство» (за Г. Гагаортом), а оскільки діяльність В. Луціва протікала не тільки і не стільки на локальному чи регіональному рівнях, а охоплювала представників різних націй на багатьох континентах, то можна говорити про глобальний аспект його діяльності.

Висновки. Огляд творчої діяльності у сфері менеджменту культури кількох найяскравіших представників музичного мистецтва діаспори засвідчує їх великий потенціал у пропагуванні української культури у світі і може слугувати прикладом для використання у сучасному менеджменті культури в Україні. Менеджмент культури в діаспорі не склався як системне явище, проте його активно

¹ Кардинал Любачівський у листі-подяці писав В. Луціву: «Немає сумніву, що без Вашої відданості і посвяти ця історична подія в історії нашої Церкви і народу так велично не відбулася б» [2, с. 181].

представляють окремі особистості, зусиллями яких музичне життя діаспори набувало певної динаміки та різноманітності.

Література

1. Безгін І. Мистецтво і ринок : нариси / І. Безгін. – Київ : ВВП «Компас», 2005. – 544 с.

2. Від Бистриці до Темзи : спогади, документи, публікації, листи / [В. Луців] / упор., вступ. ст., літ. запис О. Жарівського. – Львів : Диво-цвіт, 1999. – 608 с.

3. Гагоорт Г. Менеджмент мистецтва. Підприємницький стиль / Г. Гагоорт / [пер. з англ. Б. Шумилович]. – Львів : Літопис, 2008. – 360 с.

4. Карась Г. Володимир Луців – менеджер українського мистецтва (рефлексії з нагоди 80-річчя митця) / Г. Карась // Вісник Прикарпат. ун-ту. Мистецтвознавство. – Івано-Франківськ, 2009–2010. – Вип. 17–18. – С. 18–23.

5. Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часо-просторі ХХ століття : монографія / Г. Карась. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. – 1164 с.

6. Книга мистців і діячів української культури – учасників Першої зустрічі українських митців Америки й Канади з громадянством у днях 3–5 липня 1954 / упор.: Бажанський М., Курдидик А., Олександров Б., Гаркушенко Н. – Торонто, 1954. – 312 с.

7. Кові С. Р. 7 звичок надзвичайно ефективних людей [Текст] / С. Р. Кові / [пер. з англ. О. Любченко]. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. – 384 с.

8. Луців В. Відзначення 400-ліття Берестейської Унії в Римі / В. Луців // Визвольний шлях. – Лондон, 1996. – кн. 10 (583). – С. 1201–1213.

9. Луців В. Незабутній концерт / В. Луців // Пам'ятна книга відзначення тисячоліття Хрещення України / гол. ред. С. М. Фостун. – Лондон : Крайовий комітет тисячоліття у Великій Британії, 2001. – С. 46–59.

10. Новак М. На сторожі України : Власні спогади. Історичні матеріали. Документи. Листування. Архів / М. П. Новак. – Лос-Анджелес : Накладом автора, 1979. – 604 с.

11. Пам'ятна книга відзначення тисячоліття Хрещення України / [гол. ред. С. М. Фостун]. – Лондон : Крайовий комітет тисячоліття у Великій Британії, 2001. – 176 с.

12. Ювілейний міжнародний концерт 1000-ліття хрещення України. 988–1988. Royal Albert Hall. Londin. 29. 05. 1988. : Пам'яткова програма / [ред. В. Луців]. – Лондон, 1988. – 136 с.

13. Royal Albert Hall. A CELEBRATION OF THE MILLENNIUM OF CHRISTIANITY IN UKRAINE. 988–1988. – 15 p.

Karas G.V. PECULIARITIES OF MANAGEMENT OF UKRAINIAN MUSICAL CULTURE IN DIASPORA. *The article discusses the peculiarities of management of Ukrainian culture in Diaspora on the examples of its most prominent representatives: V. Abramenko, M. Novak (USA, Canada), and V. Lutsiv (Great Britain). Vasyl Avramenko was the institutor of artistic performances and the first Film Corporation, which produced the first Ukrainian musical films abroad. Nikolay Novak was the organizer of many cultural events, concerts, theatrical performances, showings of the Ukrainian musical movies. The administrative activity of Volodymyr Lutsiv was multifaceted: organization of the Ukrainian Diaspora tour groups to different countries and in Ukraine; coordination of public events; organization of artistic presentations (exhibitions) and special events (reburials). Great emphasis is laid upon a set of knowledge and skills in administration of art, as well as personal qualities that helped them to be effective in this area. The following features are common to all these managers: versatility, organizational skills, will, leadership, dynamism, the desire for artistic experiment, artistic initiative, pragmatism, persistence, self-control, time management, hard work, knowledge of many foreign languages, and stage experience. As coordinator, V. Lutsiv is a person of great creativity (artistic talent and innovative way of solving problems), connectivity (bringing together all aspects of the work) and communication skills (the coordination between the external and internal demands of the environment). All these features create such quality, as «passionate leadership» (G. Ha-*

gardom), and since the activity of V. Lutsiv proceeded not only on local or regional levels, embracing the representatives of different nations, we can talk about the globality of issues concerning his activities.

Key words: management of culture, Diaspora, Ukrainian culture, activity, concerts, celebrations.

Карась А.В. ОСОБЕННОСТИ МЕНЕДЖМЕНТА УКРАИНСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ДИАСПОРЕ. В статье раскрыты особенности менеджмента украинской культуры в диаспоре на примере деятельности ее наиболее ярких представителей: В. Авраменко, Н. Новака (США, Канада) и В. Луцива (Великобритания). Василь Авраменко выступал организатором импрез, первой корпорации по производству фильмов, выпустившей первые украинские музыкальные фильмы за рубежом. Николай Новак – организатор многих культурных событий: концертов, театральных спектаклей, демонстрации украинских музыкальных фильмов. Менеджерская деятельность Владимира Луцива была многогранной: организация гастролей украинских коллективов диаспоры в разных странах свободного мира и в Украине; координация массовых празднеств; организация импрез (выставок) и особенных акций (перезахоронений). Выделен комплекс знаний и умений в сфере менеджмента искусства, а также личные качества, которые помогли перечисленным деятелям быть эффективными в этой отрасли.

Ключевые слова: менеджмент культуры, диаспора, украинская культура, деятельность, концерты, празднества.

УДК 745 / 749:217

ДУХОВНО-ОБРАЗНЕ ВИРАЖЕННЯ САКРАЛЬНОСТІ ХРАМУ

*Р.М. Гошовський¹, Т.Р. Іванчо²*¹ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»²Мукачівський державний університет

У статті розкривається семантичний контекст духовно-образного вираження сакральності християнського храму, зокрема церкви, через призму його архітектурного укладу. З'ясовуються природа, сенси і системи втілення світоглядних і релігійних концепцій в устрої та образотворенні складових церковної споруди. Повстання церкви як багатомірною «сакрального явища» особливо характерне для українського релігійного середовища. Визначається ступінь вираження сакральності у кожному духовно-змістовому секторі церкви, в архітектурному строї храму завдяки властивій йому сакральності і розумінню людьми духовного сенсу саме такої споруди, що є уявленнями про «святі» місця (об'єкти), через які кожен віруючий може знаходити єднання з Богом і очікувати спосилання на себе Господньої благодаті.

Ключові слова: *церква, храм, християнство, сакральність, концепт формотворення, архітектурний уклад, стрій, семантика, засоби вираження, природа, сенс, система.*

Актуальність дослідження. Трансформація сучасним суспільством власної релігійної свідомості тісно пов'язана з глибоким переосмисленням, а іноді й радикально новим сприйняттям ним багатьох аспектів свого духовного буття. Актуальним у цьому плані постає пройняття змістом і дієвістю сакрального, перспективами привнесення його у сферу й невизначену повсякденність, становлення його верховенства над бездуховністю та буденністю, які є однією з ознак сьогодення.

Такі процеси виразно розкривають зацікавлення як духовним, так і матері-

альним втіленням сакральності, засобами її образно-предметного вираження. В межах піднятої нами проблеми важливим є звернення до традицій храмобудування, втілення у формотворенні церков різноманітних «носіїв» образності сакрального.

Перші кроки у вивченні чинників і засобів вираження сакральності у зовнішньому строї християнських храмів на українських теренах, зокрема й галицьких, були зроблені на початку ХХ ст. Однак ця сфера наукових інтересів, потрапивши у тінь активних досліджень сакральної архітектури як такої загалом, стала лиш певною «етапною» складовою у розвідках храмобудування.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед дослідників і науковців першої половини ХХ ст., які зверталися до розкриття архітектурної сутності українських храмів, їх видових структур, – Д. Антонович, Х. Вовк, І. Грабар, М. Драган, В. Залозецький, Г. Лукомський, І. Свенціцький, Є. Сецінський, В. Січинський, К. Широцький, М. Шумицький, В. Щербаківський. Наукові розвідки другої половини ХХ ст., у яких піднімалися аналогічні питання, належать перу Ю. Асеева, А. Данилюка, В. Куцевича, Г. Логвина, І. Могитича, Л. Прибеги, П. Скопа, П. Юрченка та ін. З настанням третього тисячоліття наукові доробки цієї ж галузі поповнилися працями Г. Бобош, О. Болюка, В. Вечерського, В. Чепелика, Я. Тараса, та ін. До розкриття особливостей української церковної архітектури, зокрема на етнічних українських землях, долучалися й польські дослідники, зокрема такі, як: Е. Винар, Р. Біскупський, Р. Бриковський, С. Крицінський, Р. Райнфус, В. Януш. Проте жодна із праць зга-

даних вище чи будь-яких інших дослідників українського храмобудування не є системним комплексним дослідженням семантичного вираження сакральності в архітектурному строї українських церков, зокрема й галицького регіону. Відтак, можна вважати, що піднята проблема, попри усі фрагментарні розробки її різних складових, вивчена недостатньо, а тому продовжує бути актуальною.

Основний зміст статті. Релігієзнавча наука свідчить, що кожен храм містить у собі як видиму сторону, що знаходить втілення в архітектурній споруді, так і невидиму, в якій зосереджується сфера певних значень і сенсів теологічного, філософського та естетичного порядку. В. Шелюто у цьому контексті зокрема зазначає, що «храмова споруда в найбільш розвинених релігійних системах завжди обтяжена структурованим і систематизованим комплексом уявлень, що посиляють до кардинальних і менш явних проблем теології, містики, філософії. Храм вбирає в себе також багато малопомітних сенсів і значень» [7, с. 212]. Таким означенням розкривається сутність того, що з храмом тісно пов'язані як релігійні, так і загальнокультурні, етичні та естетичні прагнення віруючих.

Розвиваючи думку у контексті сказаного, робимо акцент на тому, що формотворення храму чи будь якої іншої культової споруди є не просто важливою проблемою укладання відповідних сакральних просторів та чинення їх матеріального обмеження. З позиції архітектурного аналізу будь-якої будівлі власне простір і його обмеження й визначають її архітектурну сутність. Та для сакрального об'єкта, зокрема церкви, такого підходу замало. Тут і сам простір як внутрішнє середовище храму, і його матеріальне обмеження мають свій глибокозмістовний світоглядний уклад з його різноманітним семантичним підтекстом.

Сакральний простір – це особливе середовище, створене або ж обране людиною для спілкування з Богом, з вищим

світом. У цьому сенсі сакральний простір може мати найрізноманітніші форми. Під сакральними просторами людина здавна розуміла таке певне місце чи місцину, де був присутній дух вищих, надприродних сил. У християнському контексті йдеться власне про Дух єдиного Бога (така основоположна складова є й в інших авраамічних віровченнях – іудаїзмі та ісламі). Говорячи про дух вищих сил, маємо на увазі і дух як складову різних анімістичних вірувань та політеїстичних релігій. Наприклад, у повір'ях давніх українців, і навіть чималой кількості теперішнього християнського люду, зокрема й галичан, продовжують існувати певні «святі», табуовані місця з різними духами (у лісах, полях, над водоймами) як відгомін давніх язичницьких уявлень про світ і його природу.

Що стосується безпосереднього обмеження сакрального простору як середовища християнського храму, то тут зауважимо на наступному. Витоки архітектурної складової християнського храму тісно пов'язані не лише із символічним осмисленням людиною самої концепції християнства як віровчення. Чималу роль у цьому плані відіграли так звані «релігійно-побутові» умови, в яких давні християни здійснювали проповідництво слова Божого, та певне символіко-алегоричне бачення ними «середовища» власне самої споруди як храму. В результаті перші офіційні храми християн, які правили за місце молитви та читання слова Божого, стали втіленням синтезу таких понять, як: «дім Божий», що є прообразом Єрусалимського храму, та «дім зібрань», як прообраз синагоги.

В архітектурному контексті перші офіційні християнські храми мали подобу базилік, які, за своєю суттю, були громадськими спорудами. З часом структура базиліки, в основу якої покладалося прямокутне поземне планування з членуванням внутрішнього простору колонами або стовпами на три (іноді п'ять) поздовжні частини – нефи, послужила осно-

вою для формотворення католицьких храмів. Для православних святинь визначальною рисою стало хрестово-купольне укладання споруди. Притому зазначимо, що і базиліка, і хрещата форма, і ротонда – як різні архітектурні розробки старохристиянського будівництва Сходу і Заходу Римської імперії, – були втілені майже рівночасно [4, с. 9].

Та яку б архітектурну систему не мав той чи інший християнський храм, уся його символіко-змістова сутність усталено трактується як корабель граду Божого і керманіч на цьому кораблі – Ісус Христос. Окрім того, будівля кожної християнської святині, якою б вона не була за розмірами та стилем формотворення, – це алегоричне ототожнення «світової гори», такого собі надзвичайно особливого сакралізованого явища (і в духовному, і в матеріальному сенсі). Смысловий контекст цього ототожнення є образною демонстрацією синтезу поняття маси, як виразу буття, та ідеї вертикалі, як світової осі. Разом з тим, в архітектурній стрій кожного християнського храму закладена й певна геометрична символіка – трикутник. У ній образно виражаються потяг до вищого, що особливо притаманне людській природі, та символ взаємодії між двома світами – матеріальним, тобто Землею, і духовним – Небесами.

У розкритті сакральності структурного укладу християнських храмів важливе місце посідає з'ясування як певних сенсів, так і систем їх образотворення. Проведений у цьому плані аналіз загального архітектурного строю християнських святинь як відповідного матеріального втілення у ньому сакрального образу Всесвіту наочно демонструє, що сама природа матеріального вираження таких споруд тісно пов'язана з їх так званою «потрійною сутністю». За М. Хайдеггером [6], тут слід розрізняти три горизонти (рівні) проблеми пізнання храму – передусім саму ідею храму, потім поняття храму як актуалізацію власне ідеї храму і, на кінець, образ храму як репрезента-

цію такої ідеї. Окрім того, вчений влучно акцентує, що храм є не що інше як конструктивне відображення Всесвіту. Його духовне і опредмечене начала постають як витоки творіння, в основі яких покладений глибокий сакральний зміст, який, у свою чергу, здатен «розкриватися», «розцвітати», одухотворити, формувати особливу ауру та випромінювати благодатну енергію [6, с. 77].

Ціла канва семантичних складових християнського храмубудування, яке було привнесене на українські землі з Візантії і тут отримало свій подальший розвиток, зокрема й на галицьких теренах, яскраво виражається у тричастинному членуванні усієї структури храму, причому у трьох взаємопересічних напрямках, а саме: вертикальному, горизонтальному, із середини назовні.

Так, зокрема, концепт храму у його вертикальному вимірі, як у внутрішньому просторі, так і ззовні, розкриває образ видимого світу, який, власне, постає як унаочнений матеріальний космос. Верхня його частина – купол – символізує Небо. Проте, ця архітектурна складова будівлі храму є не просто образним втіленням небесного зводу, матеріалізацією «нечесності», переведення її у певну «твердь». Тут вона постає як «опіка Небес», «покрів Божий», «Божа влада» і «Божа благодать», що зсилається на усе земне, яке, власне, символізується нижніми, поземними частинами споруди храму.

Разом з тим, у зовнішньому вигляді храмів Східного обряду, а саме церков, закладена їх мікрокосмічна символіка – втілення будови людини: купол – голова, барабан – шия, нижче – плечі та стопи. Такий символіко-образний концепт будівлі церкви розглядаємо як ідеограму «Божої постаті», означення нею особливого сакралізованого місця і присутності в цьому місці Бога. Також вважаємо, що цією ідеограмою у споруді церкви люди прагнули «наблизити» Бога до себе, до земних просторів, означити сам храм як

особливий, а за М. Еліаде, й найбільш дієвий [2, с. 33] «портал» двостороннього зв'язку: земний світ, людина, її віра і відданість Богу, прагнення прийняти Його – з одного боку, а з іншого – Бог, підвладний Йому Всесвіт, спосилання Ним на усе земне милості і благодаті, прийняття людини у своє Царство. Важко сказати, коли і де виникла ідея такого символічного наповнення в образному ладнанні церкви, проте, як на нашу думку, вона так чи інакше пов'язана з теолого-філософськими базисами догмату Халкідонського Собору 451 р., за яким Ісус Христос визнаний Боголюдиною.

Піднімаючи в одній із праць питання про значимість верхів українських церков Я. Тарас звернув увагу на особливе вертикальне вираження їх формотворчого строю. На його думку, верхи відіграють чи не найважливішу роль для відтворення у споруді храму її сакрального статусу, який по-особливому передають багатозаломні верхи дерев'яних церков (чогось подібного в українських мурованих церквах, або ж взагалі в християнському храмубудуванні деінде, поза межами України, не існує [5, с. 273]).

З позиції архітектурного аналізу, кількість заломів у таких верхах визначає типологічну систему об'ємно-просторового рішення церков; у художньо-естетичному аспекті числові комбінації заломів збагачують візуальний образ храму. Обстеження пам'яток показують, що заломів може бути один, два, три, п'ять, сім і навіть дев'ять. У мистецтвознавчому середовищі зазвичай прийнято вважати, що це явище має архітектурне підґрунтя і його розвиток здійснювався двома шляхами, а саме: збільшенням ступінчастих перекриттів над основними об'ємами церков; членуванням у вертикальному строї чотирибічних, восьмибічних верхів зламами у різних комбінуваннях.

Проте, як на наше переконання, у генезі цих багатоступінчастих верхів, як загалом й ідеї по-поверхового членування завершень храму із загальним виведен-

ням його у пірамідальну структуру, слід вбачати і духовний контекст, можливо навіть ставлячи його у чоло усіх чинників і передумов появи і розвитку означеного явища. Цим стремлінням угору, у вигляді такого собі «стовпа» мов «виразника духовності», який візуально зменшується ввись і неначе символізує «дорогу паломництва» до Небес, будівничі церков, чи загалом віруючі, вочевидь прагнули показати велич свого бажання наблизитися до Бога та тих Господніх «просторів». У поясненні кількості таких заломів схиляємося до думки, що тут, так само як і в укладі іконостасу, де попорівнево демонструється ієрархічна система «граду Божого», відображаються бачення людськими священних строїв «ієрархічної вертикалі Небес».

Символічне й сакральне значення для верхів церков має й кількість бань (куполів). Так, зокрема, за В. Вечерським завершення храму одним куполом знаменує єдність Бога, досконалість Його творіння, акцентує на тому, що у Церкві єдиний глава – Ісус Христос; два відповідають двом сутностям Боголюдини Ісуса Христа – людській і божественній; три символізують Святу Трійцю; чотири – Чотириєвангеліє, чотири сторони світу. П'ятибанне вивершення церкви, де центральна баня височіє над бічними, знаменує Ісуса Христа і чотирьох євангелістів. Сім бань символізують сім таїнств Церкви (хрещення, миропомазання, причастя, покаяння, священство, шлюб і елеосвячення), також сім дарів Святого Духа, сім днів творіння, сім Вселенських Соборів. Дев'ять бань у верхах храмів символізують дев'ять плодів Святого Духа або таке саме число ангельських хорів. Тринадцять бань означають Ісуса Христа і дванадцять апостолів навколо. Стовпи, колони, на які зсередини спираються купольні зводи чи будь-які інші перекриття корпусів храмів, символізують апостолів, їх проповідування і діяння як зв'язковий елемент, посередництво між Ісусом Христом і Його паствою – народом [1, с. 271].

Вінцем верхотворення та сакралізації

християнського храму є хрест. Цей атрибут не просто окреслює релігійний вектор культової споруди та освідчує її сакральний статус. Він символічно знаменує перемогу Христа над дияволом і смертю. Його вертикальна трансляція починається від напрестольного хреста, наступний хрест увінчує царські ворота, хрест, який є завершенням іконостасу, врешті – надбанний хрест. У підніжжі цього хреста іноді розміщено «півмісяць». Як слушно зауважує М. Сидор, «символіка поєднання хреста і півмісяця має початки в катакомбних зображеннях Церкви як «корабля спасіння», де хрест відповідає образу щогли корабля, а люлька – «півмісяць» – бортам судна. У деяких випадках це поєднання архаїчної символіки Сонця (хрест) і Місяця (півмісяць)» [3, с. 133].

Система горизонтального розгортання церкви є уподібненою до укладу Єрусалимського храму, який передбачав зону «святеє святих», та місця для святилища і притвору. Від так у будівлях церков маємо такий же розподіл середовища: вівтарний простір, середня частина та притвор.

Вівтарний простір як місце «святеє святих», в архітектурному вираженні церкви, у поземному плануванні, має напівкруглу апсиду (складні поземні плани великого за розміром храму можуть мати й декілька апсид). Його середовище символічно відтворює образ Царства Небесного. У центрі вівтаря розташований престол, покритий двома платами. Нижній нагадує нам про плащаницю, а верхній – подібний до ризи священника. На престолі зберігаються кіот (дарохранильниця), антимінс, чаша, Євангелія та напрестольний хрест. Усі ці літургійні атрибути з Господньої милості й творять особливу духовну сакральну атмосферу. Зазначимо, що навіть після знищення церкви, місце престолу не втрачає намоленої сакральності, як правило, тут ставлять пам'ятний хрест.

Середня частина храму – нава (у багатонавній споруді – це головна нава і її

попарно симетрично розташовані уздовж осі храму бічні нави) – є символом земного світу, ототожненням факту представлення людини перед Царством Божим. Тут моляться вірні.

Притвор церкви у символічному контексті є також особливим місцем. За давніми традиціями притвор був найменш «святішою» частиною внутрішнього простору храму, тут була хрестильня з водою, тут стояли грішники та віровідступники, яким не дозволялося входити до храму вірних. У притворі відбувалися братолюбні гостини, на стіні іноді розташовували портрет фундатора чи донатора храму.

У поземному плануванні церкви такий розклад її просторів також убачаємо як ототожнення з постаттю Боголюдини: апсида з її напівсферичним символом небозводу відповідає голові; нава з її відносно розвиненим у розмірах середовищем (як горизонтально, так і вертикально) відповідає тулубу, бічні нави – то руки фігури; притвор – ноги, стопи. Звідси й пояснення звичаю місця стояння людей у храмі – той, хто щиро вірить, прагне ствердно жити за законами Божими, приймається самим Богом ближче, потрапляє у лоно Його Серця (йдеється про простір нави саме як місця для моління віруючих); ті, хто сумніваються у Божій істині, хто відверто грішить, лукавить – мають «просити прощення і милості Бога, знаходячись у Його ніг» (тобто стояти у притворі).

На завершення додамо, що з усіх різних поземних рішень церков хрещатий план з однаковими «раменами» внутрішніх просторів та розміщеним над їх середохрестям головним куполом є виразним й таким собі класичним, в геометричному сенсі, втіленням ідеї єднання Землі у її чотиристоронньому вияві та Небес у їх сферичній неосяжності і величі.

Висновки. В архітектурному строї храму, через властиву йому сакральність і розуміння людей духовного сенсу саме такої споруди, що є уявленнями про «свя-

ті» місця (об'єкти), через які кожен віруючий може знаходити єднання з Богом і очікувати спосилання на себе Господньої благодаті. Віруючі і загалом християнський світ, прагнучи надати кожному реальному формоутворенню будівлі церкви глибоко духовний підтекст з відповідною символіко-знаковою сутністю його об'язного вираження, сформували не просто «храм», а надзвичайний багатовимірний «сакральний феномен».

У духовному вимірі це «явище» є середовищем, в якому акумулюється *sacrum*. У своєму глибокому сакральному контексті цей духовний простір здатен вводити людину у стан блаженства. У процесуальному аспекті тут відбувається «священна» прилюдна дія – служіння Богу. У матеріальному сенсі увесь його формотворчий стрій, власне як архітектурний концепт церкви, від площинного земного виміру до повстання її вертикальної спрямованості, є певною кодовою формулою, яка представляє цілу низку семантичних смислів, властивих для християнського сприйняття Всесвіту.

Аналіз галицьких дерев'яних церков дає наочне підтвердження того, що у кожному об'єкті саме верхня частина, накриття та увінчання, є вершиною формотворчого розквіту усєї будівлі. На цьому рівні по-поверхово-просторового укладу храму закладений найбільший потенціал духовно-сакральної ідеї, його архітектурної вертикалі, що в цілому творить епіцентр його сакральності.

Символіко-образне значення постаті Боголюдини у структурі будівлі церкви є матеріалізацією прагнення людини наблизити Бога до себе, до земних просторів. У той же час, у розвинутому вертикальному ладнанні церков убачаємо й продукт іншого смислового задуму – наблизити саму споруду храму, а через неї і людину до Бога й Господніх небес.

Вирішальним утвердженням сакральності церкви є хрест. У його графемах – символ Божої перемоги, знаковий орієнтир духовного утвердження як кожного

християнина зокрема, так і всієї світової християнської спільноти. Хрест транслюється у вертикальному вимірі від на престольного, іконостасного до увінчання ним куполів немов генерує засадничу ідею опіки над усіма, хто знаходиться під Небесним зводом.

Література

1. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми / В. В. Вечерський. – К. : Наш час, 2008. – 271 с.
2. Гошовський Р. М. Типологія ландшафтних об'єктів українських Карпат як чинників сакралізації простору / Р. М. Гошовський // Рекреаційний потенціал Прикарпаття : історія, сучасний стан, перспективи. – Вип. 3 : Мат. міжнар. наук. конф. “Туризм і розвиток регіону”, 19 – 21 жовтня 2011 р. / Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2011. – С. 104 – 112.
3. Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / М. Еліаде ; [пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно]. – К. : Вид-во Соломії Павличко “ОСНОВИ”, 2001. – 591 с.
4. Сидор М. Б. Галицька придорожня каплиця другої половини XIX – XX століть : культурологічний аспект : дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01 / Михайло Богданович Сидор. – Дрогобич, 2011. – 193 с.
5. Січинський В. Ротонди на Україні / В. Січинський. – К. : Київ – Друк, 1929. – 32 с. : іл.
6. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат / Я. Тарас. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2007. – 639 с.
7. Хайдеггер М. Исток художественного творения / М. Хайдеггер ; [пер. с нем. А. В. Михайлова] // Работы и размышления разных лет. – М. : Гнозис, 1993. – С. 47 – 116.
8. Шелюто В. М. Сакральний аспект храму в християнській естетиці / В. М. Шелюто // Гілея. Науковий вісник : Зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 36. – С. 211 – 219.
9. Щербаківський Д. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці / Д. Щербаківський // Українське мистецтво. – Київ – Прага : Укр. гром. вид. фонд, 1926. – XXXIV, 62 с. : іл.
10. Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України / П. Г. Юрченко. – К. : Будівельник, 1970. – 192 с. , іл.

Goshovsky R.M., Ivancho T.R. EC-CLESIASTICAL AND ICONIC EXPRESSION OF CATHEDRAL'S SACREDNESS. *The article deals with the semantic context of ecclesiastical and iconic expression of the sacred Christian cathedral, especially a church, through the prism of its architectural structure. The nature, meaning and systems of implementing world-view and religious concepts in the structure and icon creation of the church components have been studied. The revolt of the church as a multi-dimensional «sacral phenomenon», particular for the Ukrainian and Galician religious environment has also been researched. The degree of a sacral expression in each ecclesiastical and content sector of church is determined. In the architectural design of church, through its inherent sacredness and peoples' understanding of spiritual sense of such a structure, which is the perception of «holy» places (objects) through which every believer can find communion with God and expect the Godsent grace. Believers and whole Christian world, trying to give every real church building forming deep spiritual undertones with appropriate symbolic and iconic essence of figurative expression, formed not just a «church», but an extraordinary multi-dimensional «sacred phenomenon».*

Key words: church, cathedral, Christianity, sacred, form creation concept, architectural structure, structure, semantics, means of expression, nature, meaning, system.

Гошовський Р.М., Іванчо Т.Р. ДУХОВНО-ОБРАЗНОЕ ВИРАЖЕНИЕ САКРАЛЬНОСТИ ХРАМА. *В статье раскрывается семантический контекст духовно-образного выражения сакральности христианского храма, в частности церкви, через призму его архитектурного уклада. Согласовываются природа, смыслы и системы воплощения мировоззренческих и религиозных концепций в укладе и образотворении составляющих церковного сооружения,*

следовательно, становление церкви как многомерного «сакрального явления», особенно характерного для украинской религиозной среды. Определяется степень выражения сакральности в каждом духовно-смысловом секторе церкви, в архитектурном укладе храма через свойственные ему сакральность и понимание людьми духовного смысла именно такого сооружения, что составляет представление о «святых» местах, с помощью которых каждый верующий может находить единение с Богом и ожидать снисхождения Господней благодати.

Ключевые слова: церковь, храм, христианство, сакральность, концепт формотворения, архитектурный уклад, строй, семантика, средства выражения, природа, смысл, система.

УДК 379.85

ІКОНИ БОГОРОДИЦІ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В ТУРИЗМІ ЛЬВОВА

М.В. Кланчук

Львівський інститут економіки і туризму

Львів як туристична дестинація вже визнаваний не тільки в Україні, але й далеко за кордоном. Щороку все більше туристів приїжджає до міста Лева, щоб на свої очі побачити всесвітню спадщину ЮНЕСКО та відчувти неймовірний колорит міста. Для багатьох гостей міста релігійні традиції регіону є ще зовсім невідомими і дуже цікавими. Нині туристи все частіше цікавляться сакральними пам'ятками. Туристичний бізнес міста подекуди не встигає за розвитком бажань гостей і потребує інновацій. Саме популяризація сакральних, справді європейських цінностей (а не тих, що зараз нав'язуються) може дати можливість для подальшого розвитку. Водночас це допоможе стерти ксенофобію, яка зараз також присутня в багатьох гостей із інших країн, оскільки імідж нашої держави у зв'язку з останніми подіями значно знизився.

Ключові слова: ікона, Матір Божя, туризм, інновація, сакральні цінності.

Постановка проблеми. На сьогодні Львів відомий далеко за межами України своїм туристичним потенціалом. На протязі останніх років кількість туристів у Львові зросла майже в 3 рази. Так в 2007 році до Львова завітало близько 700 тис. туристів, а в 2015 цей показник становив майже 2 млн (за даними міського управління туризму ЛМР). Основним напрямом туристичної діяльності і основним аспектом є безперечно культурно пізнавальний туризм. За даними центру туристичної інформації Львова переважна більшість туристів, які приїжджають до міста (близько 75 %), приїхали відпочивати [11]. Актуальними також є паломницькі тури, проте ця ніша на сьогоднішній день не надто заповне-

на пропозиціями. Власне і це є основою нашого дослідження, актуальність таких є очевидною. Хоча сакральні пам'ятки міста безперечно привертають увагу багатьох туристів, проте тільки мізерна частка їх розглядають ці об'єкти з точки зору паломництва. Метою статті є спроба розкриття потенціалу використання ікон Пресвятої Богородиці в туризмі.

Результати досліджень. У місті на сьогодні є близько сотні діючих Християнських храмів різних гілок і конфесій. В цих храмах зберігаються численні реліквії, які можуть стати об'єктом поклоніння багатьох паломників. У статті наведемо деякі дані і факти про численні у Львові ікони Матері Божої Марії. Найбільш шанованими здавна вважаються ікони, які є посередниками між молільниками і Пресвятою Богородицею та передають цілющу ласку завдяки якій можна оздоровитись ці зцілитись від недуг. В традиції є відзначати такі ікони коронами. Після відповідного обряду ікону називають «Коронована».

Теребовлянська чудотворна ікона Божої Матері знаходиться сьогодні у Львівському Архикафедральному соборі Св. Юра. Ця чудотворна ікона Божої Матері – одна із найстаріших «плачущих» ікон України (рис. 1). Ікона із давніх часів належала родині Римбалів, яка з покоління в покоління успадковувала священничий сан в Теребовлі. Перші історичні повідомлення саме про цю ікону Божої Матері свідчать, що вона спочатку знаходилася у світській церкві, парохом якої був Григорій Римбала. Надалі ікона Пресвятої Богородиці знаходилася в монастирській Святопреображенській церкві ЧСВВ [10].

Ікона відома з XVII ст. коли до України часто «навідувались» татарські чи ту-

рецькі загарбники. Під час одного із таких набігів ікона проявила свої чудодійні властивості. Під час молитви перед цією іконою відбулось диво – замінована турками стіна замку, де перебували молільники, після вибуху не зруйнувалась. Згідно легенди вибух спрямував всю свою силу у бік загарбників і знищив багатьох із них. Також стріли і кулі повертались в бік турків. За словами одного із атакуючих, він та багато інших чітко бачили як пишно одягнута пані ходила по стіні і наче відштовхувала кулі і стріли від замку [3]. Після того як військо у паніці відступило, на цій території запанував мир. Місце стало паломницьким центром. У теребовлянській судовій книзі під 1663 р. записано, що вперше «...Образ Пречистої Діви плакав у четверговий день перед українським Великоднем»... Знову, вдруге ця ікона Пречистої Діви Марії»... ревно плакала змінившись», у Великодню Суботу. Згодом, у 1673 р., львівський єпископ Йосип Шумлянський переніс ікону до собору св. Юра у спеціально збудовану каплицю, запросив монахів для догляду за нею та заснував для цього окремих фонд [13].

Згідно задокументованих даних, Мати Божа два рази під час битв із турками – у 1676 р. біля Жванця і в 1683 р. біля Відня – в чудесний спосіб відвернула від єпископа Йосифа Шумлянського загрозу смерті. Йдучи у військові походи проти турків, єпископ завжди щиро молився перед Теребовлянською чудотворною іконою Пресвятої Богородиці (в походах він брав участь як радник польського короля Яна III Собеського).

У 1704 р., коли шведи обступили Львів і взяли його в облогу, Пречиста Діва, до якої молилися львівські міщани перед Теребовлянською іконою, врятувала місто від розорення шведськими військами. 25 червня 2001 р. Святіший Отець Іван-Павло II під час свого візиту в Україну, особисто коронував Теребовлянську чудотворну ікону Пресвятої Богородиці, що символізує особливе шану-

вання святині.

27 червня 2001 р. Святішим Отцем було короновано також ікону Деревнянської Богородиці для церкви апостола Андрія Первозванного отців василіан (рис. 2). Відомо, що 1786 р. одна родина з села Деревні на Жовківщині, вдячна за народження сина, а згодом і за його оздоровлення від вродженої сліпоты, пожертвувала ікону в монастир василіан у Жовкві та замовила дерев'яні позолочені шати для неї. 1948 р. монастир було закрито [10]. Ікону переховував василіанин отець Антоній Масюк у Крехові та Малехові. 18 січня 1990 р. Деревнянську Божу Матір було встановлено у церкві св. Онуфрія, а 12 грудня того ж року урочисто перенесено у церкву ап. Андрія Первозванного. В середині 1990-х рр. ікона була виставлена для вшанування у Жовкві, а у Львові була лишень копія, згодом святиня повернулася до міста Лева. За посередництвом ікони відбулись вже численні дива, про що свідчать воти, вмонтовані у вітвар, на якому закріплена ікона [7].

Однією з найважливіших і найцінніших для всіх львів'ян безперечно є ікона Львівської Богородиці, яка вперше стала предметом наукових досліджень у контексті формування виставки вірменських пам'яток у Львові 1932 р. (рис. 3). Польський дослідник Мечислав Гембарович характеризував образ як ікону «візантинізуючої Мадонни», перемальовану і створену бл. 1534 р. Датування пам'ятки опиралося на найдавніший запис на звороті ікони, який засвідчує її освячення Львівським латинським архієпископом Бернардом Вільчеком саме цього року. Інші зазначені на іконі дати – 1586 та 1671 рр., вказували на час «відновлень» – перемалювань зображення. На поєднання східних і західних елементів у пам'ятці саме 1534 р. вказував також і відомий польський мистецтвознавець Тадеуш Маньковський [6; 8].

Знову про святиню заговорили аж у 1984 р., коли вона була закуплена від

приватної особи до фондів Львівської картинної галереї. За свідченням тогочасного директора картинної галереї, відомого українського мистецтвознавця Бориса Возницького, приніс ікону в червні 1984 р. інженер Андрій Отко. З його слів, ікону в 1940-х рр. переховувала вчителька школи вірменок-бенедиктинок пані Станкевич. Після смерті вчительки ікона опинилася у її вихованки – Софії Блонської, матері А. Отка [2].

Згідно з концепцією Б. Возницького, ікона була перенесена з котроїсь із львівських церков до латинської кафедри у зв'язку із тим, що під час пожежі у місті 1527 р. було знищено оздобу інтер'єру храму. У другій половині XVI ст., коли Католицька Церква активно впроваджувала у життя рішення Тридентського собору, ікону, як створену іновірцем, було переписано 1586 р., можливо, вірменським малярем Павлом Богушем. Коли ж львівський латинський архієпископ Ян Димітр Соліковський ініціював «очищення костелів від чужих ікон», образ був переданий вірменам. Таким чином, Львівська Богородиця зберігалася у вірменському соборі до XX ст. Головним аргументом на користь раннього датування ікони – XIV ст. (1360-ті рр.), Б. Возницький вважає стилістичну близькість образу із «Мадонною з Вевержі», що зберігається у Національній галереї у Празі. Дослідник В. Александрович у своєму дослідженні критично проаналізував запропоновані версії [1; 8].

Важливим є і виявлення спільної іконографічної традиції Львівської Богородиці з образом Богородиці Одігітрії з церкви св. Симеона Богоприємця у с. Звертів під Львовом (кін. XV – поч. XVI ст.), іконою з церкви св. Параскеви у Красові, іконами з Белза та Буська (Богородиця зображена на голубому фоні). Багатство пам'яток вказує на атмосферу тісної мистецької та міжконфесійної взаємодії у формуванні іконографії Богородиці Одігітрії у Львівській єпархії, та, зокрема, у самому кафедральному місті.

Таким чином, історія виникнення унікальної пам'ятки може бути пов'язана як із пізньовізантійською традицією ісихастського іконописання (йдеться про образ на темному тлі), що була характерною для православної церковної культури XIV–XV ст., так і з формуванням ранньомодерної львівської іконописної традиції [8].

На даний час ікона зберігається у каплиці палацу Потоцьких у Львові. Біля неї проводяться Богослужіння.

У Вірменському кафедральному соборі Успіння Пресвятої Богородиці у Львові зберігається Кам'янецька чудотворна ікона Матері Божої (рис. 4). Звідки у Львові ця ікона – достеменно невідомо. Датована вона XVII століттям. У Кам'янці-Подільському (звідси, власне, й назва ікони) вона зберігалася у вірменській церкві, яку згодом зруйнували. Відтак образ, за однією з версій, перевезли до вірменської церкви у Львові. За іншою версією Вірменська Одігітрія потрапила згодом до Києва і сьогодні перебуває в музеї Ханенків. Найвірогідніше, що це дві різні ікони. Колись Кам'янецька ікона від часу дуже сильно потемніла, проте (за версією церковників) самостійно відновила та висвітлилась. Цей образ також коронований і має срібно-золочені шати. Ця ікона Матері Божої належить до типу «Одігітрія» (з грецької – «Провідниця»), Богородиця вказує рукою на дорогу спасіння – на свого сина-Бога Ісуса Христа. Ікона є об'єктом паломництва не тільки для вірмен [5].

У Львівському кафедральному соборі Успіння Пресвятої Діви Марії РКЦ зберігається копія чудотворної ікони Ченстоховської (Белзької) Богородиці (рис. 5).

Оригінал ікони писаний на липовій дошці, ікона можливо є однією з тих, які приписують пензлю євангелиста Луки. За переказом, її переховували в царських палатах у Царгороді, й звідти князь Лев Данилович привіз її на Русь та помістив у церкві на Княжому дворі у Белзі. 1382 року князь Володислав Опільський, во-

лодар Русі (1372–1378, 1385–1387), за-
 фондував монастир паулінів на Ясній
 Горі у Ченстохові та переніс туди Белзь-
 ку Богородицю. Сьогодні Ченстоховська
 Божа Матір є найбільшою святинею
 Польщі, однією з найшановніших Бого-
 родичних ікон у світі. Сучасні польські
 дослідження підтверджують, що перший
 шар з'явився не раніше XII-XIII ст. Дру-
 гий – середини або другої половини XIV
 ст., виник під впливом італо-венетійської
 традиції. Третій шар - ще пізніше [4; 10].

Рис. 1. Ікона Теревовлянської Богородиці

Рис. 2. Ікона Деревнянської Богородиці
 (по обох боках воти, здебільшого у вигляді
 сердець) [5]

Рис. 3. Львівська Богородиця

Рис. 4. Ікона Кам'янець-Подільської
 Богородиці [5]

Рис. 5. Ікона Ченстоховської (Белзької) Богородиці

Рис. 7. Львівська ікона Божої Матері Благодатної

Рис. 6. Львівська ікона Богородиці Провідниці (Одигитрії)

Рис. 8. Ікона Матері Божої Пантанасса [5]

Дуже важливою подією у житті Львова релігійного була дата 1 липня 1751 р. коли було здійснено перший акт коронування ікони у Львові. Відповідно до брєва Папи Бенедикта XIV (1740–1758) від 10 грудня 1749 р., було короновано ікону Богородиці Провідниці (Одигитрії) для церкви Тіла Христового монастиря домініканців у Львові. Коронацію за участі восьми католицьких єпископів трьох обрядів здійснив митрополит Львова архієпископ Микола Вижицький (рис. 6) [10].

Писану на кипарисовій дошці, за пе-

реказом, авторства євангелиста Луки, ікону принесла царівна Анна з Царгорода до Києва після хрещення Володимира Великого. Згодом вона стала родовою святиною Мстиславовичів-Романовичів. 1270 р. при заснуванні монастиря і церкви апп. Петра і Павла князь Лев Данилович пожертвував ікону руським монахам. 1377 р. князь Володислав Опольський разом із церквою Петра і Павла передав її домініканцям. За іншою версією, її подарував князь своїй дружині Констанції, а вона вже передала домініканцям. Ікона уславилася чудами. Крім католиків, її вшановували, за словами М. Груневега, русини і вірмени [10; 12].

1946 р. домініканці забрали ікону з собою до Польщі, її поміщено праворуч від головного вівтаря у церкві св. Миколая монастиря проповідників у Гданську. У Львові залишилась копія.

Часто прочани у місті Лева відвідують ікону Божої Матері Благодатної в кафедральному соборі Успіння Пресвятої Діви Марії (рис. 7). Відомо що в XVIII ст. за дорученням Папи Пія VI, ікона була коронована, тобто цим самим було підтверджено факт особливого шанування ікони і фактично признано її надприродні властивості, які вона передавала від матері Божої.

1598 року ікону було намальовано Йосипом Шольц-Вольфовичом як надгробну з нагоди смерті внучки Катерини Домагалічової. Спочатку вона висіла на стіні собору над могилою. 1645 р. зі становленням культу ікони до вівтаря було прибудовано каплицю. 1 квітня 1656 р. король Ян Казимир переніс ікону Богородиці Благодатної з каплиці до вівтаря собору і склав перед нею обітницю, віддав себе і свою державу під опіку Королеви Польської Корони. 26 квітня 1946 р. митрополит Львова архієпископ Євген Базяк забрав ікону з собою до Польщі. Вона переховувалася у Кальварії Зебжидовській, Кракові, Тарнові. 2 лютого 1974 р. єпископ-номінант Мар'ян Рехович запровадив її до прокафедрального собору в Любачеві. У 1978–1982 рр. у Кракові в Академії мистецтв проф. Йосип

Никель провів реставрацію ікони Божої Матері Благодатної та виконав дві її точні копії. Оригінал для зберігання поміщено в скарбницю кафедрального собору на Вавелі в Кракові, а копії коронував Папа Іван Павло II: 19 червня 1983 р. на Ясній Горі в Ченстохові для конкафедрального собору в Любачеві та другу – 26 червня 2001 р. на Службі Божій для кафедрального латинського собору Успіння Пресвятої Богородиці у Львові [9; 10].

В одному із трьох храмів російської православної церкви (УПЦ МП) у Львові зберігається копія ікони Матері Божої Пантанасса, або Всецариця (рис. 8). Це копія чи не найвідомішої ікони, оригінал якої є на Афоні у Ватопедському монастирі. Намальований цей образ у XVIII столітті з благословення старця Йосифа Ісахаста. Як переповідав сам старець, одного разу до монастирської церкви зайшла молода людина. І щойно хотіла помолитися, як лик Божої Матері осяяло неземне світло. Якась невидима сила кинула чоловіка об підлогу. І коли все це завершилося, він вирішив піти до сповіді, під час якої розповів священику, що тривалий час займався магією та окультними науками. Матір Божа в той день «переконала» його змінити життя і зректися цього заняття. Саме з того часу Пантанасса славиться тим, що протистоїть злу та магії. Копій цієї ікони у світі чимало [5].

В 1990-х рр. архієпископ Львівський і Галицький УПЦ МП Августин возив новостворену копію цього образу на Афон, аби освятити і прикласти до оригіналу. Відтоді у львівському Святогеоргіївському храмі відправляють молебні й акафісти Богородиці Пантанассі [5].

Висновки. Отже слід підвести підсумок тим, що у Львові є три ікони Богородиці – Теребовлянська, Деревнянську та Благодатна, літургійний акт коронування яких було здійснено Папою Іваном Павлом II 2001 р. Також є копії коронованих ікон (Белзька та Провідниці), які прославились у світі. У місті Лева зберігається ікона з Кам'янець-Подільського, яка має за-

гадкову та давню історію і також є коронованою. Безперечно, найбільшу увагу мала б привертати до себе ікона Львівської Богородиці, віднайдена після довголітнього забуття і зараз доступна для вшанування. Окремо слід зазначити про копію чудотворної ікони Матері Божої Пантанасса, або Всецариця, яка прославилась у Львові своїми дивами. Всі ці реліквії мають стати основою для релігійного чи паломницького туризму у Львові, оскільки потенціал їх важко переоцінити.

Література

1. Александрович В. Львівська ікона Богородиці 1534 року // Релігії в Україні. Дослідження і матеріали. – Львів, 1994. – II. – С. 10–25.
2. Возницький Б. Львівська Богоматір / Б. Возницький // Дзвін. – Львів, 1992. – № 1–2. – С. 150–153.
3. Вояковський Н. Шляхами наших прочан : проповіді про чудотворні ікони Божої Матері / Н. Вояковський. – 2-е вид. – Л. : Місіонер, 1998. – 199 с.
4. Różycka-Bryzek A. Obraz Matki Boskiej Częstochowskiej w świetle badań historii sztuki / A. Różycka-Bryzek, J. Gadomski // Studia Claromontana. – 1984. – № 5. – S. 27–52.
5. Березовська І. Пречистому образу Твоєму поклоняємось / І. Березовська // Львівська пошта. – № 39–40 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lvivpost.net/suspilstvo/n/29650>
6. Головний сайт УГКЦ Львів : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ugcc.lviv.ua/actual/news/1451-koni_Lvivska_Bogorodicja_cog.html
7. Деревнянська чудотворна ікона Божої Матері : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pilgrimage.in.ua/derevnyanska-chudotvorna-ikona-bozhoji-materi/#prettyPhoto>
8. Ікона Львівської Богородиці : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://velychlviv.com/ikona-lvivskoyi-bogorodytsiodna-z-najzagadkovishyhpam-yatok-ukrayinskoji-tserkovnoyi-kultury/>
9. Історичний нарис собору Успіння Пресвятої Діви Марії у Львові : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lwowskabazylika.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=3&lang=uk
10. Короновані ікони Львова : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/40926/

11. Львівська міська рада : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://city-adm.lviv.ua/>

12. Мартін Груневег Опис міста Львова (близько 1601 – 1606 рр.) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n29texts/gruneweg.htm>

13. Чудотворна ікона Теребовлянської Божої Матері : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sobor-svyura.lviv.ua/chudotvorna-ikona-terebovlyanskoji-/>

Klapchuk M.V. MOTHER OF GOD ICONS AND THEIR USE IN TOURISM OF LVIV.

Lviv is recognizable as a tourist destination not only in Ukraine but also far abroad. More and more tourists come to Lviv every year to see its UNESCO world heritage site and feel an incredible flavor of the city. The number of tourists in Lviv has increased almost 3 times recently. So, in 2007 about 700 000 tourists visited the city, while in 2015 their number was nearly 2 000 000 (according to the City Department of Tourism LCC). The main focus of tourism considered certainly cultural tourism. According to the tourist information center in Lviv most tourists who have visited the city (about 75%) came to rest. Sometimes tourist business of the city do not keep up with the development needs and welcome innovation.

Religious traditions of the region are still not known and very interesting for many visitors. Nowadays tourists are increasingly interested in sacred monuments. That popularizing real sacred European values (not imposed ones) may give an opportunity for further development. At the same time it will help to erase xenophobia, which is also present in many visitors from other countries, as the image of our country in connection with the recent events has dropped significantly. The article is an attempt to unleash the potential of using icons of the Holy Virgin in tourism.

Keywords: icon, Mother of God, tourism, innovation, sacred values.

Клапчук М.В. ІКОНЫ БОГОРОДИЦЫ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В ТУРИЗМЕ ЛЬВОВА.

Львов как туристическая дестинация уже известен не только в Украине, но и далеко за рубежом. Каждый год все больше туристов приезжает в город Льва, чтобы своими глазами увидеть всемирное наследие ЮНЕСКО и почувствовать невероятный колорит города. Для многих гостей города религиозные традиции региона еще совсем неизвестны и очень интересны. Сейчас туристы все чаще интересуются сакральными памятниками. Туристический бизнес города порой не успевает за развитием желаний гостей и нуждается в инновациях. Именно популяризации сакральных, действительно европейских ценностей (а не навязываемых сейчас) может дать возможность для дальнейшего развития. В то же время это поможет стереть ксенофобию, которая сейчас также присутствует во многих гостей из других стран, так как имидж нашего государства в связи с последними событиями значительно снизился.

Ключевые слова: *икона, Матерь Божия, туризм, инновации, сакральные ценности.*

УДК 94(477.83/.86):726.7 «XVIII–XX»

ГЕОГРАФІЯ ЦЕРКОВ ГУЦУЛЬЩИНИ

В.М. Кланчук, О.П. Тимофій

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

Будівництво церковних споруд на Гуцульщині найширшого розмаху набуло у XVIII – початку XX ст. Більшість з них збереглися донині, частина їх перебудовувалась, а на місці зруйнованих наприкінці XIX – початку XX ст. будувалися нові храми. У статті аналізується кадастр церков Гуцульщини, час їх будівництва та географія поширення. Встановлено, що найбільша кількість церков зосереджено уздовж водних і транспортних артерій, поблизу адміністративних і промислових центрів, територіально 2/3 з них збудовано у Галицькій, 1/3 – у Буковинській та Закарпатській Гуцульщині. 1900 р. щільність церков у Галицькій Гуцульщині становила 0,4, у Буковинській – 0,5, у Закарпатській – 1,0 шт. на 1000 мешканців. Щільність церков у кожному населеному пункті в середньому складала: Галицька Гуцульщина – 0,8, Буковинська – 0,5, Закарпатська – 1,1.

Ключові слова: Гуцульщина, церква, географія поширення, щільність.

Постановка проблеми і мета дослідження. Будівництво церков на Гуцульщині, які збереглися донині, найширшого розмаху набуло у XVIII – початку XX ст. Перші письмові згадки про час і місце будівництва церков дуже рідкісні, а тому багато з дослідників часто допускають грубі помилки. Це дослідження покликане показати географію церков Гуцульщини.

Огляд літератури та джерел. Першими дослідниками церковної архітектури Гуцульщини були брати Мокловські, які 1904 р. описали церкву у Делятині [17, с. 199–208]. Їхні висновки підтвердив свого часу В. Січинський, за яким «найбільше хрестовидних п'ятизрубних церков було на Гуцульщині» [12, с. 105].

Згодом датування церков здійснив Т. Спіс [20, с. 46]. З позитивної сторони слід оцінити двотомну монографію М. Драгана [2, с. 4]. Після Другої світової війни про окремі церкви Гуцульщини писали Г. Логвин [2, с. 6], І. Могитич [7, с. 97–107] та Д. Goberman [1, с. 131–138]. Детальне вивчення хронології започаткування та місцезнаходження церков Гуцульщини здійснили М. та В. Кланчуки [3].

Для підготовки статті авторами використано архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Львівського музею українського мистецтва, Івано-Франківського обласного державного архіву, книги генеральної візитації церков Львівської архидієцезії 1740–1754 рр. [21; 22], документи маєткового стану церков з 1798–1819 рр. [23–27], шематизми парохій Львівської архидієцезії з 1887 р. [18], а також кадастрові карти окремих сіл з 1847 р.

Виклад матеріалу. Згідно з книгами генеральної візитації церков за 1701 р. в межах Гуцульщини у XVIII ст. діяло близько 40 дерев'яних церков, які відносилися до чотирьох деканатів (Жуківський – Делятин, Дора, Ямна, Микуличин, Білі Ослави, Чорні Ослави, Чорний Потік, Рунгури, Слобода Рунгурська, Лова, Добротів; Косівський – Бервінкова, Білоберізка, Довгополе, Ясенів Горішний, Косів, Косів Старий, Кути, Розтоки, Тюдів; Коломийський – Березів Нижній, Березів Вижній, Баня-Березів, Брустурів, Космач, Микитинці, Пістинь, Річка, Шешори, Текуча, Уторопи; Отинський – Битків, Стримба, Пасічна, Зелена) [6, с. 207–216]. Більшість відомих на сьогодні церков збудовані до XVIII ст. [14, с. 474].

На сьогодні загалом відомо 166 старих церков у чотирьох частинах Гуцуль-

щини [3; 5; 8–10; 11; 13, с. 34–35; 15, с. 149–151, 154–155, 157; 16, с. 101–102, 104–105]:

- Припокутська частина (Косівський та Коломийський повіти) – 78;
- Припрутська частина (Надвірнянський повіт, Делятинщина) – 34;
- Буковинська Гуцульщина – 26;
- Закарпатська Гуцульщина – 28.

Встановлено, що зі всіх церков досліджуваного періоду 2/3 збудовано у Галицькій, 1/3 – у Буковинській та Закарпатській Гуцульщині. Очевидно, це пов'язано, перш за все, із загальною чисельністю населення цих частин Гуцульщини. Так, 1900 р. [19, с. 290–297, 412–417] черговий перепис населення повітів дав такі результати (тис. осіб): Галицька Гуцульщина – 272; Буковинська Гуцульщина – 50; Закарпатська Гуцульщина – 30. Таким чином, щільність церков має наступний вигляд (шт./1000 осіб): Галицька Гуцульщина – 0,4; Буковинська Гуцульщина – 0,5; Закарпатська Гуцульщина – 1,0. Це дозволяє стверджувати, що будівництво церков у Галицькій та Буковинській частинах Гуцульщини напряму залежало від чисельності населення і від систем розселення, а у Закарпатській щільність була удвічі більшою.

Збільшення кількості населення спонукало будівництво нових храмів, насамперед у містах і містечках. В цей період поряд з існуючими будуються хрестовидні церкви в містах Делятин (1785 р.) і Пістинь (перша половина XVIII ст.) та вздовж залізниці Станиславів – Ясіня (Лоева, Ясіня, Татарів, Лазіщина). Це був перший етап будівництва хрестовидних церков на Гуцульщині, початок перенесення їх спорудження з Прикарпаття в гірську частину. Збудовані церкви в цей час стають взірцями для майбутнього розповсюдження та збереження цього типу [14, с. 488].

Через малозаселеність Карпат цілком об'єктивно, що хрестовидні церкви масовіше з'являлися у XIX ст. Церкви зачатковувалися в селах паралельно до

росту чисельності населення. Крім того, на будівництво церков впливало також розміщення населених пунктів поряд з основними транспортними артеріями, торговими центрами і промисловими підприємствами (рис. 1). На масове спорудження церков впливало також їх розташування в сусідніх селах за принципом ланцюгової реакції. Таким чином, будівництво церков у Вербовці (1850 р.) та Рожневі (1851) спричинило спорудження нових церков у Пістині (1858), Микитинцях (1859), Малому Рожині (1860), Городі (1866), Соколівці (1866), Старих Кутах (1868) та другої церкви у Рожневі (1868) [14, с. 492].

Станом на 1939 р. у Галицькій Гуцульщині обліковувалося 140 населених пунктів, у Буковинській – 55, Закарпатській – 25. Отже, щільність церков на кількість населених пунктів була наступною: Галицька Гуцульщина – 0,8; Буковинська Гуцульщина – 0,5; Закарпатська Гуцульщина – 1,1. Як і за кількістю населення, спостерігається подібна закономірність – у Закарпатській Гуцульщині у середньому кожен населений пункт мав церковну споруду, у Галицькій – майже кожен, а у Буковинській – лише половина сіл мали свої храми. Якщо ж врахувати, що окремі містечка мали дві (Бочко (нині – Великий Бичків), Ворохта, Трибушани (нині – Ділове), Космач, Старі Кути, Білі Ослави, Середнє Водяне), три (Рахів) чи чотири (Ясіня) церкви, то показники щільності ще більше знижуються, а строкатість розміщення храмів – збільшується.

Джерела

1. Гоберман Д.Н. По Гуцульщине / Д.Н. Гоберман. – Ленинград, 1979. – С. 59–138.
2. Драган М. Українські дерев'яні церкви. Частина I / М. Драган. – Львів, 1937. – 128 с.
3. Кляпчук В.М. Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли / В.М. Кляпчук. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. – 508 с.
4. Логвин Г. Украинские Карпаты / Г. Логвин. – Москва, 1973. – 189 с.

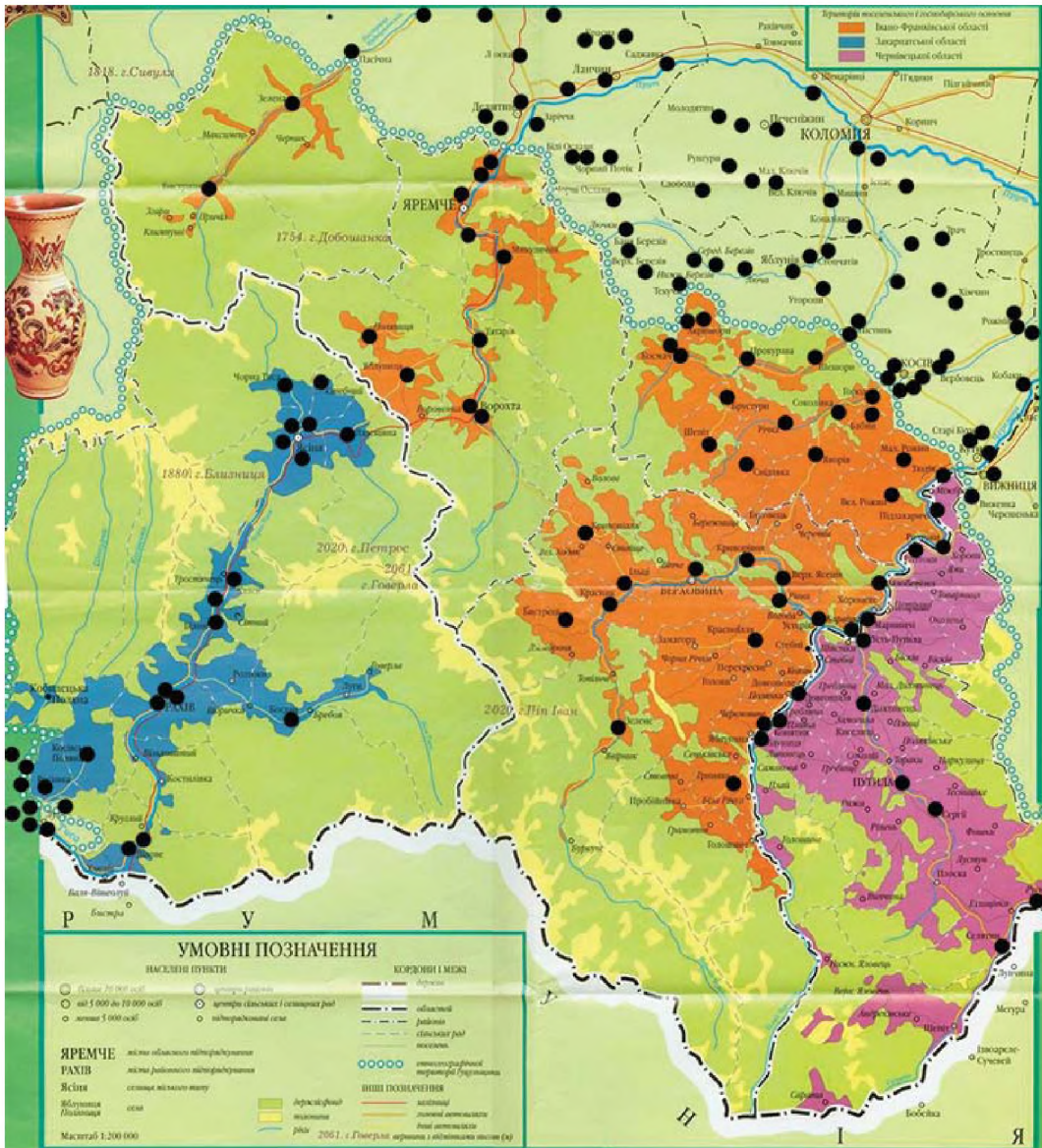

Рис. 1. Географія церков Гуцульщини

5. Максим'юк М. У віках збудована, з попелу відроджена / М. Максим'юк. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – 48 с.

6. Могитич І. Громадські споруди / І. Могитич / Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987. – С. 207–216.

7. Могытыч И.Р. Крещатые церкви Гуцульщины / И.Р. Могытыч / Архитектурное наследие. – 1979. – № 27. – С. 97–107.

8. Пам'ятки містобудування і архітектури Української РСР. В 4-х томах. – Т. 2. – К.: Будівельник, 1984. – С. 195–197, 220–223, 231–242.

9. Пам'ятки містобудування і архітектури Української РСР. В 4-х томах. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – С. 345, 363–365.

10. Петренко С. Духовна спадщина Рахівщини : буклет / С. Петренко. – 2005.

11. Процак Р. Церкви Прикарпатського краю / Р. Процак. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2006. – 180 с.

12. Січинський В. Історія українського мистецтва / В. Січинський. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. Архітектура. – С. 105.

13. Слободян В. Церкви українців Румунії / В. Слободян. – Львів, 1994. – С. 34–35.

14. Тарас Я. Хрещаті дерев'яні церкви на Гуцульщині / Я. Тарас // Історія Гуцульщини. – Львів : Логос, 1999. – Т. IV. – С. 472–509.

15. Шематизмъ всего клира греко-католицкой Епархїи Станиславовской на рокъ Божїй 1912. – С. 149–157.

16. Шематизмъ всего клира греко-католицкой епархїи Станиславівської на рік Божий 1932. – С. 101–105.

17. Moklowsky K. i T. Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem Komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej / K. i T. Moklowsky // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. – 1912. – Tom VIII. – S. 199–228.

18. Schematismus universi cleri Archidioeceseos ritu graeco-catholici Leopoliensis pro anno Domini. – 1887. – P. 134–144.

19. Skorowidz gminny Galicyi opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 Grudnia 1900. – Wieden, 1907. – S. 290–297, 412–417.

20. Spiss T. Wykaz drewnianych kościołów s cerkwi w Galicyi / T. Spiss. – Lwów, 1912. – S. 46.

21. Бібліотека Львівського державного музею українського мистецтва (далі – Бібліотека ЛДМУМ). – Том 14. – С. 151–164.

22. Бібліотека ЛДМУМ. – Том 16. – С. 440–446.

23. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 159, оп. 9, спр. 2231, арк. 4.

24. ЦДІАУЛ. – Ф. 159, оп. 9, спр. 2275, арк. 6.

25. ЦДІАУЛ. – Ф. 159, оп. 9, спр. 2285, арк. 7.

26. ЦДІАУЛ. – Ф. 159, оп. 9, спр. 2296, арк. 11.

27. ЦДІАУЛ. – Ф. 159, оп. 9, спр. 2350, арк. 8.

Klapchuk V.M., Tymofiy O.P. GEOGRAPHY OF CHURCHES IN THE HUTSUL REGION. *Building churches in the Hutsul region picked up its speed in the XVIIIth – the early XXth centuries. Most of these churches have kept safe to present days, some of them have been rebuilt. Destroyed temples were replaced by new ones in the late XIXth – the early XXth centuries. The article deals with the analysis of the Hutsul churches cadastre, the time of their building and the geography of their spread. In 1701 there were 40 temples in the Hut-*

sul region. At the beginning of the XXth century there were already 166 churches, particularly 112 in Galicia, 26 in Bukovina and 28 in Transcarpathia. Almost half of the churches were built in Kosiv and Kolomyia counties.

It has been established that most of the churches were concentrated along water and traffic arteries, near administrative and industrial centers. 2/3 of them were built in Galicia, 1/3 – in Bukovina and Transcarpathia. 1900 the density of Hutsul churches in Galicia was 0,4, in Bukovina – 0,5, in Transcarpathia – 1,0 unit for 1000 residents. An average density of churches in each settlement was 0,8 in Galicia, 0,5 in Bukovina, 1,1 in Transcarpathia.

Key words: *Hutsul region, church, geography of spread, density.*

Кляпчук В.М., Тимофій О.П. ГЕОГРАФІЯ ЦЕРКВЕЙ ГУЦУЛЬЩИНИ.

Строительство церковных сооружений на Гуцульщине приобрело широкий размах в XVIII – начале XX вв. Большинство из них сохранились до наших дней, часть их перестраивалась, а на месте разрушенных в конце XIX – начале XX вв. строились новые храмы. В статье анализируется кадастр церквей Гуцульщины, время их строительства и география распространения. Установлено, что наибольшее количество церквей сосредоточено вдоль водных и транспортных артерий, вблизи административных и промышленных центров. Территориально 2/3 из них построены в Галицкой, 1/3 – в Буковинской и Закарпатской Гуцульщине. В 1900 г. плотность церквей в Галицкой Гуцульщине составляла 0,4, в Буковинской – 0,5, в Закарпатской – 1,0 шт. на 1000 чел. местного населения. Плотность церквей в каждом населенном пункте в среднем составляла: Галицкая Гуцульщина – 0,8, Буковинская – 0,5, Закарпатская – 1,1.

Ключевые слова: *Гуцульщина, церковь, география распространения, плотность.*

UDC [395.8+177.74+17.026.3]:008(439)

ŻAL, ŻAŁOŚĆ I ŻAŁOBA W POLSZCZYŹNIE I KULTURZE
DAWNEJ I WSPÓŁCZESNEJ

E. Skorupska-Raczyńska, D. Skrocka

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

У реальній дійсності люди очікують добробуту життя їх самих та тих, кого вони люблять, віддаючи останнім данину через переживання почуттів горя, скорботи, важкої втрати. Ці почуття виражаються та описуються иляхом вибору відповідних лексичних засобів, які демонструють емоції, що переживають чутливі й відповідальні люди, особливо ті, котрі відповідальні за інших, хто не показує своїх почуттів через небажання, заборону чи неспроможність це зробити. Почуття скорботи, горя, важкої втрати мають свою вагу, глибину, присмак і т.п. Однак вони залишаються дуже особистим й глибинним досвідом, прихованим у потаємному куточку серця.

Запропонований в статті лінгвістичний аналіз слів *żal*, *żałość* and *żałoba* [скорбота, горе й важка втрата] свідчить про наявність сильної потреби вираження важких і болісних почуттів. Хоча сучасні люди й намагаються, на перший погляд, приховати свій біль, вербалізація їх страждань виявляється необхідною для цілення пораненої душі тих, хто переживає втрату чи горе з приводу смерті близької людини. Слова, що використовуються з метою опису пережитих емоцій та підтримки з боку свідків цих страждань, є базою для процесу оговтання від горя. Приховування горя та намагання уникнути вираження скорботи спричинюють втрату радості життя та перешкоджають емоційному відновленню, що слідує за втратою.

Ключові слова: лексичний склад, семантика, фразеологія, пареміологія, процес переживання скорботи, педагогіка смерті, втрата, страждання.

Współcześnie wyrazy *żal* ('uczucie smutku z powodu utraty kogoś, czegoś, z powodu doznanego zawodu, czyjegoś cierpienia' [7, s. 1113–1114]), *żałość* (książk. 'przejmujący smutek, żal') i *żałoba* ('żal, smutek po śmierci kogoś bliskiego') łączą nie tylko przyporządkowanie funkcjonalne i semantyczne, ale i historycznie uwarunkowana proveniencja. Żal – identyfikowany dawniej jako 'żałowanie, rozgoryczenie, gorycz, rzewna tęsknota, boleść, ból serca, frasunek i strapienie' [13, s. 687] – odnajdujemy w XV–XVI-wiecznych tekstach literackich ilustrujących najwyższe uczucia ludzkie, których kwintesencją są bezsprzecznie przeżycia Jana Kochanowskiego spisane w przejmujących *Trenach* powstałych po utracie przez poetę niespełna trzyletniej córki [15]. Jako również dawne odnajdujemy znaczenie żalu związane ze skrucą i szkodą. Oddająca opisywane tu uczucia *żałość*, zwana wcześniej *żałotą*, identyfikowana była również ze smętną rzewnością, do której odwołania odnajdujemy w wielu wypowiedziach, m.in. Jakuba Wujka («Oto ginę od żałości w cudzej ziemi»), Piotra Skargi («Prosił pokornie, ręce składając, aby na Boga pomnieli, a onej mu tak wielkiej żałości nie czynili»), Kajetana Koźmiana («Żałość i rzewność Woronicza, któremi wszystkie pisma wierszem i proza zaprawiał, w części przypisać należało jego fizycznej chorobie») [15] i innych. Znacznie szersze konotacje przypisywane były dawniej *żałobie*, która oznaczała prototypowo żal, *żałość*, smutek i przygnębienie, czego potwierdzenia doszukać się możemy w słowach J. Wujka: «Ustało wesele serca naszego, odmienił się w żalobę taniec nasz» [15], ale też pośmiertną, pogrzebową ceremonię, związane z nią zawodzenie płaczek i na-

rzekanie po zmarłym, co objaśnił Grzegorz Knapski słowami: «Żałoba, ceremonia po śmierci przyjaciela albo powinno» [1, t. II, s. 734]. Z tego zapewne wywodzą się kolejne semy o treści: ‘ubiór żałobny, oznaki żałobne’ («Po ojcu w żałobie chodzi») [1, t. II, s. 734] oraz ‘okres trwania żałoby’, zróżnicowany w naszej kulturze i uzależniony przede wszystkim od pokrewieństwa, statusu zmarłego, ale też indywidualnego podejścia osoby osieroconej, co Zygmunt Głogier w Encyklopedii staropolskiej opisuje następująco: «Po śmierci męża, wdowa powinna była odbyć żałobę, a nie mogła wychodzić za mąż przed upływem 6 miesięcy, inaczej traciła wiano. (...) podług prawa koronnego przepisana była żałoba, ale bez oznaczenia czasu. (...) Im głębiej zapuszczamy się w przeszłość, tem dłuższą i surowszą postrzegamy żałobę po bliskich krewnych lub panujących. Mieczysław I po Dąbrówce chodził w żałobie przez lat 6 (...). Po zgonie Boelsława Chrobrego (...) wszyscy jakby z nakazu dłużej niż rok zachowywali żałobę. (...) Żałoba po królowej bywała każdemu dowolna» [9, s. 511–512]. Współcześnie żałobę się ma, nosi, przeżywa, okazuje lub skrywa jako uczucie zaliczane do najbardziej intymnych.

Analizowane wyrazy przyporządkowane są – co naturalne – każdemu cywilizowanemu i wrażliwemu człowiekowi, a ich liczne pokrewieństwo zarówno w języku obiegowym (żałny ‘żałosny, żałobny, smutny, tęskny, smętny, płacziwy, rzewny’; żalobić ‘nabawić żalu, zasmucić’, żalobisty ‘żałobny’, żalobliwy, żałobny, żałobnica, żalobniczka ‘żona żalobnika’, żalobnik; żaloszny, żalostka ‘żałość z powodu blahostki’, ‘pieść żałobna przy pogrzebie’, żalosznicza ‘osoba albo rzecz godna pożałowania’, żalota ‘żałość’), jak i w gwarach (żałać ‘żałować’, żalanie ‘żalenie’, żalejka ‘dudka, piszczałka, fujareczka’, żalnik ‘mogiła, grób, kurhan’, żalniki (żale, żalisko) ‘cmentarz przedchrześcijański, cmentarzysko, grobowisko’; żalobki ‘nabożeństwo żałobne po zmarłym w rocznicę śmierci’, żalomsza ‘msza żałobna’) świadczy o wielkiej

potrzebie wyrażania trudnych i najczęściej bolesnych uczuć.

Współcześnie analizowane wyrazy traktowane są jako synonimy, czego potwierdzeniem jest ich zestawienie w jednym gnieździe, opatrzonym wyrazem żal w znaczeniu ‘smutek’ (będącym nazwą gniazda), w pięciu kolejnych podgniazdach, wyspecyfikowanych wyrazami: uraza (identyfikowanym jako anse, ansy, animozje, ciernie, pretensje, rozżalenie i zadry); żalność (któremu przyporządkowano trzy ciągi wyrazów – pierwszy związany z bólem, drugi ze skrucą, trzeci z żalobą); smutek (kodyfikowany jako liryzm, melancholia i melancholijność, rzewność, uczuciowość i zaduma oraz nostalgia, tęsknota i tęsknica, utęsknienie; związany z chandrą, depresją, przygnębieniem i splinem); lament (postrzegany również jako łkanie, łzy, kwilenie, płacz, szloch, szlochanie, zawodzenie i spazmy); i litość (tu: zmiłowanie; kondolencje, ubolewanie i współczucie; miłosierdzie, politowanie, serce i sumienie) [5, s. 167]. Antonimem żalu jest wesołość, żalności – uciecha, a żaloby – zabawa [5, s. 782].

O złożoności tych osobistych, intymnych, identyfikowanych z bólem przeżyć świadczy wielość ich określeń, zarejestrowanych na przykład w opracowaniach z zakresu frazeologii i paremiologii. Dla przykładu w Słowniku frazeologicznym języka polskiego S. Skorupki [27, s. 889–890] odnajdujemy ponad 40 przydawek identyfikujących specyfikę żalu, który może mieć, ma: głębię (jako bezdenny, głęboki, najgłębszy, niezgłębiony); długość i wagę (jest krótki, lekki; niezmierny, ogromny, wielki); siłę i moc (jako bezwiedny, gwałtowny, niepohamowany, nagły, przejmujący, przemożny, rozzdzierający, wiecznie żywy, zapiekły; gryzący i piekący); dźwięk i smak (cichy, głuchy; gorzki); dyskusyjny status (kiedy jest daremny, dokuczliwy, niesłuszny, niewczesny, próżny) oraz rangę (jako na przykład powszechny, prawdziwy, słuszny, szczerzy, ukryty). Bywa też niewypowiedziany i niewymowny, melancholijny i serdeczny oraz sierocy. Rzadko używany, nieco przesta-

rzaly dziś wyraz żalóść funkcjonuje żywotnie w kilku formach czynnościowych, odzwierciedlając tę, która: bierze, chwytą (za gardło, za serce); przygniata; ścisła (serce, krtań); przejmuje (na wskroś kogo); wzbiera (w kimś). Znacznie bardziej dynamiczny jest żal, który nie tylko maluje się na twarzy, w oczach, mówi, przemawia i ogarnia, ale też kraje, przeszywa i szarpie (serce), rozdziera (piers), ścisła (gardło), drga (w czym głósie), tai się (na dnie serca), targa (kim) i zdejmuje.

Konceptualizacji żalu, żalóści, żaloby służą przyporządkowane im standardowo znaki i symbole, w zasadzie transkulturowe, mimo różniących poszczególne wspólnoty obyczajów, obrzędów i zachowań. Dla przykładu, barwa czarna, oznaczająca prototypowo brak światła, jest w wielu kulturach znakiem żaloby i śmierci. Zwyczaj wyrażania żaloby czarnym strojem, kirem, odpowiednim zachowaniem, unikaniem możliwości zabawy itp. często charakteryzuje się wielowiekową tradycją, jak w wypadku na przykład Żydów, którzy tradycyjnie przestrzegają sziwy, jaką jest «ścisła żaloba obowiązująca najbliższą rodziną zmarłego, trwająca siedem dni» [3, s. 332], podczas której żalobnikom nie tylko nie wolno imać się jakichkolwiek prac, ale też obcinać włosów i myć się. To zaś prototypowo wiąże się z dawnym semickim zwyczajem zaczerniania twarzy przez zropaczonych po stracie bliskiej osoby krewnych, choć pierwotnie wynikało to w zasadzie «z chęci ukrycia swej tożsamości przed zawistną duszą nieboszczyka» [17, s. 49]. Czarne chałaty czy kapoty żydowskie jako strój całoroczny są natomiast znakiem żaloby po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej. Barwą żalu i żalóści jest także szarość związana z popiołem, pyłem i prochem, symbolizującymi również (obok rozpaczy, biedy i nędzy, głodu, przemijania, śmierci i żaloby) potępienie i upokorzenie [17, s. 338–339]. Znakiem żaloby jest kir, strój żalobny, a w życiu publicznym opuszczona do połowy masztu flaga. Można być, chodzić w żalobie, włożyć ją, przywdziać, nosić i zdjąć; obchodzić, ogłosić;

któs jest, pozostaje pogrążony w żalobie. Chorągwią żalobną jest symbolizująca żal po czyjejs śmierci chorągiew czarna. Mówi się o kondukcie, marszu, wieńcu, wiązance żalobnej; odprawia się modły, nabożeństwo, mszę żalobną. Żalobna wieść oznacza informację o czyjej śmierci, podobnie jak metafora uderzyć w żalobny dzwon [27, s. 889–890]. W dawnej polszczyźnie żalobnym chlebem nazywano stypę, czyli posiłek pogrzebowy [17, s. 494].

Standardowo od wieków w polskiej literaturze i sztuce konceptualizacji żalu służy wierzba, stereotypowo płacząca, ilustrująca żalobę, żal, żalóść i tęsknotę za ojczyzną, rajem utraconym, idealizowaną przeszłością, jak w przykładach: «I wydarto go z ziemi – popiołem, || I wydarto go wierzbie płaczącej» (J. Słowacki, Na sprowadzenie prochów Napoleona); «Siedząc po niskich brzegach babilońskiej wody || A na piękne syjońskie wspominając grody, || Co nam inszego czynić, jedno płakać smutnie, || Powiesiwszy po wierzbach niepotrzebne lutnie?» (J. Kochanowski, Psalm 137); «Na zapłakanych wierzbach polskie harfy wiszą; || A w ich cieniu harfiarze siedzą i kołyszą || Głowy w dłoniach wyschniętych» (K. Ujejski, W Paryżu); «Tyś widział gaje stepowych czereśni, || Widziałeś laurem opowite skały... || Mnie dość! gdzie polem powiewa wierzbina, || Wiem, że się Polska kończy lub zaczyna» (K. Laskowski, Wierzyby) [12, s. 451, 147, 541, 212]. W podobnej roli przywoływany jest słowik wyśpiewujący po zmierzchu żalósny smutek, lzy i skargi, zaś instrumentem muzycznym identyfikowanym z opisywanymi uczuciami jest pospolita dudka, czyli fujarka [16, s. 104–105].

Żal i żalóść w kulturze ludowej stanowią rozpoznawalny i popularny komponent pieśni i piosenek, a także paremii i frazeologizmów stanowiących kanon zasad, pouczeń, myśli i spostrzeżeń. W popularnych zbiorach przysłów polskich odnajdujemy ponad 80 jednostek z komponentami żal, żalóść i żaloba, odzwierciedlających różne strukturalnie i semantycznie ich przyporządkowanie. Najliczniejszą ich grupę sta-

nowią wypowiedzenia wskazujące przyczyny żalu, jak: zazdrość (Zazdrość jest żalność i frasunek przychodzący ludziom z cudzego nieszczęścia); gniew (Gniew żal za sobą prowadzi); pochopność (Do żalu ten kwapi się, który rychło sądzi); beztroska (Czas, zdrowie, grosz marnie stracić, z żalem to przyjdzie z czasem przeplacić); czy nieroztropność (Prędką radą żalu jest matka). Bywa, że żal jest skutkiem błędnie pojmowanej radości, czy też płochy miłości (co odzwierciedlają przysłowia: Zła to radość, po której żal chodzi [16, s. 104–105] i Zła to miłość, po której żal chodzi), bądź wydarzeń dla innych radosnych (jak w przykładzie: Swatów odprawa – chłopcu żal, dziewczynie zabawa). Przed niewłaściwymi zachowaniami czy decyzjami przestrzegano, przywołując różne paremie o treści doradczej, np.: Im nas większe nadzieje mydlą, większe żale; Lepsza ostrożność zawsze niż żal po błędzie, a ten, co niedowierza, zdradzonym nie będzie; Lepsza przykrość przed stratą niżli żal po stracie; ale też przestrzegającej i piętnującej, jak w przykładach: Na ludzi niewinnie następować, z upadku się cieszyć, do żalu przywodzić – rzecz szatańska; Prawdę fałszując, konia narowiac, cnotę szkalując, żalem się płaci; Utrapiionemu żalu nie dodawaj nowego i in.

Lud w swej mądrości chętnie dopatrywał się (i dopatruje) równowagi i nieuchronności w działaniach losu, jak w ilustrujących zjawisko przykładach: Ile radości, tyle żalności; Dzisiaj bal, jutro żal; Pospolicie radości pasmo kończy się żalem; Często są radości początkiem żalności; Za weselem żalność chodzi; Cudowna jest na świecie rzecz ludzkich liga; zawsze smutek pociechę, żal nadzieję ściga i innych. Doświadczając jednak radości i żalu, wskazuje się również na znikomość tego pierwszego uczucia, a obfitość drugiego, co również odnajdujemy w analizowanych przysłowiach. Oto przykłady: Krótka uciecha, żal długi; Krótka radość, a żal długi; Wesele na cztery niedziele, smutku i żalności na całe wieczności, swoiście przestrzegające przed nadmiernym uniesieniem w radości i zabawie bądź za-

chłyśnięciem się szczęściem.

Mimo charakterystycznej dla uczucia żalu (żałości, żaloby) jego intymności, trudno jest je ukryć, bo Miłość, żal i pieniądze w sekrecie być nie mogą, co – jak mówi cytowane przysłowie – przyjmuje się za naturalne, oczekując jednak i tu umiarkowania i ganiąc tych, którzy z żalem się publicznie obnoszą. Ilustracją może tu być paremia Pokazuje na twarzy żal nosem indyckim, z dużą dozą prawdopodobieństwa wypowiedziana o kimś ze wzgardą. Jego antonimem są przysłowia odzwierciedlające zrozumienie (Nikt się nie żali, gdy go nic nie boli) i podparte doświadczeniem współczucie (Serce mu się żalem ścisnęło; Żalność mu serce zbolale krajała; Użalenia godny, kamień by go zapłakał). Chętnie też w analizowanych tu przysłowiach odwołujemy się do Boga, prosząc o Jego miłosierdzie, czego potwierdzeniem są z jednej strony prośby o charakterze uniwersalnym, np.: Pożal się Boże oraz Żal się Boże, nie pomoże, z drugiej związane z pracą ogółem (Robota, pożal się Boże), ale też próżną i bezsensowną (Pożal się Boże próżnej pracy i Na gołej skale siać zboże, trudu i pracy pożal się Boże), czy też nieprzemyślaną i bezowocną jak w przykładzie Gdy się za plugiem kurzy, to się żyto burzy, gdy się mokro zorze, to pożal się Boże, będącym jednocześnie przestrogą gospodarską. Odnajdujemy również w analizowanym zbiorze odniesienia do zdarzeń, procesów bądź zjawisk, w których udział nie może wiązać się z żalem. Dominują tu deklaracje dotyczące śmierci, ale w nieokreślonych bądź konkretnych okolicznościach, jak w przykładach: Temu nie żal będzie umierać; Z nieprzyjacielem umrzeć nie żal czy Nie żal umrzeć, zemściwszy się. Uzupełniają je inne, np.: Nie żal płakać, kiedy jest czym lzy otrzeć; Nie żal robić, gdy jest dla czego; Nie żal spaść z dobrego konia; Po starym wole nie masz żalu itp., których zmetaforyzowany charakter pozwala na przekaz różnych treściowo i emocjonalnie treści.

Analiza chronologiczna opisywanych i cytowanych przysłów świadczy o istotnej

przynależności uczuć żalu, żalości i żaloby człowiekowi i ich powszechnym od dawna nie tylko postrzeganiu, ale i interpretowaniu. Ponad 2/5 analizowanych paremii (35 jednostek; 43,2 %) charakteryzuje się rejestracją w dziełach doby średniopolskiej, w tym w polszczyźnie pisanej XVI (9 jednostek) – XVII (19 jednostek) – XVIII wieku (7 jednostek); pozostałe 3/5 odnajdujemy zarejestrowane w źródłach XIX-wiecznych (32 jednostki; 39,5 %) i zbiorach leksyko-graficznych opublikowanych w XX wieku (14 jednostek; 17,3 %). Oto przykłady paremii o proveniencji przynajmniej XVI-wiecznej: Czego komu nie trzeba, tego mu nie żal; Czego oko nie widzi, tego sercu nie żal; Każdemu swego żal; XVII-wiecznej: Cudzego nie żal; Mało dać wstyd, a siła żal; Rzadko się zle nowiny, rzadko miała żale; XVIII-wiecznej: Rwać sobie włosy z żalu; U następcie dziedzica dla kształtu żaloba; XIX-wiecznej: Czyja zguba, tego żal; Nie żal było dać mu gęby; Serce z żalu pękło; Użałił się Pan raka, dał mu w tyle oczy; W zazdrości pełne serce żalości; Żal psa z domu wygnać; i XX-wiecznej: Jak nie ma żaloby, to nie ma sądu. O ich popularności świadczy też nieskomplikowana składnia, ułatwiająca przekaz zarówno dosłownych, jak przenośnych treści, jako że w większości są to wypowiedzenia pojedyncze (39,5 %), np.: Schował żal do kieszeni, i zdania bądź ich równoważniki dwukrotnie złożone (51,9 %), np.: I gość miły, i chleba żal, sporadycznie zaś złożone wielokrotnie (8,6 %), np.: Kto sieje tatarkę, ma żonę Barbarkę i krowami orze – żal się mocny Boże.

Wymiar psychologiczny przytoczonych analiz językoznawczych podkreśla i potwierdza także wyjątkowość, przenikliwość, a nawet udrękę spowodowaną śmiercią bliskich. Człowiek, doświadczając straty osób kochanych, odczuwa bolesną pustkę i niezrozumienie dla braku, którego nie może wypełnić inny człowiek. Rozpacz i żal prowokują również bunt i sprzeciw wobec wydarzenia odbieranego jako szczególne, wyłącznie przez osobę przeżywającą rozpad dotychczasowych relacji i uczuć. Wielu

trudnym i bolesnym emocjom towarzyszy bowiem przekonanie, że nikt nie zrozumie i nie może udzielić wsparcia w sytuacji, której poznanie przynależne jest tylko osobie cierpiącej. Samotność funeralnych doznań wzmacnia również tabuizowanie treści związanych z doświadczeniem śmierci, która jest usuwana z publicznej i społecznej przestrzeni. Paradoksalnie, to dzięki wysiłkom nauki, odkryciom medycznym i rozwojowi techniki sukcesy na polu ochrony życia sprawiły, że współczesne społeczeństwo zmieniło swoje odwieczne nastawienie do śmierci – z akceptującego na walczący z jej koniecznością. Mimo towarzyszącej ludzkości świadomości, że każdy musi umrzeć, oddalana jest refleksja o indywidualnej, własnej śmierci. Naturalną konsekwencją opisywanych przemian jest przenoszenie cmentarzy na odległe tereny (także wskutek interwencji lekarzy), rezygnacja z czuwania przy zmarłym (jest to niehigieniczne i nieprzyzwoite) oraz medykalizacja śmierci (uporczywe hospitalizowanie ciężko chorych) [25, s. 182].

Czarna bluzka jako wyraz żaloby to rzadki obraz, a czarna aksamitka przyszyta do kołnierzyka kurtki lub klapy marynarki to tylko wspomnienie starszego pokolenia nieznane wśród młodych osób. Rytuały i obrzędy żałobne coraz częściej traktowane są bowiem jako zbędna tradycja, która odchodzi w zapomnienie, tymczasem dla procesu przezwyciężania bólu związanego ze stratą i żalobą niezwykle cenne są takie rytuały i obrzędy, jak: pogrzeb i jego przygotowanie, osobiste pożegnanie ze zmarłym, spotkanie rodziny i przyjaciół po pogrzebie, okres oficjalnej żaloby, zachowanie pamiątek, a także świadome przeżywanie kolejnych rocznic śmierci [28].

Sukienka i jej kolor nie są oczywiście najważniejszym wymiarem przeżywanej straty, jednak nie tylko zwyczajne żałobne zniknęły z ludzkich doświadczeń. Bez odpowiedzi pozostają także pytania o sens życia i sens śmierci. Jej brak jest tym bardziej dotkliwy, że współczesny proces wychowawczy pozbawiony jest często od-

niesień duchowych, religijnych, a przecież wychowanie religijne jest tym specyficznym oddziaływaniem na człowieka, które nie ucieka od tematów śmierci i cierpienia, traktując je jako wydarzenia, w których najbardziej ujawnia się tajemnica ludzkiego losu [10, s. 66]. Brak perspektywy religijnej oraz rezygnacja z mitów i obrzędowości sprawia, że «społeczeństwo, które odrzuciło śmierć, ponieważ zagubiło symbolikę życia wiecznego, musi zwrócić się ku nowym świeckim ceremonialom, które będą kompensować pocieszycielską moc utraconej religii» [29, s. 144]. Dla Antoniego Kępińskiego są nimi: potok wymowy, nerwicowa hiperaktywność, rzucanie się w wir życia, nadmierne życie towarzyskie, ustawiczne podróże, unikanie skupienia i samotności [14, s. 87]. Florian Znaniecki pisze natomiast o ludziach zabawy, widząc w tym określeniu czytelne konotacje pejoratywne ze względu, między innymi, na umiłowanie nieodpowiedzialności [22, s. 56], a Neil Postman twierdzi nawet, że odnosi się wrażenie, że współczesny człowiek ma się bez przerwy zabawiać – zabawiać się na śmierć [22, s. 59]. Hałas i chaos ludzkich działań oraz ucieczka przed ciszą i refleksją stają się więc symptomami typowymi dla osób, które w nerwicowym lęku przed samotnością ukrywają lęk przed śmiercią. Jest on także widoczny w niedojrzałym sposobie radzenia sobie z żałobą, która przestaje być procesem godzenia się ze stratą i zaakceptowania braku bliskiej osoby, a przybiera postać ucieczki od bólu, negowania straty, udawania, że nic się nie stało, sięgania po leki uspakajające lub substancje psychotropowe. Współczesny człowiek nie godzi się bowiem z faktem, że nie jest możliwe pokonanie smutku i żaloby bez konfrontacji z bólem i przeżyciem intensywnego cierpienia.

Bieg życia, mimo że niemożliwy do zaplanowania, pozwala domyślać się wydarzenia śmierci, która zawsze budziła, nie tylko niepokój, ale także ciekawość i pragnienie poznania, dlatego śmierć była najważniejszym zagadnieniem starożytności, a filozofia miała do niej przygotować [18,

c. 229]. Lukrecjusz pisał dlatego za Epikurem, że: «Najstraszniejsze zło – śmierć jest niczym dla nas, bo jak długo istniejemy, śmierci nie ma, a gdy śmierć nadejdzie, nas już w tym momencie nie ma. Przeto śmierć jest niczym zarówno dla żywych, jak i zmarłych: dla żyjących bowiem nie ma jej, a zmarli już nie istnieją» [20, s. 187–188]. Ta myśl, choć wskazywała na niemożliwość uniknięcia śmierci, była próbą uwolnienia człowieka od lęku przed bólem konania i przed nicością, tłumacząc, że los ludzki nie jest beznadziejny, a sposobem przygotowania do końca życia jest bezwzględne uznanie zagłady świata i każdego pojedynczego istnienia [18, s. 227–230].

Trudno wyobrazić sobie człowieka XXI wieku, który wsłuchując się w argumenty starożytnego filozofa, odsuwa od siebie lęk wywołany myślą o własnej śmierci i któremu uznanie skończoności każdego człowieka pozwoli nie odczuwać bólu i cierpienia z powodu śmierci kochanej osoby. Bliższe współczesnemu odczuwaniu jest, z dużą dozą prawdopodobieństwa, Heideggerowskie bycie ku śmierci jako bycie ku możliwości, ponieważ autor książki *Bycie i czas* podkreśla, że chociaż ludzie nie doświadczają własnej śmierci, w sposób szczególny uderza ich śmierć innych, a zakończenie jestestwa staje się wówczas «obiektywne» [11, s. 367]. Heidegger dostrzega jednak, że ludzie mówią o śmierci najczęściej wymijająco, w sposób «zdawkowy» (kiedyś się w końcu umiera, ale póki co, to nas nie dotyczy). Filozof zwraca uwagę, że w zwrocie «umiera się» tak naprawdę ma znaczenie owo «się», które można interpretować jako «nikt» i jako uzasadnienie i wzmocnienie pokusy zakrywania ludzkiego bycia ku śmierci [11, s. 356]. Większość ludzi odwraca się więc od tajemnicy śmierci, która skończy ich życie, a śmierć bliskich lub znaczących osób traktuje jako niezasłużone i niepotrzebne cierpienie.

Według psychologów natomiast zablokowane emocje związane ze śmiercią (własną lub czyjąś) przeszkadzają żyć, hamują możliwość autentycznego rozwoju i zmniejszają

szają zdolność przeżywania nawet wydarzeń szczęśliwych [6, s. 15–19]. Konsekwencją braku metafizycznego rozumienia własnej kondycji egzystencjalnej jest dlatego nie tylko samotność i smutek, lecz także problemy zdrowotne. Silny stres, który towarzyszy żalobie, zwiększa bowiem niebezpieczeństwo choroby serca, nadciśnienia, a nawet nowotworów. Co więcej, pod wpływem psychicznego nacisku wywołanego, boleśnie odczuwaną stratą, człowiek może mieć problemy ze snem, być mniej aktywnym, za to więcej pić i palić. Znaczące zmiany osobiste (śmierć kochanej osoby, ale także utrata pracy lub rozwód) stają się dlatego przyczyną choroby, co potwierdzają obserwacje przeprowadzone na wdowach i wdowcach [21, s. 626–627]. Zależność między stresem a chorobą tłumaczą badania systemu immunologicznego, w których skutki stresu opisuje się jako fizjologiczną reakcję ciała na zagrażające wydarzenia lub badania definiujące stres jako stopień, w jakim ludzie muszą zmienić i przystosować swoje życie do wymagań zewnętrznych.

Śmierć osoby bliskiej, kochanej, znaczącej może stać się sytuacją demobilizującą funkcjonowanie ludzkiego organizmu oraz zmuszającą do zachowań adaptacyjnych. Przeżycie procesu żaloby wymaga więc zmierzenia się z bólem rozstania, przepracowania swoich lęków i odnalezienia nowego wymiaru życia, w którym nie ma osoby, do tej pory, uzasadniającej swoim istnieniem radość i sens wspólnej egzystencji. Brak dojrzałości i zakończenia tak rozumianego przebiegu zdrowienia nie domyka zranionych obszarów ludzkiej psychiki, powodując jej zakotwiczenie w doświadczonym cierpieniu. Nikt nie jest jednak przygotowany na śmierć bliskiej osoby, a to, czy człowiek w żalobie będzie w stanie żyć dalej, nie popadając w rozpacz i autonegację, zależy, według Wojciecha Chudego, w dużej mierze od wychowawczego wpływu rodziny, kontekstu religijnego oraz dialogu i kontaktu z drugim człowiekiem. Dzieje się tak, ponieważ ci, którzy zostają, potrzebują i poszukują tego samego, jak i ci,

którzy odchodzą. Muszą więc, podobnie jak człowiek umierający, przelamywać ten sam opór współczesnego społeczeństwa, które ucieka od tematu śmierci i umierania [4, s. 135]. Ten opór sprawia, że tak jak człowiek umierający, tak i człowiek, który stracił bliskiego, jest najczęściej samotny, a dialog z nim, dla osób postronnych, wydaje się rzeczą niemożliwą. Postulat obecności drugiej osoby, która wspiera cierpiącego i będącego w żalobie człowieka, wymyka się bowiem przemilczanej i pozbawionej refleksji interpretacji skończoności ludzkiego życia.

Świadomość tego towarzyszy wielu ludziom, stąd pewnie rezygnacja z czarnej bluzki lub czarnej aksamitki, by nie drażnić swoim cierpieniem i nie przypominać o śmiertelności każdego człowieka. Nie odbierając prawa do bólu żaloby, współczesne społeczeństwo pozostawia go jednak jako przywilej prywatnych, intymnych doświadczeń osoby przeżywającej stratę, banalizując jednocześnie śmierć w mass-mediach, a płacz nad trumną uznając za przesadny i egzaltowany. Człowiek funkcjonujący w «odsakralizowanym uniwersum» [24, s. 192–196] pozbawiony jest także «narzędzia» pomocnego w rozumieniu sensu cierpienia, ofiary i śmierci. Wobec doświadczonej straty staje więc bezradny i bezbronny.

Ludzie, którym zmarł ktoś bliski, mogą czuć głęboki smutek, pustkę, ulgę (po długiej opiece nad ciężko chorym), osamotnienie, brak perspektyw życia pozbawionego ukochanej osoby. Pedagogika umierania musi więc uwzględniać wszystkie wymienione wyżej rodzaje sytuacji wychowawczej, pamiętając, że stosunek uczuciowy i moralny do własnego osamotnienia buduje się od bardzo wczesnych lat dzieciństwa [4, s. 131]. Oznacza to, że dom rodzinny staje się miejscem, w którym dziecko uczy się nie tylko chodzić, mówić i wypełniać swoje obowiązki, ale także po raz pierwszy spotyka się z odczuciem straty i wydarzeniem śmierci. Doświadcza ich, gdy zepsuje ulubioną zabawkę, gdy traci swoje ukochane zwierzątko oraz, gdy umierają członkowie rodziny, sąsiedzi, koledzy. Można więc

przypuszczać, że postawa rodziców wobec śmierci również bezpośrednio wpływa na kształtowanie podobnej orientacji u dzieci, a w konsekwencji u dorosłych wkraczających w życie z niewielkim bagażem doświadczeń, natomiast z bogactwem wzorów (pozytywnych i negatywnych) zaczerpniętych z zachowań matki oraz ojca.

Drugim po rodzinie znaczącym środowiskiem wychowawczym i miejscem, w którym dziecko-uczeń przebywa prawie jedną trzecią dnia, jest szkoła. W odróżnieniu od rodziny funkcjonuje ona w warunkach wyraźnie zinstytucjonalizowanych, jednak przed nauczycielem stawia się wymagania kształtowania postaw ucznia wobec ludzi, norm i wartości. Nie oznacza to jednak, że ze względu na konieczność podejmowania tematów aksjologicznych poruszane są także kwestie cierpienia i śmierci i choć w niektórych scenariuszach godzin wychowawczych [8] można dostrzec refleksję nad umieraniem, cierpieniem i żałobą, to jednak nie jest to powszechna praktyka w pracy nauczyciela.

Wprowadzenia młodego człowieka w świat wartości, zagadnień egzystencjalnych, czy «wydarzenia» śmierci, należy upatrywać w filozoficznych podstawach tworzonych programów [23, s. 55–84], zagadnieniach życia i śmierci omawianych na przedmiotach przyrodniczych, dyskusji zagadnień końca ludzkiego życia podejmowanych przez historię i literaturę oraz «doświadczeniach o dużym ładunku emocjonalnym (estetycznych i filozoficznych), które obrazują los człowieka i okoliczności, w których człowiek wybiera» [23, s. 62]. Pojęcie śmierci wymaga więc intelektualnej dojrzałości, dlatego rola szkoły, jako instytucji przygotowującej do zrozumienia i dyskusji zagadnień eschatologicznych, to rola inspiratora uczniowskiego myślenia, uczenia się, wyobraźni, twórczości, pamięci, krytycznej refleksji, czy ciekawości poznawczej. Bez wspomaganie umiejętności intelektualnych uczeń będzie miał bowiem problemy z przyswojeniem wiedzy matematycznej, ale nie zdoła także stawiać pytań

egzystencjalnych oraz szukać na nie odpowiedzi. Maria Braun-Galkowska zwraca wprawdzie uwagę, że przygotowanie intelektualne i przemyślenie sprawy nie zmienia dramatu śmierci, jednak podkreśla jako konieczne przygotowanie człowieka to towarzyszenia bliskim umierającym oraz przeżywania żaloby [2, s. 140].

Udzielanie mądrej pomocy komuś, kto przeżywa żalobę w obliczu śmierci kochanej osoby, jest możliwe tylko wtedy, gdy osoba wspierająca potrafi zająć dojrzałą postawę wobec własnej śmierci [28]. Jej rozumienie, a nawet akceptacja stają się bowiem podstawą nie tylko kompetencji poznawczych, takich jak wiedza o przebiegu procesu żaloby, reakcji na nią czy znajomości emocji wiążących się ze stratą, lecz także odwagi poruszania się wokół tematu kwestii ostatecznych. Właściwe ich pojmowanie i ustosunkowanie się do wydarzenia śmierci rozstrzyga przecież o sensie życia zarówno tego, kto umiera, jak i o dojrzałości duchowej tych, którzy zostają przy życiu [26, s. 23]. Każdy człowiek pozostaje jednak wobec tajemnicy końca ludzkiego życia sam i nie może w żaden sposób skorzystać z własnego ani cudzego doświadczenia [19, s. 78], a wiedza o umieraniu nie pozwala na wpisanie jej w sztywne ramy jednej teorii, powołującej się na ścisłe zasady odnoszące się do zachowań po śmierci bliskich osób. Sytuacje śmierci, przemijania, żaloby i żalu po stracie ukochanych lub znaczących ludzi są przecież nieuchronnym stanem dla każdego człowieka, dlatego pomijanie ich lub rezygnacja z włączenia w proces wychowawczy, pozwala domyślać się problemów w zmaganiu się z cierpieniem i bólem, które nie dopuszczone i nieuświadomione nie ułatwiają odnalezienia się w nowej, trudnej rzeczywistości.

Podsumowując. Człowiek, postrzegając rzeczywistość, oczekuje w niej, a tym samym w życiu swoim i bliskich, równowagi, pozwalającej mu na godne doświadczenie uczuć bolesnych, związanych z żalem, żalością i żałobą. Potrzebie ich charakteryzowania i opisywania służy słownictwo, którego

wybór pozwala na określanie przeżyć, jakimi osoby wrażliwe i odpowiedzialne, szczególnie za innych, dzielić się nie chcą, nie mogą, bądź zwyczajnie nie potrafią. Mające miarę, wagę, głębię, smak itd. uczucia żalu, żalości i żaloby pozostają jednak w sferze doświadczeń bardzo osobistych, wręcz intymnych, dlatego chowanych, skrywanych na dnie serca, w głębi serca. Z dużą dozą prawdopodobieństwa dość liczne i w większości dawne przysłowia przekaz trudnych treści mogły usprawniać, ułatwiając budowanie relacji międzyludzkich, wymagających zrozumienia i wsparcia.

Przywoływane analizy językowe wyrazów żal, żalność i żaloba świadczące o wielkiej potrzebie wyrażania trudnych i bolesnych uczuć, stają się potwierdzeniem tego, że mimo iż współcześnie oczekuje się od ludzi skrywania doświadczanego bólu, to jego odzwierciedlenie okazuje się niezbędnym warunkiem scalenia rozbitej po stracie psychiki człowieka doświadczającego żaloby. Oczekuje on bowiem ciszy, intymności, a nawet samotności, jednak bez słów opisujących przeżywane emocje i bez wsparcia świadków jego cierpienia nie jest możliwe pełne i zdrowe przeżycie żaloby, która schowana i nieartykułowana zabiera radość życia, stając się przeszkodą dla prawidłowego rozwoju.

Bibliografia

1. Bańkowski A. *Etymologiczny słownik języka polskiego* / A. Bańkowski. – Warszawa, 2000. – 984 s.
2. Braun-Galkowska M. *W tę samą stronę. Książka dla nauczycieli o wychowaniu i lekcjach wychowawczych* / M. Braun-Galkowska. – Warszawa, 1994. – 315 s.
3. Cała A., Węgrzynek H., Zalewska G. *Historia i kultura Żydów polskich* / A. Cała, H. Węgrzynek, G. Zalewska. – Warszawa, 2000. – 339 s.
4. Chudy W. *Odchodzenie z nadzieją u podstaw pedagogiki umierania* / W. Chudy. – Lublin, 2007. – 378 s.
5. Dąbrówka A., Geller E., Turczyn R. *Słownik synonimów* / A. Dąbrówka, E. Geller, R. Turczyn. – Warszawa, 1998. – 488 s.
6. Doziuk A. *Nie bać się śmierci* / A. Doziuk. – Warszawa, 2001. – 184 s.
7. Dubisza S. *Objaśnienie semantyczne*

wyrazów żal, żalność, żaloba za / S. Dubisza. – Warszawa, 2003. – 1788 s.

8. Dudziak U. *Wychowanie w klasie szkolnej. Scenariusze godzin wychowawczych dla szkół ponadpodstawowych* / U. Dudziak. – Warszawa, 2002. – 564 s.

9. Gloger Z. *Encyklopedia staropolska ilustrowana* / Z. Gloger. – Warszawa, 2012. – T. IV. – 872 s.

10. Gogacz M. *Pedagogika chrześcijaństwa jako religii krzyża i zmartwychwstania* / M. Gogacz // *Pedagogika Katolicka*, Stalowa Wola. – 1999. – 164 s.

11. Heidegger M. *Bycie i czas* / M. Heidegger. – Warszawa, 1994. – 421 s.

12. Hertz P., Kopaliński W. *Księga cytatów z polskiej literatury pięknej od XIV do XX wieku* / P. Hertz, W. Kopaliński. – Warszawa, 1975. – 654 s.

13. Karłowicz J. *Słownik języka polskiego (zwany Słownikiem warszawskim)* / J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. – Warszawa, 2009. – 687 s.

14. Kępiński A. *Lęk* / A. Kępiński. – Warszawa, 1995. – 346 s.

15. Kochanowski J. *Treny. Dzieła polskie* / J. Kochanowski. – Warszawa, 1960. – 212 s.

16. Kopaliński W. *W tradycji chrześcijańskiej instrumentem symbolizującym m.in. żal, smutek i tęsknotę jest harfa* / W. Kopaliński. – Warszawa, 2007. – 315 s.

17. Kopaliński W. *Słownik symboli*, op. cit. / W. Kopaliński. – Warszawa, 2010. – 854 s.

18. Krokiewicz A. *Hedonizm Epikura* / A. Krokiewicz. – Warszawa, 1961. – 287 s.

19. Leone S. *Śmiertelnie chory* / S. Leone. – Kraków, 2000. – 169 s.

20. Leśniak K. *Lukrecjusz* / K. Leśniak. – Warszawa, 1985. – 320 s.

21. Myers D. *Psychologia* / D. Myers. – Poznań, 2003. – 778 s.

22. Nalaskowski A. *Pedagogiczne złudzenia, zmyślenia i fikcje* / A. Nalaskowski. – Kraków, 2009. – 278 s.

23. Ornstein A.C. *Program szkolny. Założenia, zasady, problematyka* / A.C. Ornstein, F.P. Hunkins. – Warszawa, 1999. – 224 s.

24. Rega A. *Człowiek w świecie symboli. Antropologia filozoficzna Mircei Eliadego* / A. Rega. – Kraków, 2001. – 324 s.

25. Sahaj T. *Człowiek – istota śmiertelna. Filozofia. Religia. Medycyna. Sport* / T. Sahaj. – Poznań, 2004. – 322 s.

26. Siemianowski A. *Śmierć i perspektywa nadziei* / A. Siemianowski. – Gniezno, 1992. – 241 s.

27. Skorupka S. *Słownik frazeologiczny języka polskiego* / S. Skorupka. – Warszawa. –

1262 s.

28. Śmierć, żaloba i życie : [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.opoka.org.pl/biblioteka/T/TS/smierc_zaloba_zycie.html (dostęp : 06.03.2016).

29. Thomas L. Trup. *Od biologii do antropologii* / L.Thomas. – Łódź, 1991. – 365 s.

Skorupska-Rachynska E., Skrotska D. SORROW, GRIEF AND BEREAVEMENT IN OLD AND MODERN POLISH LANGUAGE AND CULTURE. *Human beings expect their reality to provide balance in their lives and the lives of their loved ones, affording them dignity to experience painful feelings of grief, sorrow and bereavement. These are expressed and described with lexical choices which shed light on the emotions experienced by sensitive and responsible people, especially those responsible for others, who do not share their feelings because they do not want to do it, are not allowed to do it, or simply are not able to do it. The feelings of sorrow, grief and bereavement have their own weight, depth, flavour, etc. They remain, however, a very personal and intimate experience, concealed and hidden deep at the bottom of the heart.*

The linguistic analyses of the words żal, żałość and żaloba [sorrow, grief and bereavement] presented in the paper show that there is a great need to express difficult and painful feelings. Although people of today are expected to hide the fact they are in pain, the verbalisation of their suffering turns out to be necessary to heal the wounded psyche of those experiencing loss and grief following a death. The words to describe the emotions they are feeling and the support of witnesses of their suffering are the foundations for a healthy grieving process. Hiding your grief or trying not to express your sorrow and bereavement steal away the joy of life and hinder the recovery and growth that follow loss.

Key words: *lexis, semantics, phraseology, paremiology, grieving process, pedagogy of dying, loss, suffering.*

UDC 316.722:054.72/.73 (439)

WIELOKULTUROWOŚĆ A OBECNOŚĆ UCHODźCÓW
I IMIGRANTÓW W POLSCE

B.A. Orłowska

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

Метою статті є показати відношення між мультикультурністю і впливом іноземців й іммігрантів. Завдяки контактам з представниками інших націй ми можемо довідатись і зрозуміти нове. Для цього необхідно здійснення заходів, що стосуються міжкультурної освіти. Зважаючи на ситуацію в Європі, нам слід робити все, щоб досягти у сфері міжкультурної освіти бажаних результатів. Для біженців, мігрантів, іноземців, представників нацменшин у їх стосунках з більшістю населення слід створити такий тип суспільства, щоб його громадяни, незважаючи на множинність й різноманітність, могли спільно будувати нове майбутнє.

Ключові слова: мультикультурність, іноземець, іммігрант.

Obserwując to, co obecnie dzieje się w wielu krajach Europy, pokazuje, że współczesny świat «zagubił się» w wielokulturowości. To, co miało dać szansę na przetrwanie i utrzymanie tożsamości licznych grup mniejszościowych obecnie stało się dużym problemem. Założenia wynikające z edukacji międzykulturowej miały przynieść m.in. rezultaty w postaci przygotowania przedstawicieli grup mniejszościowych i większościowych do nauczenia się siebie nawzajem. Tymczasem obecne doświadczenia m.in. z imigrantami i ich obecnością stawiają Europę przed nowym wyzwaniem. Pamiętać należy przy tym, że «społeczności i społeczeństwa wielokulturowe powstawały w różnych okolicznościach, z różnych powodów i miały – oraz nadal mają – wiele cech różnych, ale i cechy wspólne. Różne były i są skutki powstawania takich społeczeństw, różne losy» [7, s. 17].

Dokonując analizy zagadnienia wielokulturowości trzeba mieć świadomość jej zmienności w zależności od miejsca i czasu definiowania. Jak zwraca uwagę Izabela Czerniejewska «dość często w literaturze naukowej «wielokulturowość» przedstawia się trójplaszczynowo» [1, s. 19]. Autorka wskazuje tu na określenie wielokulturowości jako wielokulturowość empiryczna, która «jest tym, czego doświadczamy w miejscu o dużym natężeniu osób odmiennych kulturowo. (...) Drugim szczeblem wielokulturowości jest poziom społeczny. Zachodzi on wtedy, gdy na gruncie codziennym ludzie zauważają różnice pomiędzy sobą a swoimi sąsiadami, gdy dostrzegają jak odmiennymi wartościami kierują się w życiu. (...) Trzecia płaszczyna wielokulturowości rozumiana jest jako ideologia lub też polityka wielokulturowa (czasem multikulturowa) i pojawia się wówczas, gdy środowiska opiniotwórcze zaczynają zauważać konieczność uregulowania sytuacji współistnienia odmiennych grup kulturowych, by każdej dać pewne prawa i przywileje oraz obowiązki» [1, s. 19–20].

Wielokulturowość przyniosła z jednej strony nowe doświadczenia w postaci spotkania z Innym. Ale spowodowała też, że temu spotkaniu z Innym zaczęli przyglądać się wszyscy. Doświadczanie Innego może nauczyć nas bardzo wiele. To dzięki Innemu mamy szansę na szerszy rozwój, dostrzeżenie siebie na tle Innych i doświadczanie inności w perspektywie własnej kultury. Przyczyn powstawania wielokulturowości jest wiele. T. Lewowicki zwraca uwagę, że należą do nich m.in.: wojny i migracje ludzi [7, s. 18].

Wraz z migracjami ludności pojawiły się też różne problemy. I. Czerniejewska zwraca uwagę, że dzieje się tak gdyż «imigranci bowiem są niezwykle zróżnicowaną grupą:

Ośrodki dla cudzoziemców w Polsce

Rys. 1. Występowanie ośrodków dla cudzoziemców w Polsce [5].

różnią się motywami przybycia, krajem pochodzenia i zapleczem kulturowym, pracą wykonywaną i statusem społecznym. Wpływają na różnorodność kulturową i wnoszą do społeczeństwa nowy kapitał wiedzy, doświadczenia i perspektyw, mają wiele do zaoferowania, choć społeczeństwo przyjmujące nie zawsze jest zainteresowane ich ofertą» [1, s. 150].

T. Lewowicki zwraca uwagę, że «wielokulturowość w potocznym, powszechnym rozumieniu kojarzy się głównie ze zróżnicowaniem narodowym i etnicznym. (...) Ale zjawisko to ma i inne – również istotne w życiu ludzi-wymiary. Do najważniejszych z nich należy zróżnicowanie religijne czy wyznaniowe» [7, s. 19]. Przybywający uchodźcy i imigranci przywożą ze sobą również swoją religię, która może być różnie odbierana w kraju, do którego przybyli. Jerzy Nikitorowicz zwraca przy tym uwagę, że «z perspektywy czasu współczesną wielokulturowość traktują jako każdą zmianę cywilizacyjną, przechodzenie od izolacji do otwarto-

ści i wzajemnych zapożyczeń, nieodwracalny proces regulujący wzajemne poznawanie i przenikanie się kultur» [8, s. 49]. Oznacza to, że jest to proces dynamiczny i nieunikniony w szerszej perspektywie. T. Lewowicki zwraca też przy tym uwagę, że «współcześnie pojmowanie wielokulturowości dotyczy nie tylko spraw narodowości, etniczności, religii czy wyznań. Zgodnie z dosłownym odczytaniem tego pojęcia podkreśla się zróżnicowanie właśnie kultur – języków, obyczajów, stylów życia, tego wszystkiego co składa się na kulturę duchową i materialną» [7, s. 19].

Wielość i różnorodność występująca w Europie nie jest zjawiskiem nowym. T. Lewowicki zwraca uwagę, że «tradycje wielokulturowości są wyraźne również w Europie. W poszczególnych państwach żyją różne grupy narodowe i etniczne, które łączy wiele dobrych doświadczeń i które nierzadko dzieli niemało tragicznych wydarzeń» [7, s. 21]. Dzieje się tak m.in. dlatego, że «pojęcie «imigrant» niesie w swoim polu semantycznym zarówno kwestie przybywania, przemiesz-

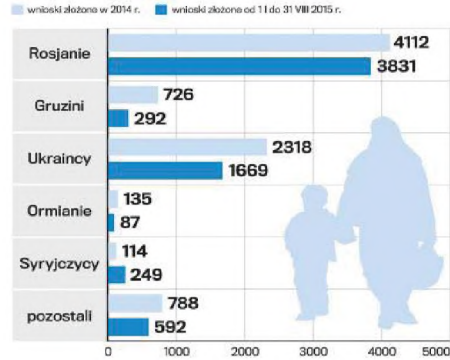
OSRODKI DLA CUDZOZIEMCÓW W POLSCE

WYDATKI NA UTRZYMANIE OSRODKÓW DLA CUDZOZIEMCÓW

KTO SKŁADA WNIOSKI O STATUS UCHODźCY

LICZBA ZŁOŻONYCH WNIOSKÓW O STATUS UCHODźCY I DECYZJI POZYTYWNYCH

Rys. 2. Obecność cudzoziemców w Polsce i koszt związany z ich utrzymaniem [2].

czania się do kraju osiedlenia, jak i obcości kulturowej, inności» [1, s. 151]. Warto jest w tym miejscu zwrócić uwagę na występowanie tzw. «szumu komunikacyjnego», który jest konsekwencją zamiennego stosowania «pojęć «imigrant», «cudzoziemiec» i «uchodźca» na różnych forach. Wynika to z faktu, że każdy uchodźca jest de facto imigrantem, choć nie zawsze jest odwrotnie» [1, s. 152].

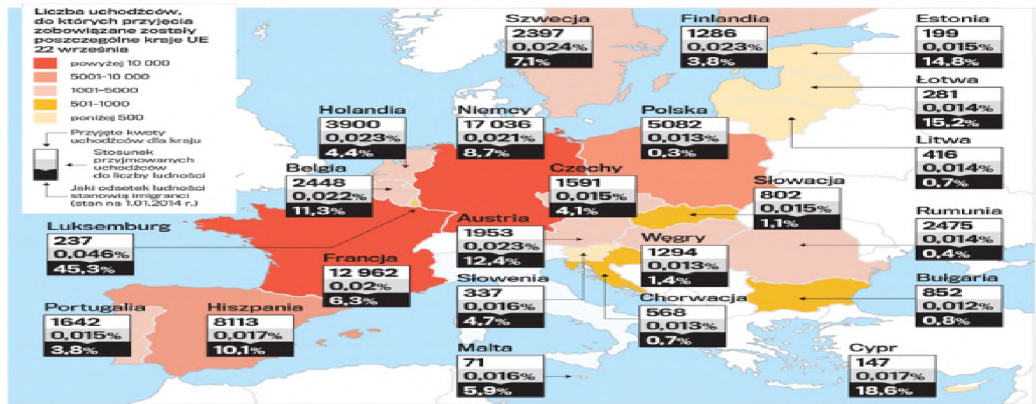
Oczywiście w obecnym czasie zapewne nie uniknie się życia i funkcjonowania w środowisku wielokulturowym. Istotą pracy staje się więc edukacja o tych środowiskach ale też w tych środowiskach. Patrząc z perspektywy doświadczeń «funkcjonowanie społeczeństw wielokulturowych można – w uproszczeniu – ująć w dwa powtarzające się scenariusze. Jeden – to zgodne życie ludzi i (bardziej lub mniej kooperacyjne) tworzenie dóbr duchowych i materialnych, stosunkowo bliskie kontakty, poznawanie i wzajemne wzbogacanie kultur. Ten scenariusz zazwyczaj powtarza się w czasach pokoju, czasach względnej sta-

bilizacji lub poprawy warunków życia. Drugi związany jest zazwyczaj albo z konfliktami wywoływanymi przez polityków, elity rządzące, ludzi rządnych władzy, «nawiedzonych» ideologów, albo z pojawiającymi się problemami gospodarczo-ekonomicznymi, kryzysami społecznymi, czasem drobnymi konfliktami, które – podsycane – przeradzają się w wielkie konflikty. W tym scenariuszu wrogami z reguły stają się Inni, Obcy» [7, s. 24].

Zjawisko imigracji narasta z roku na rok. Przykładowo poniżej liczba wniosków złożonych przez obywateli Ukrainy w Polsce.

Z jednej strony napływ uchodźców wzbogaca nowe miejsce pobytu. Ale z drugiej strony może też być źródłem wielu różnych konfliktów i trudnych sytuacji. Jak zwraca uwagę T. Lewowicki «bogactwo zjawiska wielokulturowości i związane z różnymi odmianami wielokulturowości ideologie, motywacje, zachowania ludzi stanowią stałe tło i po części również treść edukacji. (...)

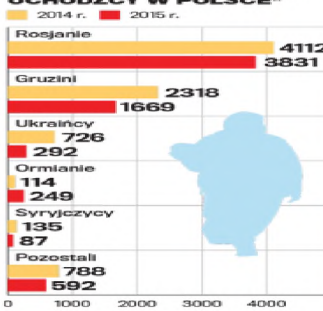
UCHODZCY W EUROPIE

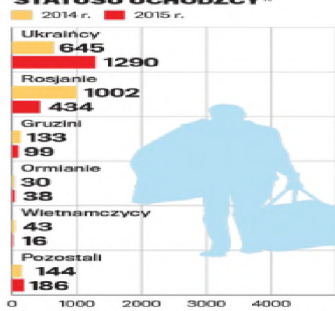
ZRÓDŁO: RADA UE, EUROSTAT, BIODATA.PL

UCHODZCY W POLSCE

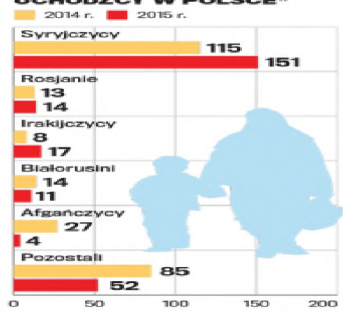
KTO STARAŁ SIĘ O STATUS UCHODZCY W POLSCE*

KOMU ODMÓWIONO STATUSU UCHODZCY*

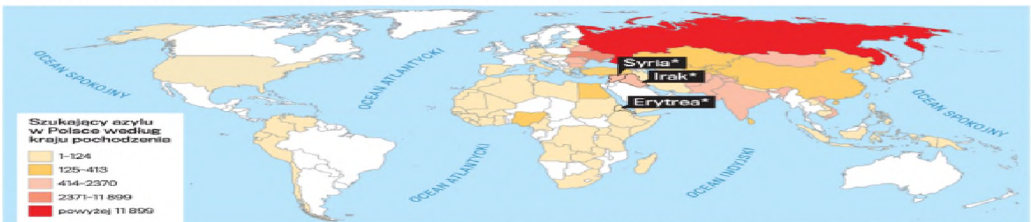
KOMU PRZYZNAANO STATUS UCHODZCY W POLSCE*

*Najliczniejsze obywatelstwa, stan na 31.08.2015 r.

ZRÓDŁO: URZĄD DO SPRAW CZUDZOZIEMCÓW

OSOBY SZUKAJĄCE AZYLU W POLSCE W LATACH 1999-2015

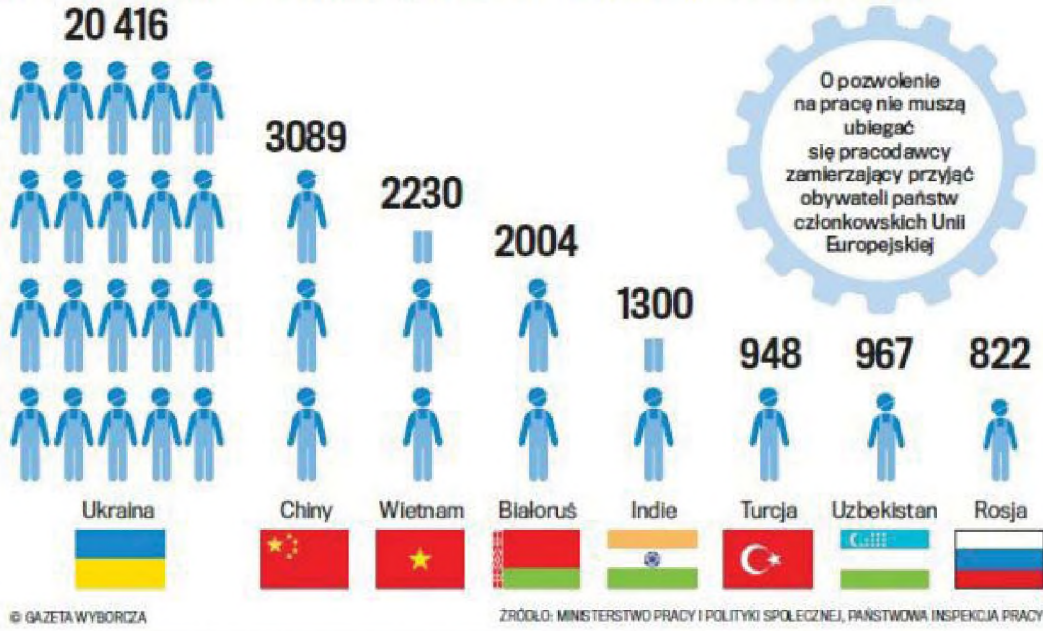

Rys. 3. Uchodźcy w Europie i w Polsce [4].

Rys. 4. Liczba obywateli Ukrainy, którzy złożyli wniosek o przyznanie statusu uchodźcy w RP [6].

LICZBA POZWOLEŃ NA PRACĘ WYDANYCH CUDZOZIEMCOM W 2013 R.

Rys. 5. Wydane cudzoziemcom pozwolenia na pracę [3].

Edukacja międzykulturowa zderza się z bagażem złych doświadczeń, stereotypów, pamięcią krzywd i lansowanymi od paru stuleci wyobrażeniami o patriotyzmie, tożsamości narodowej, państwach narodowych czy nawet narodowo-wyznaniowych bądź religijnych» [7, s. 25]. Skutkiem tego mogą być różne nieprawidłowe reakcje i zachowania w stosunku do Innego. Z poniższego rysunku jasno wynika, że z roku na rok wzrasta liczba obecności cudzoziemców na legalnym rynku pracy. Na wykresie nie uwzględniono liczby cudzoziemców pochodzących z Unii Europejskiej gdyż ich pracodawcy nie muszą starać się o pozwolenia na pracę dla nich.

Warto jest jednak pamiętać, że «wielokulturowość, która od wieków jest w czasach pokoju bogactwem społeczeństw i szansą rozwoju ludzi i kultur, staje się przyczyną, a często pretekstem, tragedii w czasach niepokojów» [7, s. 25]. Stąd niezbędnym elementem współczesnego świata staje się konieczność edukacji, współpracy i współdziałania z grupami o różnym pochodzeniu i różnej historii.

Z omawianymi pojęciami uchodźcy, imigranta czy cudzoziemca jak również tego, będącego stąd związane jest też pojęcie tożsamości. Kim jestem? I próba odpowiedzi na to pytanie jest ważnym momentem w życiu każdego człowieka. Ostatni spis powszechny w Polsce pokazał, że «podwójne wybory – możliwe w najnowszym spisie powszechnym – ujawniły wskazywane w literaturze zjawisko kształtowania się lub trwania tożsamości wielowymiarowej obejmującej identyfikację z regionem lub wspólnotą etniczną, a jednocześnie z wybraną grupą narodowościową (a nierzadko również ze wspólnotami ponadnarodowymi czy ponadpaństwowymi – świadczą o tym podawane w różnych badaniach deklaracje, np. poczucie tożsamości europejskiej» [7, s. 23]. Oznacza to w konsekwencji, że możemy wykazać się tożsamością wielowymiarową i nic nie stoi na przeszkodzie byśmy byli Polakami i Europejczykami jednocześnie, Ukraińcami i Europejczykami itd. Jak podkreśla Jerzy Nikitorowicz «coraz częściej przedstawiamy i analizujemy wielokulturowość jako zjawisko – fenomen

tożsamościowy» [8, s. 54]. Z fenomenem tożsamościowym tym wiąże się zagadnienie zakorzenienia. Podstawą jest «to, w jakim stopniu dana osoba «czuje się u siebie», czy uważa kraj, w którym mieszka, za swój dom, czy też traktuje go jako miejsce tymczasowe, wpływa na poczucie zakorzenienia» [1, s. 23]. W kontekście wielokulturowości chodzi o to, by przybysze czuli się u nas jak u siebie, traktując to miejsce jako miejsce bezpiecznego pobytu. Pojawia się tylko pytanie czy również my będziemy nadal czuć się jak u siebie i czy będziemy czuć się bezpiecznie? By tak było niezbędne jest prowadzenie intensywnej edukacji międzykulturowej i wielokulturowej. W konsekwencji oznacza to, że «edukacja wielokulturowa powinna zatem odpowiadać na zapotrzebowanie wynikające z rozwijającej się wielokulturowości. Powinna w taki sposób kształcić społeczeństwo (mniejszościowe i większościowe), aby maksymalizować zyski wynikające ze spotkania odmiennych kultu i stylów życia, a minimalizować konflikty wynikające z różnic kulturowych» [1, s. 26]. Patrząc obecnie na to co dzieje się w Europie powinniśmy zrobić wszystko aby te założenia jak najszybciej przyniosły zamierzone rezultaty. By uchodźcy, imigranci, cudzoziemcy, przedstawiciele mniejszości i większości potrafili stworzyć społeczeństwo, które mimo wielości i różnorodności potrafi żyć razem i wspólnie tworzyć nową przyszłość.

Bibliografia

1. Czerniejewska I. Edukacja wielokulturowa. Działania podejmowane w Polsce / I. Czerniejewska. – Toruń : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. – 2013. – S. 344.
2. Obecność cudzoziemców w Polsce i koszt związany z ich utrzymaniem : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://9.s.dziennik.pl/pliki/8224000/8224318-mapa-osrodkow-wnioski-o-status.jpg> (dostęp : 11.04.2016 r.).
3. Wydane cudzoziemcom pozwolenia na pracę : [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://bi.gazeta.pl/im/75/63/f0/z15754101Q.Liczba_pozwolen_na_prace_wydana_cudzoziemcom_w_2013.jpg (dostęp : 11.04.2016 r.).
4. Uchodźcy w Europie i w Polsce : [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.krytykapolityczna.pl/sites/krytykapolityczna.pl/files/imagecache/story_content_big/node/25741/field_story_content_image/uchodzcy-ii-grafika.png (dostęp : 11.04.2016 r.).

tyczna.pl/files/imagecache/story_content_big/node/25741/field_story_content_image/uchodzcy-ii-grafika.png (dostęp : 11.04.2016 r.).

5. Występowanie ośrodków dla cudzoziemców w Polsce : [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zelaznalogika.net/wp-content/uploads/2015/09/12002548_953246324740671_3561977802296058154_o.jpg (dostęp : 11.04.2016 r.).

6. Liczba obywateli Ukrainy, którzy złożyli wniosek o przyznanie statusu uchodźcy w RP : [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://encrypted-tbn3.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcSydhOM8xWavUo0v9ANQ2tU-6QGj9Yy47kiujkF6ZYaGcvlq9L5R> (dostęp : 11.04.2016 r.).

7. Lewowicki T. Edukacja międzykulturowa – bilans otwarcia 2012 / T. Lewowicki / Edukacja międzykulturowa. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. – S. 278.

8. Nikitorowicz J. Fenomen wielokulturowości i prognozy rozwoju ku międzykulturowości / J. Nikitorowicz / Edukacja międzykulturowa. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2012. – S. 249.

Orłowska B.A. MULTICULTURALISM AND THE PRESENCE OF REFUGEES AND IMMIGRANTS IN POLAND.

The aim of the article is to show the relationship between multiculturalism and the influx of foreigners and immigrants. Thanks to contacts with the others, we can get to know and understand something new. For this to happen it is necessary to undertake activities related to intercultural education. Looking out at what is happening in Europe, we should do everything to make assumptions of intercultural education as soon as they bring the intended results. For refugees, migrants, foreigners, minorities and the majority we should create a society they can live in despite multiplicity and diversity and create together a new future.

Key words: multiculturalism, alien, immigrant.

UDC 272 (437.3+485)

**REJESTRACJA KOŚCIOŁÓW I INNYCH ZWIĄZKÓW
WYZNANIOWYCH NA PRZYKŁADZIE REPUBLIKI CZESKIEJ ORAZ
KRÓLESTWA SZWECJI***P.A. Leszczyński*

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jakuba z Paradyża
w Gorzowie Wielkopolskim

Церкви і політичні общини є важливими для розвитку будь-якої плюралістичної, конституційної демократії. Вони є визначальними інституціями в забезпеченні участі в громадському житті і вираженні свободи віросповідання, що повинно формувати основу прав людини в сучасних державах.

Дана стаття вивчає окремі юридичні аспекти реєстрації релігійних общин у двох різних державах – Республіці Чехія і Швеції.

Разом з розвитком системи правового регулювання існування релігійних общин, рівень цього регулювання суттєво відрізняється у різних державах у зв'язку з відмінностями правових традицій і ступеня їх регулювання конституційними нормами. Важливу роль при цьому відіграють історичний розвиток і специфічний культурний контекст різних країн.

Міжнародні рамки захисту прав релігійних общин ґрунтуються насамперед на правах свободи совісті й віросповідання, правах на вільні об'єднання і мирні збори. Ці принципи обумовлені в Загальній Декларації Прав Людини (1948), Міжнародній Конвенції Громадянських і Політичних Прав (1996) та Європейській Конвенції Захисту Прав Людини й Основних Свобод.

Ключові слова: реєстрація церков і релігійних общин, Республіка Чехія, Королівство Швеція.

Wprowadzenie. W standardach w zakresie respektowania wolności sumienia i wyznania Organizacja Bezpieczeństwa Współpracy w Europie podkreśla, iż rejestracja związków wyznaniowych nie może być decyzją motywowaną politycznie. Na tej

tezie oparł swoje orzeczenie węgierski Trybunał Konstytucyjny w dniu 26 lutego 2013 r., stwierdzając sprzeczność narzuconej przez parlamentarną większość partii FIDESZ w 2011 r. metody, polegającej na ustanowieniu instytucji uznawania za wspólnoty religijne przez tamtejszy parlament i to większością kwalifikowaną 2/3 głosów, przy zachowaniu wymogu quorum. Gwoli przypomnienia – w 1928 r. Związek Parlamentarny Polskich Socjalistów zaproponował rejestrację nowych związków wyznaniowych w oparciu o podanie podpisane przez 50 pełnoletnich osób, a organem rejestrowym miał być Sąd Okręgowy w Warszawie.

Przedmiotem niniejszego studium jest zwięzła charakterystyka kwestii rejestrowania wspólnot religijnych w dwóch, wybranych państwach europejskich.

Można stwierdzić, iż z pozoru oba te państwa niewiele łączy i w dużym stopniu będzie to prawda. Jednakże zdaniem autora są co najmniej cztery czynniki łączące te państwa, w odniesieniu do kontekstu społecznej roli religii oraz kształtu prawa wyznaniowego.

Po pierwsze – oba państwa zostały ukształtowane pod dużym wpływem idei reformacyjnych, a w przypadku Czech także protoreformacyjnych, związanych z naukami Jana Husa. Rzecz jasna przy pamięci o złożoności roli katolicyzmu w czeskich dziejach.

Po drugie – w dzisiejszych czasach społeczeństwa obu tych państw należą według badań do jednych z najbardziej zlaicyzowanych na kontynencie europejskim, zarówno co do autodeklaracji wiary oraz uczestnictwa w praktykach religijnych. Tworzy to istotny kontekst dla kształtu normatywnego prawa wyznaniowego tych państw.

Po trzecie – prawo wyznaniowe Czech

oraz Szwecji ma charakter liberalny, respektujący zarówno indywidualny jak i wspólnotowy wymiar wolności religijnej, a instytucjonalny model relacji państwo-kościół zakłada brak identyfikacji konfesyjnej państwa (w Szwecji od stycznia 2000 r.) oraz otwartość na współpracę państwa ze związkami wyznaniowymi w interesie publicznym.

Po czwarte – w obu z nich kwestie związane z rejestracją związków wyznaniowych uregulowane zostały na poziomie subkonstytucyjnym (ustawowym), tak jak ma to miejsce w większości państw Europy i poza nią.

Republika Czeska – jak wskazuje urzędowa nazwa państwa – posiada ustrój republikański, a Królestwo Szwecji – stosownie do oficjalnej nazwy jest monarchią, także po reformie konstytucyjnej z 1974 r.

Oba państwa należą do Unii Europejskiej i w obu z nich identycznie nazywa się ich środek płatniczy – korona (odpowiednio: czeska oraz szwedzka).

Rozwiązanie szczegółowe.

Republika Czeska. Aktualnie kwestia rejestracji związków wyznaniowych uregulowana jest w ustawie nr 3/2002 Sb. z dnia 27 listopada 2001 r. o wolności religijnej oraz o położeniu kościołów i związków wyznaniowych i zmianie niektórych ustaw [4; 7].

W § 3 pkt a tego aktu prawnego określono mianem kościoła lub innego związku wyznaniowego dobrowolne stowarzyszenie osób posiadające wewnętrzną strukturę, organy, przepisy wewnętrzne, rytury religijne i zasady wiary, założone w celu prywatnego oraz publicznego praktykowania wierzeń religijnych, w sposób szczególny poprzez zgromadzenia, nabożeństwa, nauczanie religii oraz duszpasterstwo.

§ 4 ustawy dotyczy gwarancji autonomii (ust. 3) oraz organizacyjnej niezależności związków wyznaniowych od instytucji państwowych (ust. 1 i 3).

Ust. 4 stanowi o ochronie urzędowej nazwy związku wyznaniowego.

W § 5 ustawy zawarto dyspozycję o obowiązku funkcjonowania tychże podmiotów w zgodzie z obowiązującym porządkiem prawnym, a nauka i ich działalność nie mogą po-

zostawać w sprzeczności z poszanowaniem praw, wolności i równości obywateli i ich zrzeczeń, w tym również innych kościołów i związków wyznaniowych, demokratycznymi podstawami państwa, jego suwerennością, niezależnością i integralnością terytorialną. W szczególności działalność ta nie może godzić w ochronę porządku i zdrowia, zasadę człowieczeństwa i tolerancji oraz bezpieczeństwa obywateli, w ich prawa osobiste, polityczne i inne, w tym poprzez dyskryminację na tle m. in. narodowości, rasy, przekonań, wyznania, sytuacji społecznej. Nie mogą one nawoływać do nienawiści, nietolerancji, stosowania przemocy celem zmiany porządku prawnego. Nie mogą one ograniczać wolności osobistej człowieka poprzez m. in. wykorzystywanie jego zależności fizycznej, psychicznej czy ekonomicznej. Nie mogą też ingerować w jego przynależność rodzinną dla prób zerwania więzi społecznych, co odnosi się w sposób szczególny do położenia osób niepełnoletnich. Nie mogą również utajniać całości albo części swoich struktur organizacyjnych.

Na podstawie § 6 – poprzez rejestrację w myśl rzeczonej ustawy kościół lub inny związek wyznaniowy nabywa osobowość prawną. Zarejestrowana wspólnota religijna może w ramach swojej działalności – w szczególności kształcić duchownych i pracowników świeckich w ramach fakultetów teologicznych i we własnych instytucjach po temu ustanowionych, jak również ubiegać się o nadanie tzw. praw szczególnych. Należą do nich w myśl § 7 punkty a-f: prawo nauczania religii w szkołach publicznych (co normują odrębne przepisy ustawy oświatowej), prawo prowadzenia służby duszpasterskiej w armii i więzieniach, prawo ubiegania się o wsparcie finansowe z budżetu państwa (na podstawie wówczas obowiązujących przepisów ustawy nr 218/1949 Sb. o gospodarczym zabezpieczeniu kościołów i związków wyznaniowych przez państwo), prawo do uznania skutków cywilnych małżeństw zawartych w formie wyznaniowej, prawo zakładania szkół wyznaniowych w rozumieniu przepisów odrębnych, prawo do respektowania tajemnicy

duszpasterskiej i tajemnicy spowiedzi (w rozumieniu § 167 Kodeksu Karnego Republiki), wszakże pod warunkiem udowodnienia istnienia tychże w nauce danego wyznania i to na przestrzeni ostatnich 50 lat. Przyznanie praw szczególnych jest więc rejestracją drugiego stopnia [3, s. 137]. Widać tu inspirację ustawodawcy czeskiego rozwiązaniami austriackimi z 1998 r.

Według § 7 ust. 3 ustawy, zarejestrowany kościół lub inny związek wyznaniowy składa organowi rejestrowemu roczne sprawozdanie z realizacji praw szczególnych, wyłączwszy ostatnie prawo szczególne. Poprzez nabycie praw szczególnych wspólnoty religijne wkraczają w sferę publiczną [3, s. 165].

Na podstawie § 8 ustawy, przewidziano możliwość rejestracji związków kościołów i innych związków wyznaniowych, czyli używając polskich odniesień – organizacji międzywyznaniowych. Członkiem takiego związku – nie posiadającego osobowości prawnej – może być tylko zarejestrowany kościół lub inny związek wyznaniowy.

W myśl § 10 wniosek o rejestrację kościoła lub innego związku wyznaniowego zgłasza organ założycielski składający się z minimum 3 osób pełnoletnich. Podpisują go wszyscy członkowie organu założycielskiego, podając swoje dane osobowe. Mogą to być obywatele Republiki ale też osoby z prawem stałego pobytu. We wniosku musi być oznaczenie, która z osób z tego organu jest upoważniona do jego reprezentacji. Wniosek o rejestrację musi zawierać: podstawową charakterystykę wspólnoty religijnej, jej naukę i posłannictwo, protokół z jej założenia na terytorium Republiki, oryginalne podpisy 300 pełnoletnich obywateli albo również obcokrajowców z prawem stałego pobytu, którzy zadeklarowali należenie do niej, wraz z podaniem ich danych oraz – dokument założycielski. W myśl § 10 ust. 3 dokument ów zawiera: pełną nazwę wspólnoty religijnej, różną od dotychczas zarejestrowanych wspólnot na terenie Republiki Czeskiej, opis posłannictwa i podstawowych artykułów wiary, siedzibę, oznaczenie organów działających na obszarze państwa w jej

imieniu, wraz ze sposobem ich ustanawiania, zmiany i znoszenia, sposób powoływania i odwoływania osób duchownych, sposób uchwalania i zmian dokumentu podstawowego, zasady gospodarowania mieniem (w tym sposoby pozyskiwania środków finansowych), prawa i obowiązki członków, wykaz jednostek posiadających osobowość prawną w strukturze danej wspólnoty z informacją o tym kto i w jakim zakresie je reprezentuje, z podaniem ich danych osobowych (jeśli są powołane), wskazanie przynależności wspólnoty do kościoła lub związku wyznaniowego poza terytorium Republiki, sposób powołania likwidatora celem spłaty zadłużenia, w przypadku ustania funkcjonowania wspólnoty.

W myśl § 11 ustawy, wniosek o przyznanie praw szczególnych zarejestrowanemu kościołowi lub innemu związkowi wyznaniowemu złożyć może taki spośród tej kategorii do organu rejestrowego, który – w momencie jego składania jest zarejestrowany od co najmniej 10 lat, na podstawie przepisów tej ustawy, składa corocznie przez okres 10 lat od złożenia wniosku o przyznanie tych praw sprawozdania ze swojej działalności – za każdy rok kalendarzowy, nie posiada zobowiązań podatkowych wobec państwa ani innych wobec osób trzecich. Wniosek ten musi być podparty oryginalnymi podpisami pełnoletnich obywateli albo cudzoziemców z prawem stałego pobytu, należących do ubiegającego się o te prawa związku wyznaniowego, stanowiących minimum 1 promil obywateli Republiki Czeskiej, według ostatniego spisu powszechnego ludności, wraz z podaniem ich danych osobowych, przy czym na każdej stronie formularza musi być zamieszczona urzędowa nazwa związku wyznaniowego, oświadczenie, że dotychczasowa działalność wyznaniowych osób prawnych nie naruszała przepisów tej ustawy i nie pociągnęła za sobą zobowiązań ani wobec państwa, ani wobec osób trzecich, załączone teksty sprawozdań z działalności za okres 10 lat poprzedzających złożenie wniosku, wraz ze sprawozdaniami rachunkowymi.

Tak wysoka liczba osób podpisanych pod wnioskiem (ów 1 promil to ponad 10 000

mieszkańców) jest nieco złagodzona postanowieniami § 27 ust. 8 ustawy, stanowiącymi, że w ciągu 5 lat od wejścia jej w życie (do początku 2007 r.) Ministerstwo Kultury za zgodą rządu może przewidzieć wyjątek od powyższych obostrzeń i przyznać prawa szczególne tym związkom wyznaniowym, które reprezentują znaczącą religię o zasięgu światowym, z długą tradycją historyczną, która jest obecna w Republice Czeskiej i zarejestrowana na podstawie tej ustawy, jeżeli nie mają one żadnych zobowiązań wobec państwa, jak i osób trzecich. Jakkolwiek Antonín I. Hrdina pyta kto będzie decydował (czy tylko urzędnik Ministerstwa Kultury?) i w oparciu o jakie kryteria – o «światowości» danej religii i jej długiej tradycji historycznej, albowiem tego w ustawie nie sprecyzowano [3, s. 166].

Organem rejestrowym jest w myśl omawianej ustawy (m. in. § 1 lit. c, § 14, § 17) Ministerstwo Kultury Republiki Czeskiej (zob. www.mkcr.cz), które prowadzi trzy rejestry: kościołów i innych związków wyznaniowych, związków kościołów i innych związków wyznaniowych oraz ewidencję kościelnych osób prawnych. Rzecz jasna w pierwszym i w drugim z tych rejestrów odnotowywane są na podstawie § 15 ustawy wszelkie zmiany np. w ich dokumentach statutowych, a także w pierwszym z rejestrów podlega uwidocznieniu informacja o przyznaniu praw szczególnych.

W § 21 przewidziano możliwość zniesienia przez Ministerstwo praw poszczególnych m. in. na wniosek organów prokuratorskich w razie m. in. powtarzających się praktyk nie wypełniania zobowiązań wobec państwa lub osób trzecich. Z kolei w § 22, 23 i 24 unormowano rozwiązanie związków wyznaniowych i ich związków. Dokonuje tego organ rejestrowy m. in. na wniosek tychże podmiotów, również w przypadku prowadzenia przez nie działalności sprzecznej z obowiązującym porządkiem prawnym, oraz jeżeli przez okres dłuższy niż 2 lata nie są obsadzone gremia kierownicze albo gdy kadencja tych organów zakończyła się dłużej niż 2 lata, a nie dokonano wyboru nowych władz.

Królestwo Szwecji. Kwestie rejestracji związków wyznaniowych – poza ewangelicko-luterańskim Kościołem Szwecji (funkcjonującym w oparciu o ustawę z 1998 r.) normuje ustawa o wspólnotach wyznaniowych, promulgowana 26 listopada 1998 r. [1, s. 143–144, 156–162]. Art. 2 tego aktu prawnego stanowi, iż dla celów ustawy – wspólnota wyznaniowa oznacza zrzeszenia posiadające za cel działalność religijną, włączając w to odprawianie nabożeństw. W myśl art. 5 – kategoria zarejestrowanych wspólnot wyznaniowych ma zastosowanie do Kościoła Szwecji i tych wspólnot, które zostały zarejestrowane w zgodzie z jej postanowieniami.

Na podstawie art. 7 rejestracji dokonuje się na wniosek, przez upoważniony do tego zadania przez rząd organ administracji publicznej, o ile wspólnota posiada prawo wewnętrzne z postanowieniami co do celów teje i tryb podejmowania decyzji w jej sprawach wewnętrznych oraz organ zarządzający lub organ ekwiwalentny. Wspólnota może być zarejestrowana, jeśli jej nazwa jest różna od pozostałych.

Według art. 8 rejestracja obejmuje: nazwę i adres korespondencyjny, statuty (prawo wewnętrzne) i osobę kontaktową właściwą do reprezentacji. Wszelkie zmiany tych informacji powinny być niezwłocznie przekazywane organowi rejestrowemu.

Zgodnie z art. 9 zarejestrowana wspólnota może nabywać prawa, zaciągać zobowiązania i występować jako strona postępowania sądowego oraz przed organami administracji publicznej. W myśl art. 11 organ rejestrowy podejmuje decyzję o likwidacji wspólnoty. Jeżeli nie są dłużej spełnione przesłanki zawarte w art. 7, wspólnota jest zobligowana przejść w stan likwidacji na podstawie własnych statutów, wreszcie – została postawiona w stan upadłości, a postępowanie upadłościowe zakończyło się bez uzyskania nadwyżki. Likwidator jest powoływany przez organ rejestrowy, a proces likwidacji zostaje ukończony z chwilą złożenia ostatecznych wyliczeń przez niego.

Według art. 12 – wspólnota wyznaniowa może być wykreślona z rejestru na swój

wniosek przez organ rejestrowy, bez stawiania w stan likwidacji. Organ ten może również wyrejestrować, gdy mimo upomnienia wspólnota nie uiszcza opłat z tytułu prowadzenia rejestru. Na skutek wyrejestrowania – dotychczasowa wspólnota wyznaniowa staje się stowarzyszeniem non-profit i przejmuje prawa i obowiązki tej wspólnoty.

Zgodnie z postanowieniami art. 17 – odwołania od decyzji organu rejestrowego wnoszone są do sądu administracyjnego właściwości ogólnej, w terminie 2 miesiące od daty decyzji w przypadku: decyzji oddalających wniosek o rejestrację lub odmawiających rejestracji, decyzji w przedmiocie wykreślenia z rejestru wspólnoty wyznaniowej, jak i decyzji organu rejestrowego o postawieniu wspólnoty w stan likwidacji.

Organem rejestrowym jest Agencja Służb Prawnych, Finansowych i Administracyjnych – agenda rządowa podległa Ministerstwu Finansów.

Z mocy ustawy o Kościele Szwecji zarejestrowaną wspólnotą wyznaniową jest Kościół Szwecji oraz jego parafie, związki parafialne oraz diecezje. Warto dodać, iż reforma relacji instytucjonalnych między państwem szwedzkim, a tamtejszym – do 31 grudnia 1999 r. – państwowym Kościołem Ewangelicko-Luterańskim – była planowana przez powołaną specjalną Komisję Królewską do Spraw Stosunków Państwo-Kościół, w jej końcowym raporcie przedstawionym rządowi pod koniec maja 1972 r. Zaproponowano w nim wprowadzenie z początkiem 1983 r. systemu rozdziału kościoła od państwa [5, s. 60–61]. Na ustanowienie nowego modelu stosunków trzeba było jednak poczekać około dwóch dekad.

Osobliwe jest posiadanie statusu zarejestrowanej wspólnoty wyznaniowej przez tzw. Kościół Scjentologiczny [1, s. 143–144]. Status taki posiada również grupa Wotana i Thora, nawiązująca do mitologii skandynawskiej [2, s. 447].

Konkluzje. Niniejsze opracowanie koncentruje się wyłącznie na zagadnieniach rejestracji, wykreśleniu z rejestru i wymienieniu organów rejestrowych opisywanych państw.

Pominięte zostały rozważania wykraczające poza owe aspekty wyżej wskazane, a dotyczące np. instytucjonalnych relacji państwo-kościół, indywidualnego i wspólnotowego wymiaru wolności religijnej, tła historycznego.

W kontekście zagadnienia nowych ruchów religijnych, w obu analizowanych wyżej systemach prawnych nie istnieje odrębny tryb postępowania z ugrupowaniami konotowanymi jako tzw. sekty, czego dowodem jest podany wyżej przykład Kościoła Scjentologicznego, zarejestrowanego w Królestwie Szwecji jako wspólnota wyznaniowa. Jednakże, jak wskazano wyżej na podstawie regulacji czeskiej, państwo rezerwuje sobie możliwość podjęcia kroków władczych w sytuacji, gdy działalność związków wyznaniowych mogłaby stać w sprzeczności np. z zasadą ochrony praw i wolności człowieka, w tym np. stosowania przymusu w sprawach wiary.

W obu porządkach prawnych mamy do czynienia z zapewnieniem sądowej weryfikacji decyzji organów rejestrowych dotyczących np. odmowy rejestracji nowego związku wyznaniowego, tudzież wyrejestrowania istniejącej wspólnoty religijnej. Dzięki temu funkcjonuje mechanizm sądowej kontroli działań organów administracji publicznej, co stanowi jedną z istotnych cech państwa prawa, a tym samym zapobiega arbitralności w funkcjonowaniu administracji wyznaniowej, która naruszyłaby zarówno indywidualny jak i wspólnotowy aspekt wolności religijnej, a oba są gwarantowane zarówno w czeskim jak i szwedzkim porządku prawnym. Jest wiadomym, że w razie braku satysfakcji z orzeczeń sądów krajowych, po wyczerpaniu środków odwoławczych na forum wewnątrzpaństwowym, podmioty postępowania posiadające legitymację czynną, mogą zwrócić się o rozpoznanie sprawy przez Europejski Trybunał Praw Człowieka w Strasburgu.

Nowe wyzwania, które także mogą wiązać się z rejestracją związków wyznaniowych w różnych państwach, w tym europejskich, wiążą się z bezpieczeństwem publicznym i w tym kontekście kontrolą władz nad rady-

kalnymi ugrupowaniami islamistycznymi, uzurpującymi sobie prawo do nazywania się prawdziwymi muzułmanami. Rada Narodowa – jedna z izb parlamentu federalnego Austrii – pod koniec 2014 r. rozpoczęła prace nad ustawą, która położy kres napływowi środków finansowych z zagranicy dla utrzymywania stowarzyszeń muzułmańskich oraz meczetów na terenie Republiki Austrii. Dzisiaj wiele z nich utrzymywanych jest przez np. Arabię Saudyjską albo Turcję, a więc kraje pochodzenia części naddunajskich muzułmanów [6, s. 53].

Literature

1. Florjanowicz-Błachuta P. Reforma prawodawstwa wyznaniowego Królestwa Szwecji / P. Florjanowicz-Błachuta // Przegląd Prawa Wyznaniowego. – 2010. – T. 2. – S. 143–162.
2. Friedner L. Neue Beziehungen von Staat und Kirche in Schweden / L. Friedner // Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht. – 2005. – Bd 50. – Heft 3. – S. 447.
3. Hrdina A.I. Náboženská svoboda v právu České Republiky / A.I. Hrdina. – Praha, 2004. – S. 137–166.
4. Kindl V. Zákonné uznání a registrace (male srovnání historické a současné formy legalizace církve a náboženské společnosti na území ČR) / Acta Universitatis Carolinae – Iuridica, č. – 1999. – № 1–2. – S. 201–210.
5. Klepacki Z.M. Współczesna Szwecja. System polityczny i gospodarczy / Z.M. Klepacki, R. Ławniczek. – Warszawa, 1974. – S. 60–61.
6. Niewiadowski A. Ustawa w sprawie religii islamskiej / A. Niewiadowski // Kronika Sejmowa. – VII kadencja. – 2014. – № 76(801). – S. 53.
7. Tretera J.R. Recht und Religion in Mittel- und Osteuropa : Tschechien / J.R. Tretera, W. Wieshaider. – Wien 2004. – S. 157–173.

Leshchynskiy P.A. REGISTRATION OF CHURCHES AND OTHER RELIGIOUS ON THE EXAMPLE OF THE CZECH REPUBLIC AND THE KINGDOM OF SWEDEN. *Churches and religious communities are important for the development of any pluralistic, constitutional democracy. They are crucial institutions in ensuring participation in community life and the expression of the freedom of religion, which should form the basis of the human ri-*

ghts in a current states.

This article examines some legal aspects of registration of religious communities in two different states – Czech Republic and Sweden.

With the development of legal regulation of religious communities, the degree of regulation in states varies significantly, due to differences in legal traditions and constitutional orders degree of regulation. The historical development and unique cultural context for different countries are important for this question.

The international framework for protecting the rights of religious communities is based mainly on the rights to freedom of religion and conscience, freedom of association and the right to assemble peacefully. These principles were stipulated i.a. in Universal Declaration of Human Rights (1948), International Covenant on Civil and Political Rights (1966) and European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Key words: *churches and religious communities registration, Czech Republic, Kingdom of Sweden.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

НОВЕ СЛОВО В УКРАЇНСЬКІЙ ЮДАЇЦІ (Рецензія на книгу Івана Монолатія «Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн»)

Монолатій І. Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн / І. Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2015. – 464 с.

Написання біографічної розвідки – справа нелегка і часто невдячна. На то є кілька причин. Найперша – наявність необхідної кількості джерел і літератури, яка дозволить відтворити образ і діяльність персонажу максимально наближено до реального стану справ (адже саме так і вимагає від кожного і будь-якого дослідника історична наука, зрештою – саме ремесло історика). Їх відсутність або недостатність часто стають на перешкоді об'єктивному висвітленню життя і діяльності обраного героя. В цьому випадку вирішити проблему може тільки наполегливий і тривалий археографічний пошук, надія, яка постійно має жевріти в свідомості дослідника і переконання потреби написання такого біографічного твору.

Друга, не менш вагома причина – ставлення самого автора дослідження до історичного персонажу. Не секрет, що навіть при бажанні бути об'єктивним та неупередженим кожен дослідник все ж має свій, лише йому притаманний підхід, ставлення до героя. Воно і вибудовує ту «генеральну лінію» оповіді чи глибокої розвідки (а це вже залежить від того, якою кількістю джерел і їх видовим різноманіттям послуговувався дослідник при написанні своєї праці), над якою працює вчений.

Всі ці рефлексії і сентенції як частини загального образу приходять на думку, коли знайомишся з черговою працею Івано-Франківського вченого Івана Монолатія – доктора політичних наук, професора Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Вічний жид з Коломиї. «Українець» Мойсеєвого визнання Яків Саулович Оренштайн».

Книга об'ємна і змістовна, глибока за своїм задумом і вишукано реалізована з аристократичною шляхетністю. Перше, що кидається у вічі при читанні твору, – намагання автора показати, з якою гідністю, терпінням, наполегливістю і переконанням у правильності реалізованого жив і працював Яків Оренштайн – коломийський єврей, активний громадський діяч, активний учасник політичних процесів не лише в Галичині, а й загалом в Україні складної воєнно-революційної доби 1914–1923 рр., у міжвоєнний період.

Іван Сергійович намагається вибудувати свою розповідь про головного героя доволі нетрадиційно, не так, як до цього звикли більшість тих, хто пише і тих, для кого пишуть. Як правило, біографічні видання доволі схематичні – трохи про родину, про місце і час народження самого персонажа, його навчання, перші кроки у дорослому житті, громадська і політична діяльність і в епілозі – внесок у вітчизняну історію та значення для наступних поколінь. У роботі Івана Монолатія ми спочатку відчуваємо неперевершено подану тогочасну атмосферу: провінційного містечка великої Східноєвропейської монархії, яке степенно, за відомими лише йому правилами і принципами жило і розвивалося, контактувало назовні з такими ж містечками рідного краю – Галичини, більше того – часами і представляло українську її частину у великій «клаптиковій» Габсбурзькій монархії. Можемо навіть сказати сміливіше: вважаємо, що саме з образу Коломиї як провінційного містечка формувався прототип української Галичини – не лише селянського краю, так яскраво зображеного у творах

Великого Покутянина Василя Стефаника, але й краю міської культури українського національного штабу, яка лише зводилася на ноги, міцно приживалася й утверджувалася.

Життєпис Якова Оренштайна часто перемежується введенням у текст аналітичних даних щодо тогочасного суспільно-політичного, національно-культурного життя у формі довідок, посилянь, відбитків самих документів, що, безумовно, збагачує працю, робить її цікавою, читабельною, захоплюючою. Власне, на цьому моменті хотілося б наголосити як на тому третьому компоненті, котрий формує саму просопографічну розвідку, уобразнює її, робить більш живою і сприйнятною для пересічного читача.

Нетрафаретною і водночас емкою є структура монографії. Окремі розділи мають форму оповідей, а останні радше тематичного, а не хронологічного характеру. Таке враження, що дослідник намагався спочатку виокремити з життя і діяльності Якова Оренштайна його значимі грані, сторони, як великі клапти, що часово і просторово накладаються, перетікають один в одного. І тільки по тому, як кожен з цих клаптів знайде своє висвітлення і прочитання, їх знову збирають в одне багатокускове покривало, що і стає образом життя непересіченого коломиєського єврея – українського патріота.

Не переповідатимемо зміст кожного з розділів, бо вважаємо це доволі невдячною справою. Адже ризикуємо зробити це гірше, ніж сам автор (тоді в чому ж смислова потреба рецензії?). Залишимо цю працю кожному з тих, хто матиме бажання прочитати твір. Можемо лише висловити впевненість, що знайомство з книгою не залишить байдужим будь-якого читача, навіть і не дуже підготовленого. Дозволимо собі зупинитися на тих моментах, які, на наш погляд, варта виопуклити і підкреслити.

Останнім часом (приблизно останніх років десять-п'ятнадцять) в українській

історичній науці точаться розмови професійного характеру про потребу вироблення й застосування нових методологічних підходів, відмінних від марксистської парадигми з її класовими домінантами; позитивістських принципів емпіричного накопичення історичного матеріалу; державницького трафаретного кліше, обрамленого україноцентричним глорифікуванням; домінуючого висвітлення історії як виключно суспільно-політичного процесу еволюційного чи революційного характеру. На цьому фоні розвідка І.С. Монолатія виграє тим, що демонструє, як ідеї такого типу можуть бути реалізованими в рамках біографічного дослідження.

Автор використовує принципи і методи психоісторії, історії повсякденності, а в самому тексті – елементи філософії історії. Тому ми часто думками звертаємося до книг відомих авторів, що стали класиками художнього слова, пригадуємо цитати з Біблії, контекст їх вживання у Святому письмі тощо. На нашу думку, така методика формування тексту якщо не формально-граматично, то типологічно чимось нагадує праці Дмитрія Сергєєвіча (вважаємо, саме так правильно вживати ім'я та по-батькові, без перекладу на українську мову) Мережковського, зокрема його «Христа та антихриста».

Таким чином, І.С. Монолатій, як нам видається, не формує цілісного і загального образу Якова Сауловича Оренштайна. Він підштовхує кожного читача до власного, суб'єктивного сприйняття цього головного героя. В цьому, на нашу думку, талант автора не лише як дослідника, історика, етнополітолога, але й досить цілісного та непересічного письменника.

Сам Я. Оренштайн чимало доклався до розвитку українства як сутності і присутньої у політичному просторі Європи спільноти своїми малими кроками і вчинками. Завдяки його зусиллям було створено видавництво, що поширювало українське слово у формі малих і елегантних

просвітницьких книжечок, фотолистівок з виглядами Галичини, українських міст і містечок тощо. Сам Яків Саулович намагався частково допомагати загалом українським державним інституціям в утвердженні національної державності в силу власних можливостей і компетенцій. Ця подвижницька діяльність, напевне, і дає підстави досліднику вважати особу Мойсеевого визнання «українцем» – якщо не за походженням, то за змістом своєї діяльності. Водночас, І. Монолатій і не намагається утвердити в читача монументальне твердження про виключно патріотичні мотиви такої позиції Я. Оренштайна. З тексту чітко випливає розуміння того, що проукраїнська позиція видавця (а Яків Оренштайн позиціонується у громадській свідомості саме так) зумовлена не тільки і не стільки його патріотичними почуваннями, а й (може – й головно) більш зрозумілими для представників цього етносу власними не благодійними інтересами.

Зрештою, наголосимо ще раз. Це наше сприйняття Якова Оренштайна, сформоване під впливом праці Івана Монолатія. Воно явно не тотожне баченню дослідника. А останній, вважаємо, і намагався того, щоб кожен читач уклав саме свою візію життєвого образу «Вічного жида з Коломиї».

До речі, сміливе вживання автором вислову «жид» говорить не тільки про таку його позицію. Адже завжди знайдеться хтось, хто шукатиме в роботах такого типу проявів ентофобій чи щось подібного. Це свідчення глибоко професійного підходу, використання термінів і понять у їх історичному контексті. Адже пам'ятаємо статтю пересічного читача «Покутського вісника», який висловлював у 1919 році вдячність українській владі ЗУНР, яка називала представників його народу «жидами», а не «євреями», як на Великій Україні. Він був переконаний у неможливості організації єврейських погромів в краї українською владою, як це мало місце в іншій частині держави, де

їх, жидів, зневажливо називали євреями.

Насамкінець, слід сказати кілька слів і про саме видання. Як і всі книги Івана Монолатія, що побачили світ у видавництві «Лілея-НВ» ця не є виключенням щодо дизайну, простоти та інтелігентної вишуканості. Підібрані в гаму кольори, шрифт, макетування справляють враження солідності і вагомості. Цупкий і водночас природного кольору папір дещо зістарює монографію, ніби спонтанно переносячи нас в ті часи, коли жив і працював її головний герой. Маленькі, але дуже потрібні деталі підкреслюють увагу видавця і автора книги до історичного часу: на внутрішніх сторонах палітурки у таблиці, що більше нагадує за формою відомість воєнно-революційної доби, відображено віхи життя Якова Оренштайна. Ніби в пам'ять про нього на першій сторінці книги напис «Галицько-Українська Накладня ім. Якова Оренштайна» та її автентична емблема.

Загалом, українська юдаїка, як і вся українська історична наука, здобула нове видання не лише за часом появи, але і за змістом, і за методологією дослідження. Не маємо сумніву у швидкому поширенні праці серед зацікавлених читачів та й широкого загалу теж. Важливо, щоб тираж самої монографії міг бути значно більшим, адже хорошого історичного наукового читива має бути достатньо.

*Володимир Великочий,
доктор історичних наук*

**«СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ГАЛИЧИНИ»
ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА КЛАПЧУКА – НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА
БАГАТОТОМНОГО НАУКОВОГО ЦИКЛУ
«ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ ГАЛИЧИНИ»**

Клапчук В. М. Сільське господарство Галичини : монографія / В. М. Клапчук / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. – 336 с.

Галичина – історичний регіон України. За сучасним адміністративним поділом – територія Львівської, Івано-Франківської, більшої частини Тернопільської областей, а також південної і східної частини Підкарпатського воєводства Польщі. Особливий історичний, етнічний та культурний розвиток регіону зумовив значний інтерес щодо вивчення цієї території.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася появою значного масиву етнографічних, історичних культурологічних досліджень. Кінець XX ст. був позначений значним науковим інтересом до питань політичної історії, громадських рухів, важливих аспектів націотворення, культурної та духовної ідентичності. В той же час, питання економічного розвитку Галичини, її основних галузей господарства залишалися значною мірою поза увагою науковців.

Зауважимо, що економічна історія – розділ науки, в рамках якого вивчаються явища і процеси, пов'язані з еволюційним розвитком і взаємодією господарської діяльності людини. Історія економіки займає дотичне або ж проміжне становище між історичною, географічною та економічною науками, є однією з так званих суміжних наук.

Економічна історія – наука відносно молода. Вона зародилася в XVI ст. Однак лише з розвитком капіталізму економічна історія набула статусу науки. У середині XIX ст. економічна історія сформувалась у самостійну галузь економічного знання. Біля її джерел стояли економісти багатьох країн. В останній третині XIX

ст. в окремих вищих Європи та США економічна історія почала викладатися в лекційних курсах.

Внутрішнє поле економічної історії можна структурувати за різними критеріями: за історичною епохою (економічна історія Стародавнього світу; епохи Відродження; Індустріальної революції тощо); за географічною ознакою (економічна історія Європи, Африки, Північної Америки і т.п.); за сферами і галузями господарства (історія торгівлі; нафтової промисловості, сільського господарства тощо); за елементами економічної інфраструктури (історія грошового обігу, відносин обміну, фондового ринку і т.п.)

Особливе значення в сфері вивчення економічної історії набув так званий «історичний метод». Основні риси цього методу були сформульовані одним з найбільших економістів-істориків XIX ст., німецьким вченим В. Рошером. Зокрема, «історичний метод» В.Рошера полягав у наступному: необхідно порівнювати економічні процеси у всіх народів; не можна обмежуватися спостереженням сучасних економічних явищ; не можна піддавати нищівній критиці або хвалити економічні установи. Вчені, які використовують цей метод, вважають, що не існує єдиних, універсальних законів розвитку економічної системи, немає єдиних рецептів покращення господарства для різних країн, що пов'язано з відмінностями та особливостями їх історичного розвитку і географічного положення.

Таким чином, цілком справедливо вважати, що економічна історія – самостійна наука, особлива система знань, що

розвивається і використовує загальні й специфічні, економічні та історичні методи пізнання. Вона розвивається в тісному взаємозв’язку з економічною теорією, під її вирішальним впливом.

Саме реконструювання економічного життя Галичини в усій його багатогранності від XVI століття і до початку Другої світової війни є основним завданням циклу монографій під загальною назвою «Економічна історія Галичини» знаного професора, доктора історичних наук Володимира Клапчука. Однією з останніх праць дослідника є монографія «Сільське господарство Галичини», що вийшла у видавництві «Фоліант». Солідне монографічне видання, проблематика якого, з одного боку, лежить на поверхні. З іншого боку, низка питань, що розглядаються дослідником, потребує застосування широкого ретроспективного підходу до проблеми та нестандартних методологічних рішень.

Власне монографія складається з шести розділів, що характеризують етапи зародження та розвитку сільського господарства Галичини з початку XVI століття до початку Другої світової війни. У першому розділі дослідник характеризує земельні ресурси краю – власність на землі сільськогосподарського призначення, зайнятість у галузі та меліоративні заходи. У другому розділі детально охарактеризовано структуру сільськогосподарських угідь. У третьому розділі наводиться структура орних земель, сіножатей та пасовищ, економічні показники вирощування сільськогосподарських культур, садівництва, городництва та технічних засобів сільськогосподарського виробництва.

Четвертий розділ присвячено розвитку тваринництва, насамперед, динаміці поголів’я основних видів свійських тварин, птиці та бджільництва; наведені економічні показники виготовлення продукції.

У п’ятому розділі охарактеризовано періоди заснування та розвою харчової

промисловості, насамперед, цукроварної, спиртової, горілчаної, пивоварної та тютюнової. Останній, шостий розділ відтворює особливості та закономірності цінової політики сільського господарства та окремих галузей харчової промисловості. Важливо підкреслити, що автор монографії, не применшуючи економічного значення краю, в той же час відводить йому належне місце, котре Галичина як сільськогосподарський регіон займала в економіці не лише Австро-Угорщини чи міжвоєнної Польщі, але й Європи зокрема. Не оминув дослідник і соціальні питання, які в силу особливостей історичного, культурного та ментального розвитку були особливо болісними.

Загалом, чітка і виструнчена структура роботи, манера викладу та подачі матеріалу, не перевантаженого термінологією, а також захоплення автора деталями свідчать про особливу наукову точність і виваженість професора Володимира Клапчука. Детальна інформація, статистичні дані та важливі факти соціально-економічного характеру, широкий джерельний базис свідчать про глибокий аналітичний характер дослідження.

Окрім власне основної частини, особливе захоплення викликають додатки. Як правило, більшість дослідників додаткам відводять навіть не другорядну роль. В нашому ж випадку, професор Володимир Клапчук підійшов до формування цього компоненту з притаманною йому науковою вдачею. Таким чином, цю частину монографії на правду можемо вважати за окремий інформативно-аналітичний блок, де наведені статистичні данні, аналітичні таблиці, багатий ілюстративний матеріал.

Вважаємо, що монографія професора, доктора історичних наук Володимира Клапчука «Сільське господарство Галичини» певним чином виконує і прогностичну функцію. Адже досліджуючи те чи інше явище в економічній історії Галичини, досліднику необхідно не лише точно встановити, а і якомога вірогідніше пе-

редбачити його майбутній розвиток. А це можна зробити, спираючись лише на минуле. Запропоновано автором ідея дослідження сільського господарства Галичини – це історія вивчення певної еволюції, змін, зрушень у структурі основної галузі економіки краю. Незважаючи на звернення у минуле, дослідження також спрямоване на аналіз наслідків подальшої економічної діяльності. На наш погляд, основне завдання, яке ставив перед собою науковець у цій роботі, – розширення світогляду та формування новітньої економічної культури на основі ретельного збереження традицій минулого.

Сільське господарство Галичини, а разом з нею й економічна історія краю, незалежно від того, чи можна її використовувати для безпосередньої перевірки економічних законів або визначення правильності (хибності) економічної політики, являє собою колективну пам'ять поколінь і є джерелом народної мудрості. У даному випадку, монографія настановує на роздуми про те, що будь-яке господарське рішення має як господарське вираження, так і конкретну соціальну, політичну і моральну ціну.

В той же час вважаємо, що не варто перебільшувати роль історичного чинника при підготовці фахівців, як це робили представники німецької історичної школи, які заявляли, що історія має переважати в освіті. Однак не можна зводити її до ролі «додатка» до загальнопрофесійних і спеціальних економічних дисциплін. Слід зважити на зарубіжний досвід, де економічна історія в більшості вищих навчальних закладів стала необхідною складовою частиною професійної підготовки не лише економістів, а і юристів, організаторів туристичної діяльності, географів, політологів, соціологів тощо.

«Сільське господарство Галичини» професора Володимира Клапчука – невід'ємна частина багатотомного наукового циклу «Економічна історія Галичини». На наш погляд, автору вдалося досягти поставленої мети. Сподіваємося

на подальшу реалізацію цього амбітного й оригінального дослідницького проекту, й з нетерпінням чекаємо нових праць.

Олександр Новосьолов
кандидат історичних наук

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Божук Тетяна Іванівна – доктор географічних наук, доцент кафедри туризму, Національний університет «Львівська політехніка»;

Борчук Степан Миколайович – доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Великочий Володимир Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри туризмознавства і краєзнавства, директор Інституту туризму, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Вичівський Павло Павлович – кандидат історичних наук, викладач кафедри туризмознавства і краєзнавства, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Гавриш Тарас Юрійович – кандидат медичних наук, доцент кафедри терапії і сімейної медицини, Івано-Франківський національний медичний університет;

Гошовський Роман Михайлович – кандидат мистецтвознавства, завідувач лабораторії рекламно-інформаційної діяльності кафедри організації туризму та управління соціокультурною діяльністю, ДВНЗ «Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника»;

Дутчак Олена Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри організації туризму та управління соціокультурною діяльністю, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Загнубіда Раїса Павлівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Іванчо Тетяна Романівна – старший викладач кафедри проектування взуття і механіко-технологічних процесів, Мукачівський державний університет;

Калуцький Іван Федорович – доктор сільськогосподарських наук, завідувач кафедри туризмознавства і краєзнавства, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Карась Ганна Василівна – доктор мистецтвознавства, завідувач кафедри академічного та естрадного співу, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Клапчук Володимир Михайлович – доктор історичних наук, завідувач кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Клапчук Михайло Володимирович – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри теорії і практики туризму та готельного господарства, Львівський інститут економіки і туризму;

Ковальська Леся Володимирівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризмознавства і краєзнавства, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Ковальчук Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри природничонаукових і гуманітарних дисциплін, Азовський морський інститут Одеської національної морської академії;

Лециньський Павло – доктор габілітований, надзвичайний професор, Державна вища професійна школа імені Якуба з Парадижу у Гожуві Великопольському;

Лисенко Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії України НАН України;

Лисюк Тетяна Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри туризму та готельного господарства Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Лояк Лілія Миколаївна – кандидат економічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Маланюк Тарас Зіновійович – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри організації туризму та управління соціокультурною діяльністю, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Мендела Ірина Ярославівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Новосьолов Олександр Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Орловська Беата-Анна – доктор гуманітарних наук у галузі педагогіки, науково-педагогічний співробітник Державної вищої професійної школи імені Якуба з Парадижу в Гожуві Великопольському;

Пасіцька Оксана Ігорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;

Пасічник Наталія Олексіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки, Кіровоградський державний педагогічний університету імені Володимира Винниченка;

Польова Леся Василівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»;

Ресніт Олена Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»;

Різняк Ренат Ярославович – доктор історичних наук, професор кафедри математики, Кіровоградський державний педагогічний університету імені Володимира Винниченка;

Скорупська-Рачинська Ельжбета – доктор габілітований, професор, ректор, Державна вища професійна школа імені Якуба з Парадижу в Гожуві Великопольському;

Скроцька Дорота – доктор, Державна вища професійна школа імені Якуба з Парадижу в Гожуві Великопольському;

Терещук Оксана Степанівна – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму та готельного господарства, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки;

Тимофій Оксана Павлівна – аспірант кафедри готельно-ресторанної та курортної справи, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Вимоги до оформлення текстів, які подаються до друку у журналі «Карпатський край»

До друку у журналі «Карпатський край» приймаються оригінальні тексти вітчизняних і зарубіжних авторів, написані українською мовою з історії, історії науки і техніки, географії туризму і рекреації, мистецтвознавства та культурології.

Тексти подають в електронній формі у редакторі WORD (у форматі *.doc). Заявка на публікацію має містити: повне ім'я автора (авторів), місце праці чи навчання, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер контактного телефону, адресу електронної пошти, заголовок та власне текст (шрифт Times New Roman; кегль 11; інтервал 1,0; поля – 1,8 з кожного боку).

Оформлення статті наступне:

УДК

Вирівнювання по лівому краю, жирним шрифтом

НАЗВА СТАТТІ

Вирівнювання по середині, великими буквами, жирним шрифтом

Ініціали, прізвище автора

Вирівнювання по правому краю, жирним косим шрифтом

Назва установи

Вирівнювання по середині, шрифт звичайний

Резюме укр. (100–120 слів), англ. (200–250 слів) та рос. (аналогічна до укр.) мовами: П.І.Б. АВТОРІВ, НАЗВА СТАТТІ, текст, ключові слова

Вирівнювання по ширині з абзацним відступом 0,5 см

Заголовки структурних частин (Постановка проблеми. Мета роботи.

Вирівнювання по ширині з абзацним відступом 0,5 см. У тому ж рядку – текст

Аналіз публікацій і досліджень.

Результати досліджень. Висновки).

Текст

Література (література та джерела)

Заголовок – вирівнювання по середині, жирним шрифтом;

1. Українець А.П. Слава Україні / А.П. Українець..

Література та джерела – автоматична нумерація (відступ зліва – 0,63; виступ – 0,63)

2. ЦДІАУЛ, ф.1, оп. 2, од. зб. 3, арк. 4

УВАГА! Посилання слід подавати одразу після необхідного слова чи речення, до якого воно відноситься у квадратних дужках [] згідно поданого у алфавітному порядку списку цитованої літератури та джерел (кирилиця, латиниця, джерела, фонди). Оформлення списку літератури та джерел має

відповідати прийнятим в Україні стандартам бібліографічних описів!

УВАГА! Ілюстрації (рисунок, фото, мапи і т.п.) подаються окремими файлами у форматі *.jpg

Авторів може бути відмовлено у публікації, якщо поданий матеріал за тематичною спрямованістю, науковими параметрами чи мовно-стилістичним рівнем не відповідає вимогам видання «Карпатський край». Подані до друку тексти не рецензуються та не повертаються.

Заявки на публікацію та статті просимо надсилати головному редактору Клапчуку Володимирі Михайловичу на електронну пошту karpatskiy_kray@ukr.net чи відповідальному секретареві Шикеринцеві Василеві Васильовичу на електронну пошту v_shykerynets@mail.ru або подавати особисто за адресою: м. Івано-Франківськ, 76015, вул. Галицька, 201 б, Інститут туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, редакція журналу «Карпатський край».

Журнал надсилається в провідні бібліотеки України та в установи, до яких повинні надсилатися наукові видання, де можуть публікуватися основні результати дисертаційних робіт (Постанова президії ВАК України від 22.05.1997 р. № 16/5)

Редакція не листується з авторами на сторінках часопису і не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Статті, підписані авторами, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

При використанні матеріалів посилання на журнал «Карпатський край» обов'язкове.

Адреса редакції: 76008, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 201 б.
Тел. (0342) 77-88-21.
e-mail: karpatskiy_kray@ukr.net

Формат 70x100/16. Ум. друк. арк. 19,33. Папір офсетний.

Гарнітура «Times New Roman»

Друк цифровий.

Наклад 300 примірників.

Друк - ФОП Кушнір Г. М.
76000. м. Івано-Франківськ,
вул. Шота Руставелі, 1,
тел. 099 700-47-45